

591523+
M79 -700

Мектеп кітапханасы

ШЕРХАН
МҰРТАЗА

ЖҮРЕККЕ
ӘЖІМ ТҮСПЕЙДІ

Мектеп кітапханасы

ШЕРХАН
МҰРТАЗА

**ЖҮРЕККЕ
ӘЖІМ ТҮСПЕЙДІ**

әңгімелер

Алматы
"Жазушы"
2004

W
-36508(2)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ АЛМАҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН
МІНІСТЕРЛІГІ

ББК 84 Қаз 7-44
М 79

Мұртаза Ш.

М 79 Жүрекке әжім түспейді. Әңгімелер.— Алматы: Жазушы,
2004.— 152 бет.

ISBN 5-605-01809-4

Халық жазушысы Шерхан Мұртазаның бұл кітабына таң-даулы
әңгімелерінің бір тобы еніп отыр.

М $\frac{4702250201 - 056}{402(05) - 2004}$ құлақтандырусыз — 2004

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 5-605-01809-4

© «Жазушы» баспасы, 2002
© «Жазушы» баспасы, 2003
© «Жазушы» баспасы, 2004

41 ЖЫЛҒЫ КЕЛІНШЕК

— Сен мені танымай қалдың ба, неге үндемейсің, Максүт?

Ол тіл қатпады. Босағада тұрды да қойды.

— Бір-бірімізді көрмегелі отыз жылға жуық болды, Максүт. Сен соғысқа кеткенде, мен жиырма сегізде едім ғой.

Ол үндемеді.

— Қартайдым, Максүт. Ал сен дәл осыдан отыз жыл бұрынғы қалпыңда қалыпсың.

Ол үндемеді.

— Танымадың ба, Максүт. Мен Хадишамын ғой! Сені әне келеді, міне келеді деп отыр едім. Жұрт көрсе, сені менің балам дер. Сен, сірә, сол сөзден қорқып тұрсың ғой.

Ол үндемеді.

— Босағада тұрғаның қалай. Максүт! Төрге шық, өз үйің ғой.

Халиша Максүтты қолынан ұстап төрге алып шықпақ болып, ілгері аттайын деп еді — орнынан қозғала алмады. Арада екі алдым жер, бірақ алынбас асу сияқты. Жілік-жілігіне қорғасын құйып жерге қағып қойғандай тырп етуге дәрмен жоқ.

Ал Максүт табалдырықта әлі тұр.

— Сенің келгенің жақсы болды, Максүт, — дейді Хадиша. — Туысың Шалабайдың қорлығына шыдай алмай, сені айқайлап тұрып шақырып ем, естіген екенсің... Шалабайдың былтыр күйеуге тиген қызы төркініне түсе келіпті. Ол қызды сен көрген жоқсың, мұнда туған бала ғой. Қағынып, былтыр байға қашып кеткен. Шалабай қызына: «Енді сенің өлігінді ғана көрейін», — деп еді, бәлені ме, құдасы бахуат неме екен. Шалабайдың көмейіне тас тығылған қасқырдай болды да қалды. Тас қауып, тапқаныңды ит жегір. Мейлі ғой, қыз — жат жұрттық. Күләй тұрмақ, сенің жалғыз қызың Жанар да әлдеқашан тұрмыс құрып, балалы-шағалы боп кеткен. «Қолыма көшіп кел, жалғыздан-жалғыз қайтіп отырасың» деп мың айтып жалынды — бармадым. — «Максүттың үйінің түтіні өшпесін — отырамын осында», — дедім.

Ой, алжыған басым, бірді айтып, біріне кеткенім... Бәрі анау Шалабайдың қызы Күләйдан шықты ғой. Күләй күйеуімен келіп түсті. Ауыл болып жиылдық. Күйеу мен Күләй алып келген қоржынның аузын ашамын ғой леп отырғанмын. Ата жағынан алғанда, менен жақын кімі бар Шалабайдың? Аталастан осы Максұттың үйінен жақын ешкімі жоқ қой, біле-білсе. Білмеді. Айдаладағы Ақшай кемпір ұстады қоржынның аузын. Ақшай кемпірдің бүгінде мұрнынан есеккүрт түседі. Шалы қасында, үш бірдей келіні қызметін істеп тұр. Шиферлеп сегіз бөлмелі үй салдырған, балаларының бас-басына мотоциклі бар. Шалабай шіркін, сенің інін, менін қайыным ғой, қайын болмай қалғыр, қоржынды маған ұстатуға жарамалы.

Бұрын бір құдайдың басқа салғанына көніп, жоқшылықты да, тоқшылықты да көріп, көндіккен бас қой мына бас. Бірақ анау қорлыққа шыдамадым:

— Әй, шырақ, — дедім Шалабайға, — аруақ атып кетпесін, — дедім. — Егер Максұт болса, мен кіммін? Хадиша болар едім, алдымнан көлденең жүрмес едің сен шірік, — дедім. — Максұт жоқ болған соң, мен сияқты жетім кемпірді елемейсін, — дедім. Аруақ атқыр болмасаң, анау Ақшай кім, мен кім? — дедім. — Жөн білмейтін қандай көргенсіз едің, — дедім. — Тұқшиып, төмен қарап, жер шұқылайды, жерге кіргір.

Ал, әлгі Ақшай құтырсын.

— Алды-артының бәрін жалмаған қақбас, — деді мені. — Өліп қалмай жападан-жалғыз неғып отырсың. Қоржынның ауызын ұстаған сенің не теңің, қақбас, — деді.

— Әй, Ақшай, — дедім мен де. Қаным қарайып кетті. — Алды-артымды жалмап, жалмауыз болайын деп құдайдан тілеген жоқпын, — дедім. Максұт көппен бірге әскер кетті. Сенің байың Құрақбас құсап әскерден қашып, үш жыл бойы тауда тағы боп жүрген жоқ, — дедім. Қызым Жанар болса, тұрмысқа шықты, құдайға шүкір, қазір балалы-шағалы, — дедім. Өзім болсам, Максұттың отын өшірмей, түтінін түтетіп отырмын. «Қырық жыл қырғын болса да — ажалды өледі». Кебенек киген, әйтеуір, бір келеді. Максұт үйден кебін киіп аттанған жоқ қой, — дедім. Оны мен семіз деп сойған жоқпын, етті деп сатқан жоқпын, мен қайдан қақбас боламын, — дедім.

Сөйтіп ем:

— Сорлысың, сорлы, — деп Ақшай ернін шығарды, ерніне күйдіргі шыққыр. — Тағы отыз жыл күт, келеді Максұт, — деп кекетті.

— Күтемін, — дедім. — Жүз жыл күтемін, — дедім.

Сөйттім де, ызаға шыдай алмай, айқай салып далаға атып шықтым.

Қайдасын, Максұт! – деп айқайладым. Үйге енді кіріп отырғаным осы еді, сен келіп қалдың, Максұт. Ақшай енді не бетін айтар екен, бәлем. Кісімсіп қыздан келген қоржынның аузын ұстап, дәрежеге жетіп, жетісіп еді, енді қара бет болды, қаран қалғыр...

Ол үндемеді. Бәрін үнсіз тыңдап, босағада әлі тұр.

– Неге үндемейсің, Максұт?! – деп Халиша сонда шынғырып жіберді.

Халиша өз даусынан өзі шошып оянды. Көдімгі үйі. Үйде жалғыз өзі. Таң атып қалыпты. Сиырды сауып, табынға қосатын уақыт болыпты.

– Шыннан тағы да түс пе? – деді өзіне-өзі. – Шыннан Максұт бір тіл қатпады ма? – деді өзіне-өзі.

Ал, шындығында, Халиша Ақшайдан көрген қорлығын арыз етіп айтқанда, сол түсте Максұт сай-сүйегі сырқырап егіліп еді. Қаншама жұбату сөздер айтып еді Халишаға.

Бірақ өлгендердің көзінен еш уақытта жас шықпайды. Өлгендердің сөзін тірілер еш уақытта есіте алмайды.

Ал Халиша болса:

– Максұт тым болмаса түсімде көргенде неге бір тіл қатпады? – деп әлі аң-таң.

БІР НӘЗІК СӘУЛЕ

Келтесай разъезіне жолаушы поезы бір-ақ минут аялдайды. Ал, экпресс тоқтамақ тұрмақ, екпінін бәсендетпей, жұлдызша ағып өтеді.

Халиша ұзатылған қызының үйінде қыстай жатып, енді ауылына қайтпақшы болған. Қызы Жанар мен күйеу баласы Жекен:

– Әлі бола тұрсаңызшы, ауылыңызға барғанда не бітіресіз жападан-жалғыз, – деген.

– Е, шырақтарым, тірі адамның тіршілігі таусыла ма. Көктем болса шығып қалды. Көк сиырды Шалабай көршіге: «Әуелі құдай, одан соң өзіне тапсырдым» деп кетіп ем, бұзаулайтын кезі еді, ол не болды екен? Шалабайы түскірдің қарасаны сүзеген еді, көк сиырды сүзіп бұзау тастатып қойды ма, қайдан білейін.

– Апам-ай әйтеуір. Сол сиырды сатып жіберіп, біржолата келсенізі, не бар қартайғанда жалғыздан-жалғыз. Бас ауырып, балғыр сыздамай ма екен, – дейді қызы.

– О, сорлы қар, мені аруақ атсын деп жүрсің ғой. Аруақтар-

ды қайда қоясын? Сенің әкен бар емес пе еді, бабаларың бар емес пе еді? Олардың аруағы түтін шықпаған үйден безбей ме екен? Күйзелмей ме екен? О дүниеге барғанда мен оларға не бетімді айтам? О несі-ей! — деген шешесі.

Содан Хадишаны қызы мен күйеу баласы Келтесай разъезінен поезға шығарып салып тұрған. Шоқ талдың тасасынан көк поезд қырықаяқ жұлдыз күрттай ирелендеп шыға келді. Келтесайда билет тек жалпы вагонға сатылады. Сол жалпы вагонды іздеп Жанар мен күйеу бала әрі-бері алак-жұлақ жүгірді. Жазғытұрымда жау алатындай барқыт шапан киіп, күндікті шалқайтып, шаңырақтай етіп ораған Хадиша қызының соңынан бір, күйеу баласының соңынан бір жүгіріп есі кетті. Ақыры жалпы вагон табылып, оның тұтқасына жармаса бергенде поезд жылжи бастады.

Күйеу бала қоржынды тамбурға лактырып жіберіп, енесінің қолтығынан демелі.

— Ойбу, мына жаның шыққыр қайтеді-ей, — деді Хадиша поезға ұрсып. — Тоқтай тұр-әй... Пастой!

Тәңірі жарылқап, тамбурда тұрған тәмпіш мұрын бір кара қыз кемпірдің қолынан тартып, ішке ендіріп алды. Хадиша поезға ілінгеніне шүкіршілік айтудың орнына, бұркылдап ұрсып жүр:

— Ойбу, мына жаның шыққыр қайтеді, сонша әкесі өлгендей асыққаны несі... Әй, Жанар, Жекен-ай, аман бол, айналайын, айналайын, қарақтарым әшейін, садаған болайын, шырақтарым әшейін...

Келтесайдың қызыл кірпіштен соққан разъезі тағы бір топ талдың тасасында қалды. Өзінің даусын енді Жанар мен Жекен ести қоймайтынын Хадиша сонда барып түсінді.

Қызын қимай, тумаса да туғандай болған күйеу баласын қимай, көмейіне бір түйін тығылып, көзіне мөлтілдеп жас іркілді.

«Қал, қал» деп жалынғанда, неге қала қоймадым деп өкінгенін байқалы.

«Жок, — деді тағы да өзіне-өзі. — Қайтқаным дұрыс. Бір күн өтер. Ел бар, жұрт бар — жалғызсырамамын».

— Апа, қайда барасыз?

Хадишаның тарс есінен шығып кетіпті. Әлгі өзін тамбурға қолынан тартып шығарып алған қызды мүлде ұмытып кетіпті.

— Күдай тілеуінді берсің, сен болмағанда іліне алмайтын екенмін, — деді Хадиша бейтаныс қызға жалбандап, ризалығын білдіріп. — Борантауға барамын, шырағым. Өзін қайда барасын?

— Мен бе? — деп қыз өзінің қайда бара жатқанын жана ойлағандай дағдарыпқырап қалды. — Дана-Атаға барамын, апа.

— Онда Борантаудан ары кетеді екенсің ғой. Мына поезы түскір Борантауға тоқтар-тоқтамастан жүріп кете ме деп қорқамын.

— Қорықпаныз, көмектесеміз ғой, —деп күлді бейтаныс қыз.

Сөйтіп, Хадиша кемпірдің қоржынын көтерісіп, өз купесіне ертіп барды. Бір-біріне қарама-қарсы жайғасып отырысты. Вагонның терезесінен иір-иір ақбас тау поезбен жарысып жөнкіліп жатты. Осы бір басына бұйра бұлт қонып, атлас көк аспанмен айналасып жатқан тау мына қызға көрген бір түстей ыстық, бірақ бұлынғыр.

Неге ыстық – өзі де білмейді. Осынау таусылмас таудың бір түкпірінде өзінің шешесі жүргендей көрінеді де тұрады. Ал, тауы түскір сөйлемейді, тасы түскір сөйлемейді. Ұлы жұмбақ. Осы ма, осы жер емес пе? Осындай көлбеңдеген тау ма еді, сағым ба еді. Темір жолдың бойы сияқты еді. Өйткені анасының арқасында ұйықтап келе жатқанда паровоздың қышқырған даусынан шошып, жылағаны есінде. Шешесінің өзін көтеріп келе жатқаны анық. Оны біледі. Онан кейін сол шешесінің арқасында келе жатып тағы ұйықтап кеткен болуы керек, арғысын білмейді. Содан соң апатайын көрген емес. Содан бері талай жыл өтті.

– Әке-шешен бар ма, қарағым? – деді Хадиша.

– Білмеймін. – Қыз иығын қиқаң еткізіп, күлер-күлмес езу тартты.

«Білмегені несі? Дені сау ма өзінің?» – деді ішінен Хадиша. Бірақ дауыстап:

– Білмеймінің не? – деді. – Өзін қайда келесің? Үйің бар ма?

Қыз төмен қарап, терезенің жақтауын саусағымен сүрткілей берді. Хадиша сонда байқады, қыздың әдемі мойыл көзіне жас толып, шүпілдеп тұр екен.

«Ку басым, қарап отырмай, байғұстың жарасын қасып алдым ба?»

– Мен детдомда өстім, апа, – деді қыз енді езу тартпақ болып.

– Е, байғұс-ай, – деді Хадиша көңіліне келеді-ау деп ойлап жатпай. Сонан соң есіне бірдеңе түскендей, лезде қатқыл үнмен, жұлып алғандай:

– Қай жердің жетімханасы? – деді.

– О апа, көп. Дана -Атада да болдым, Жасылкентте де болдым, Мәуеліде де болдым. Көп...

Хадиша енді мына қызды жана көргендей, ежірейе қарап:

– Атың кім? – деді.

Қыз бұл сұраққа жауап бергісі келмегендей, қасын көтеріп, сызданқырап қалды да, үлкен кісінің сауалын жауапсыз қалдырмастан:

– Валя, – деді.

– Тек, «Бәлесі» несі?!

– «Бәле» емес, Валя, – деп күлді қыз.

– Жетімханада орысша боп кеткенсің ғой, әйтпесе әке-шешен қойған қазақша атын бар шығар?

Ши барқытты үстіне кабаттап кие берген мына кемпір енді Валяға ұнамай қалды. «Әлгінде мен болмасам, поезға ілінбей де қалар еді, енді өктем-өктем сөйлеуін», – деді ішінен.

Ал, Хадиша қызға сұқтана қарағанын қоймады. Валя мұнысын ұнатпай, терезеге бұрылды. Басына шарадай ақ шанқан күндік ораған мына кемпір қадалып қарай берген сон: «есі дұрыс па өзінің?» деген күдік те келді.

Валя шыдай алмай, орнынан тұрып кетті. Вагонның қарсы жақ терезесіне барып, өйнекке бетін басып, Шақпақтау жотасынан ары аспанға найзадай шаншылған Алатауға қарады. Жүрегі дір етті.

Поезд Шақпақтаудың биігінен еніске қарай еңірей жөнелді. Хадиша ши барқыт бешпентінің қалтасынан папирос алып, коридорға шықты. Шылымды тұтатып, сөнген шырпыны шишақпақтың қорабына қайта салып қойды.

«Кемпір басымен темекі шегуін», – деді теріс айналып.

Хадиша қызды иығынан тартып, өзіне қаратып алды.

– Әй, Бәле.

– Бәле емес, Валя.

– Уәлия болсаң бола ғой. Кемпір басымен шылымы несі деп тұрсың ба? Герман соғысынан бері тапқан өнер ғой. Қазір Борантауға келеміз. Біздің Өжетте Зуайда деген кемпірдің баяғыда жетімханаға өткізген қызы жоғалып кетіп еді. Сен сол емес пе екенсің деп келемін. Бірақ оның аты басқа сияқты еді.

– Менің шын атым белгісіз, – деді қыз жұлып алғандай. – Валя деп детдомда қойған. Зуайда, Зуайда...

Естімеген сияқтымын.

– Зуайда байғұс анау бір жылы қызын Дана-Атадағы жетімханаға апарып өткізген екен, қайтып барса – басқа қалаға ауыстырып жіберіпті. Содан көз жазып қалды ғой. Тірі болса, сен сияқты бойжеткен шығар.

– А, сіздің ауыл қайда?

– Біздің «Өжет» пе? Мына таудың етегі ғой. Борантаудан ровнай он шақырым. Осы сен біздің Зуайда бәлеге ұқсайтын сияқтысын-ей?

«Құдай-ау, – деді қыз, – шынымен осының сандырағы келсеші».

– Әй, Уәлия, – деді кемпір папиростан соң даусы ашылғандай саңқылдап. – Осы сен шайтан біздің Зуайдаға ұқсап бара жатқан сияқтысын. О да жас кезінде сендей кара домалақ еді. Қазір ұрысқак кара кемпір болды ғой. Сен әдірісіңді жазып

берсенші, Зуайда сені өзі іздеп барсын. Можить бить, сонын жоғалып кеткен кызы шығарсын. Бірақ оның аты басқа сияқты еді...

Қыз тағы да тау жаққа қарады. Таныс сияқты. «Қашан көріп едім? — деді. Әлде жай елес шығар. Еш уақытта мұндай тау көрмеген шығар. Қиялда не көрмейсің, қиялда бұдан да биік таулар болады. Ал анасы маска киген адам сияқты. Бет-аузы ақ жаулықпен шандулы ма еді — еш белгі есінде жоқ.

— Апа, мен сізбен бірге барамын «Өжетке», — деді Валя.

Халиша сенерін де, сенбесін де білмей, қыздың бетіне бағжия қарап сәл тұрды. Сонан соң:

— Алда, айналайын-ай, сағынған екенсің ғой, — деді.

* * *

Олар Борантау разъезіне түсіп, «Өжетке» баратын көлік қарастырып еді, ештеңе табылмады.

— Апа, он километр деген не, жаяу кете берейік, қоржынды маған беріңіз, — деді Валя.

— Алда, айналайын-ай! Түнілмеген екенсің ғой. Соғыс басылғалы қанша жыл — мен де түнілген жоқпын. Біздің үйдің қожайыны кеткелі қашан! Әлдеқашан сүйегі қурап қалды ма дейін десең — көз көрген жоқ, көңіл суыған жоқ. Можить бить, тірі шығар...

Разъездің кызыл үйі — айдарлы өтеш сияқты. Айналасын қоршап шоғырлана қалған аласа ақ үйлер — ақ мекиендер артта қалды. «Өжетке» қарай бұралаңдап, сайға түсіп, сайдан шығып қара жол жатты.

Сайлардың бетегелі бұлымдары бір жері тақыр, бір жері ашан жасыл — тозған доқабадай. Бәйшешек жұмыртқа жарып шыққан балапаңдай қайдан, қайда келгенін біле алмай аң-таң қалып тұрған сияқты. Қарғаң-құлақтың жапырағы тырбиып-тырбиып, өлерменше тырысып, өзге шөптің өрісін тарылтып, жайылып баралы екен.

Аспанда бозторғайлар, төскейде тракторлар бір-бірімен айтысып тұрған кез екен.

Көктемнің саунал ауасы тынысын кернеп кеткендей, Валя түшкіріп-түшкіріп жіберді.

— Аққұш жәрекім-алла! — деді Халиша. — Қоржын дауай, сен шаршаған, қызымкә.

Лимон түстес сары көбелек бұлардан озып та кетпей, қалып та қоймай қапталдасып, қап-құлт етіп ұшты да отырды. Анасын іздеген адамға жол көрсетіп, серік болғысы келгендей.

Сайдың қабағында қарындары шенбірек атып, желіндері жер

сызып, сиырлар жайылып жүр екен. Жүні әлі түспеген жүдеу көк есекке мінген бақташы разьезден жаяу келе жатқан екі әйелге көзін қолымен көлегейлеп көп қарады.

«Осының бәрін мен бір кезде көріп ем, — деді қыз өзіне-өзі. — Мына шарбы бұлғты, көгілдір аспанды, мұнарлы биік тауды, қылтиған бәйшешекті, маңқиған сиырларды, терен сайларды бұрын бір көрген сияқты. Сірә, түсінде шығар?»

Қыздың кеудесі дүрсілдеп, әлгі «Өжетке» тезірек жеткісі келді.

Қодас жүнді көк есек мінген бақташы тымағын баса киіп алып:

— Оу, Хадишамысың? Ат-көлік аман ба? — деді — Көк сиырын бүгін-ертен бошалайды-ау, сірә. Қасындағы қай бала?

— Бұл — баяғы Зуайданың жоғалып кеткен қызы көрінеді.

Бақташы енді тымағын жоғары көтеріп қойып қараты.

— О, айналайын, — деді, — тірі, бар екенсің ғой. Қайран, Мәмбет жәкемнен қалған жәдігер екенсің ғой.

«Мен бір кезде бұл шалды да көргенмін» — деді Валя.

— Зуайданың баяғыда жоғалып кеткен қызы тыбылыпты, Хадиша алып келе жатыр екен, — деген хабар «Өжетке» лезде жетіп, тарап кетті.

Зуайданың үйіне кемпірлер мен балалар толып қалды. Зуайда қызын көрмей жатып аңырады-ай дейсін.

— Өлгенім тіріліп, өшкенім жанды ма, жұртым-ау! Айналайын, Шәмшия-ау, адасып қалған аңанды ақыры таптың ба, құлыным?! —

— Е, байғұс, қайтсін, — деді кемпірлер.

— Ойбай-ау, қызының аты Шәмшия ма еді?

— Апыр-ай, ұмытып та қалған екенбіз ғой.

Валя өзіне құшақ жаяу, көзін тарс жұмып алып, анырап келе жатқан ақ кимешекті қара кемпірге қарап состиыңқырап қалды.

Кемпір келіп, бас салып, қос иығынан айқара құшақтап, бетіне-бетін тақап, теңселіп бір тұрды дерсін. Оның көзінен домалаған жас мойнына тамғанда, Валяның да көңілі босап, өксіп-өксіп жіберді.

Хадиша мақтанып, папирос алып тұтатты.

— Жанардың апасы-ай, қайдан таптың бұл қызды? — деп абысындары жабыла сұрап жатыр.

Хадиша қалай тапқанын қайталап шыққан. Бұл кезде көзінің жасын сүртіп, жылауын қойған Зуайда бір сәт Валяға үнсіз түйіле қарап тұрды да, жүгіріп барып қыздың басындағы жасыл ала үшкіл орамалды жұлып алды. Адамдар аң-тан. Валя да сасып қалған. Зуайда оның қыркылған толқын қара шашын саусағымен ары-бері ашып көріп, басынан күдікті бірдене іздегендей тінтіледі.

Зуайда сәлден соң қолын кимешегінің астына жасырып, төмен қарап, күбіжіктеп қалды.

— Бәсе, қайдан болсын, — деді кемсендеп.

— Әй, байгүс-ау, мұнын не? — деді Хадиша.

— Менің Шәмшиямның төбесінің оймақтай жері екі жасында отқа күйіп қалып еді-ау...

— О, тұқымың құрымасын, тұқымың құрымағыр. Жұрт балшықтан бала жасап ала алмай жүрсе, бауырыңа келіп тығылған қызды кеудесінен итергенің не, сорлы! Әй, Уәлия, жүр бері, шеше болмай қалсын, бұл шешек алғыр Зуайда!

Хадиша Валяны қолынан жетектеп, қыстай құлыптаулы тұрған өз үйіне қарай асыға адымдады. Асықпаса, адасып барып тапқанынан айырылып қалатындай.

СОЛ БІР КҮЗ

Биікте-биікте шу-шу етіп құркылтай ұшып жүр. Мыңбұлақтың бір бұлағы — Шоқыбас сайы. Жарқабағы шұрық-тесік: жыбырлаған құркылтайдың ұясы. Құстар ұяларын тастап, қыс болмайтын жаққа кетпекші.

Соны көріп, қыстың келе жатқаны Ноянның есіне түсті. Торы тайдың үстінде күн шуақтап отырса да, аяз қарып өткендей тұла бойы түршікті. Былтырғыдан да ауыр қыс болатынын бала жүрегі күн ілгері сезгендей. Қырық үшінші жылғы қыс естен, сірә, шыға қоймас.

Ноян былтыр декабрьде тобан аяқ болып мектепке бара алмай қалған. Тәңірі жарылқағыр, Тимофей шал көтерем өлген өгіздің терісінен шикі шоқай тігіп беріп әбүйір болған. Шоқай су тисе езіліп жүре беретін. Бірақ шұлғауын қалың орап, ілекерлеп мектепке барып қайтуға жараушы еді.

«Биыл қыста өгіздің терісі табыла ма, табылса оны Тимофей тағы тігіп беруге келісе қоя ма?...»

Ноян торы тайдың күзеген жалын сипап, осыны ойлады. Тай бұл күнде жуасып қалған. Оттамастан мүлгіп тұр. Ол да бір ойдың шырмауында сияқты. Торы тайдың енесін былтыр әскерге алған. Әскерше киінген екі адам колхоздың бастығы үшеуі келіп жылқы аралап, ішінен бірнешеуін таңдаған. Біреуі осы торы тайдың енесі. Өте еңселі, тұлғалы бие еді, жануар. Әскери адамдар оның тісін ашып көрді. Кеудесін, тұрқын, тірсегін, тіпті құйрығына дейін сантиметрлеп өлшеді...

Торы тай енді енесін сағынатын болу керек, анда-санда адамша күрсінеді.

Қазір жылқы сайдың табанында жайылып жатыр.

Бұрынғыдай сусыма емес. Көлік малы көп ойкастауға жоқ.

Камыттан мойны босаса болды, төрт тағандап, басын оттан алмайды. Жылқы жылжып өткен сазда пырдай боп жас тезек қалады. Сайдың қабағынан қарағанда, ойпанда қаптаған қасқалдақ қонып отырғандай.

Шөп қатайған, гүл семген. Көбелек қалтандап көп ұшады..Бірен-саран қалған таңгежапырақтың қызғылттым гүліне тұрақтамайды, шырын шықпаған соң, тез-тез ұшып кетеді.

Сәмбі талдың жапырағы үн-түнсіз үзіліп, бастауға қалқып түседі. Енді бір сәт сарғайған жапырақтан қайнардың мөлдіреген кара суы көрінбей қалады.

Ноян тау жаққа қарады. Тауға таяуда белуарына дейін қар түскен. Соны көріп, өзінің жалаң аяқ екенін тағы да есіне алды. Ноян әскердегі ағасына хат жазып қойған, бірақ қалтасында жүріп тозды. Хаттын сонында ағасынан бір бәтенке ала келуін өтінген. Ал хатты қайда жіберерін білмейді. Ағасы соңғы хабарында әзір хат жазбай қоя тұрындар, белгі өзімнен болады, жаңа адресімді айтып жазамын деп еді, жарты жыл өтті, содан бері дерек жоқ.

... Кенет, керемет! Ноянның көктен іздегені жерден табыла жаздады.

Сай басындағы кара жолдан бозандатқан шаң көрінді. Үсті жабық үш арба қаз-қатар тізіліп, адамдары азан-казан әңдетіп, көшпелілер келіп, сазға аттарын доғарды.

Алдыңғы арбадан кеспелтек келген дударбас кісі секіріп түсті де:

—Оһо, — деді. Қызыл етікті аяғымен көгалды жерді теуіп-теуіп шірене қалды. Жылқының пысқырығынан басқа дыбыс естілмеген сайдың іші лезде хан базардай гүледі.

Тек он үш-он төрт жастағы бота көз қыз ғана басқаларға қосылмай оқшау тұрып, қолындағы қобдишаны ашты. Ішінен қалақтай қобыз шығарып алды. Ноян оның скрипка екенін білмеуші еді. Бағанадан бері көшпелілерден бойын аулақ ұстап, шет тұрған. Шашы өрілмей иығына сусып төгілген, алабажак көнетоз көйлек киген кішкентай қыз скрипканы иығына иегімен қысып алып, нәзік саусақтары майысқанда, Ноянның тұла бойынан ыссы бір толқын жүгіріп өтті. Еріксіз тебініп еді, торы тай бір-бір басып таборға жақындай түсті.

Басқа күйбін қу тіршілікте қыздың ісі болмады. Кең дүниеде өзі және скрипкасы ғана тұрғандай, өз ойынына өзі елітіп, баяу ғана көзін жұмды.

Ноян мұндай музыканы бұрын естіген емес. Таудың басындағы күміс тәжді алтын нұрға малып күн шығып келе жатқанда, соның шапағынан ояңған дүние-әлемнің ән салғанындай, айлы тыныш түнде жалғыз бұлбұлдың тандай тақылдатқанындай.

Бала бәрін ұмытты. Өткен қысты да, келер қысты да, жалаң аяғын да, апасының іңір қараңғысында қызылшадан титықтап әрең жетіп, үні бітіп, таңдайы кеуіп, бір жұтым шалап сұрайтынын да, бригадирдің: «Айналайын Ноян, бүгін мектебіңе бармай-ақ, жылқы бак» деп жалынатынын да — бәрін-бәрін ұмытқан.

«Ақыр заман осы шығар, — деді бір кез Ноян өзіне өзі. — Апам айтушы еді: ақыр заман боларда жердің жүзінен сиқырлы ән жүріп өтеді. Оған ілескендер қайтып жер бетіне оралмақ емес. Ол сиқырдан ешкім де аман қалмайды екен деп. Сол осы болар».

Бір мезгіл бала осы көшпен ілесіп, алысқа кеткісі келді. Тек ұдайы мына музыка ойнап тұрса ғана. Бірақ кешке үйге қызылшадан ерні кезеріп келетін апасын, оған шалаптық айран қалдырмай ішіп қоятын інілерін ойлады.

Көшке ілесе алмайды. Мына музыка көрген түстей. Түсте де осындай бір ғажайып шақтар болады.

Оның ойын дударбас кісі бөліп жіберді.

— Иә, жігіт, — деді судай қазақша. — Кімнің баласысың?

— Шахманның.

— Әкең жоқ қой.

— Жоқ. («Оны қайдан біледі?»)

— Мен білемін сенің ағанды. Ол — нағыз батыр. Көрсем сенен сәлем айтамын. Астындағы тайынды сатасың ба?

— Сатпаймын. Бұл колхоздікі.

— Әй, ақымақ-ақымақ. Мен білмейді дейсің бе. Әрине, сенің әкеңнен қалған тай емес. Мұндай тайы бар адам жалаң аяқ жүрмейді ғой.

Ноян аяғын қоярға жер таппай, торы тайдың қолтығына қыса түсті.

«Қыз естіп қойды ма?» — деп қысылды.

Дударбас жабық арбанын ішінен бір пар бәтенке алып келіп, тайдың шоқтығына іле салды.

— Мә. Білемін, қиналып жүрсің. Ағаң келеді соғыстан. Бұдан да жақсы бәтенке ала келеді. Мынау да жаман емес. «Рабочий». Талай қыста тепкілеп киіп шығасың.

— Сенбей тұрсың, ә? Тегіннен тегін қайтіп аламын деп тұрсың ғой. Азаматсың. Сенде ондай күдік қалмасын. Бір қамыт әкеп бере ғой. Иә, кәдімгі аттың мойнына кигізетін қамыт. Білесің ғой қайда жатқанын. Қазір арбакештер аттарын шығарып, түстікке кетті. Барып, аласың да қайтасың. Жан баласы көрмейді де, білмейді де. Бар шап! Сенбесен, бәтенкені ала кет!

Ноян қызылша жаққа қалай шоқтып бара жатқанын білмей де қалды. Қызыл изен, тас мияның арасынан бір топ

бұлдырық пыр-п етіп ұша жөнелді. Сары ала күзде қызылша даласы тым жасыл боп жайқалып жатыр. Аршылған тәтті тамырлар семіз қойдың құйрығындай теңкиген. Аттары шығарылған арбалар қаңтарулы. Жан баласы жоқ. Тек жапырақтан күрт терген зымыран шымшықтар ғана шик-шик етіп ұшып жүр.

Арбакештер жапырақ астына жасырып кеткен камыттардың бір ілінгенін Ноян тай үстінен көкпарша жұлып алып, постромкесін салаңдатқан күйі салпылдап кері шапты. Тұяқ астында қызылшаның жапырағы қаршылдады.

Соғыс жылдарының соры қалың аттарының тері сініп, қолқаны атқан камытты жылқышы бала дударбас кісінің алдына шиіріп ұрды.

– Кет енді бұл жерден! – деді Дударбас.

Мұнысы қиын болды. Баланың осында қала тұрғысы келіп еді. Шашы өрілмей иығына төгілген скрипкашы қызға қарай бергісі келіп еді. Бірақ қызыл етікті:

– Кет! – деді. Бұрынғыдай емес, жауыға қарайды.

Қолында бөтенке келе жатқанын Ноян былай шыққанда аңдады. Ескі, ескі де болса қайысы қалың «рабочий» бөтенке. Қыстың уайымынан кұтылғандай еді, бірақ еш қуанышы сезілмеді. Біреуді өлтіріп, аяғынан сыпырып алғандай суық көрінді.

Көшпелілер апыл-гұпыл жинала бастады. Сайдың тасынан қалаған ошақтың оты бықсып, жұрты қалды. Қара жолдан боз ала шаң шұбатылып, шағын табор батысқа қарай тартып отырды.

«Кешке үйге келгенде, апам бұл бөтенкені қайдан алдың десе, не демекпін?»

«Қамытты арбакештер қазір-ақ іздеп жатқан шығар?»

Апасы айтушы еді: «Біреудің сабақты инесін алушы болма! Ағаң алыста от пен судың арасында жүр. Біреудің бір нәрсесіне тиіп, ағанның ақ жолына жаман ырым жасама!» – деп.

Соны қалай ұмытқан! Мына сасық бөтенкеге бола ағасына мысық тілеу тілемек пе!

Ноян тайдың басын бұрып, көштің соңынан шоқырақтатты. Жырым балақ, жалаң аяқ қалпында қара жолдың шаңын аспанға бүрк-бүрк көтеріп көсілте шапты. Тайдың құлағының түбі жіпсіп, танауы делдиіп, демі парылдап, қос аяқты сілтей салды. Жол жағалай шоқ-шоқ өскен ақ ши теріс аққан өзендей сағымданып ол қалды. Тау жакқа көзі түсіп кетіп еді: қадау-қадау мұзарт шоқылар шоқан-шоқан етіп, өзімен қатарласа жарысып бара жатқандай екен.

Дударбас отырған алдыңғы арбаға теңесе бере, ауылдағы

көкпаршы шалдарша әлгі бәтенкені шатырдың ішіне атып ұрды. Дударбастың көзі бағжан етті.

– Ағатай, қамытты қайтып бер, – деді оған Ноян арбамен жағаласа шауып келе жатып. – Көлік тұрып қалатын болды, ағатай. Қызылша тасылмай қалатын болды, ағатай. Қамытты қайтып бер!

– Ақымақ! – деді дударбас жара аттардың божысын қағып-қағып қалып. – Несіне қорқасың, қорқак!

– Арба тоқтап қалады, ағатай!

– Ақымақ, Қорқак!

Жабұлы арбаның ішінен скрипкашы қыздың өрілмеген сусыма кара шашы көрінді. Қыз әлісіз жінішке қолдарымен арбадағы дәу қамытты тырмыса тартып, лақтырып жіберуге әрекет қылды. Дударбас артына бұрылып, божыны бір қолына жиып алып, бір қолымен кішкентай қызды бүріп ұстап, арбаның түкпіріне итеріп кеп жіберді. Жанында жатқан ұзын қамшыны ала салып, үйіріп-үйіріп, Ноянға қарай сілтеп кеп қалғанда мылтық атқандай сарт ете түсті. Торы тай оқыстан оскырынып қап, жалт берді. Ноян жалп етіп кара жолдың қалын топырағын күшактай құлады. Аузы-басы топыраққа толып, ұзынынан түскен күйі аяқ-қолын жинай алмай ұзақ жатты. Ызамен булығып шыққан жастан топырақ шыланды.

Тозаң тұтқан кірпігінің арасынан керуен көрініс тізбек-тізбек өтіп барады. Жалаң аяқ қар кешкені... Апасының шалап жоқта есіктің көзіне отыра қалып, кара сулы тостағанды қызылшаның топырағы тоздырған күс-күс қолымен безгек қысқан адамша ұстағаны... Қызылша артқан арбалардың станцияға қарай сықыр-сықыр жылжығады... Арбакеш келіншектердің ұйқысыраған жуас күзді әлдилеп әлдеқандай сағынышты өн салғаны...

Жалғыз арбаның жасыл жапырактар арасында... Күрдек-күрдек қызыл изен арасынан пыр-пырлап бұлдырыктар ұшқаны... Соғысқа кеткен енесін есіне алып, торы тайдың көз жұмып тұрып ішін тартатыны... Бәрі-бәрі көшпелі көрініс.

Бір ғана скрипка тартқан қыз иығына сүмбіл кара шашы төгіліп, жанары жәудіреп Ноянның көз алдында тұрды да қойды.

АҚСАИ МЕН КӨКСАИ

Біздің ауыл Ақсайдың қак басында,
Күміс жүген судыраp ат басында.

(Қазақ ауылының өлеңі)

Көксайдың бойуун этектеп
Мен коноюн, Бекбекей.
Қара мақпал тоңуна
Жең болоюн, Бекбекей...

(Қырғыз айылының ыры)

1

Біздің ауылды Ақсай дейді. Ал ел аузында Ақсаймен қатар Көксай да көп аталады. «Ау, мұның Ақсайы біздің ауыл болғанда, Көксайы қай жақта!» — деуші едім өзіме-өзім.

Көп ұзамай Көксайды да көрдік.

Айша мені ерте оятты. Соғыстың үшінші жылына аяқ басып бара жатқан кез. Құдайға шүкір, бала болсақ та ерте оянуға үйренгенбіз. Қанша айтқанмен, таңғы тәтті ұйқыны қиып түрегелу ауыр-ақ.

— Түр, Барсхан. Қорғанбайдың апасы келші, — деді Айша.

«Қорғанбайдың апасы» деп тұрғаны — Арзы. Ал Айша — менің шешем. Тек әкей жастайымнан оның атын ататып үйреткен.

Бүгінде Арзының үлкен екі ұлы — Орха мен Ноха әскерде. Айша Орха мен Ноханың атын атамайды: «мырза аға», «шырақ» дейді. Ал олардың інісі — Қорғанбай да қайнысы ғой, бірақ оның атын атай береді де, Арзыны «Қорғанбайдың апасы» дейді. Қорғанбайдың менен екі жас үлкендігі бар.

— Үлкен үйдің көк есегін әкеп байлап қойдым, тұра ғой, Барсхан.

«Үлкен үйдің көк есегі» — Оңғарбай атамның тайқары. Аты есек демесең, аттай шабады. Оны біреулер жабайы құланның тұқымынан екен десіп те жүрді. Көк тайқар біз сияқты балашағаның тақымына түсе бермейді. Оңғарбай атам оны көрінгенге мінгізбейді.

Даладан көк есектің ішін тарта ышқынып ақырғаны естілді. Айша асықтырды:

— Әне, Қорғанбайдың апасы да келіп күтіп тұр, бол, жылдам.

— Барсхан қайда барады, а, апа? — деп қарындасым мен інім қыңқыллады.

— Қырғыз атаның ауылына барады.

Жайшылықта оларға кәдірім жоқ, жағаласып, таласып ұрсыса беретін. Енді қазір екеуі де менің беделімді үнсіз мойындап,

мені бір мына соғыс кезінде майданға аттанып, жауды жайратып орлатын қас батырға балап тұрған сияқты. Екеуі де езу тартып, ербиісіп, менен қысылғанда жалаң аяқтарын қайда қоярын білмей тұр.

— Әй-у, Айша, болдың ба? Қайда әлгі Барсхан? — деп сырттан Арзы апам дауыстады.

Далаға атып шықсам, Арзы апам жүні жалбыраған, қарны сальбыраған қара мәшіге мініп тұр екен. Ақ полотнай кимешек, ақ дәке күндік салып, көк доқаба қамзолын киіпті. Айша:

— Қорғанбайдың апасы-ау, тойға баратындай киініпсің ғой, тегі, — деп күлді.

— Күнде барып-кеп жүрген жер емес, көптен көрмеген қырғыз құдаларға жүдегенімізді білдірмей, сыртқы жүнімді кампайтқаным ғой, түге.

— Қайран Қорғанбайдың апасы, сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді деген осы-ау, — деп Айша мені көк есекке қолтығымнан көтеріп мінгізбек болып еді, көнбей өзім-ақ қарғып міндім. Көк тайқар шыдамсызданып шыр айналды. Колхоз бастық Тасхожа үстінен түспейтін ақ боз айғыр тақымыма тигендей едәуір көтеріліп қалдым. Інім мен қарындасым ауыздары аңқайып, дәлізге шығып қарап тұр. Таңғы ызғардан жақ жүндері үрпип, ауыздарынан бу шығады.

— Әйде, үйге барындар! — дедім мен кісімісіп.

— Ал жолдарын болсын! Домалақ әулиенің аруағы қолдасын! — деді Айша.

— Айтқаның келсін, — деді Арзы апам.

Содан ауыл сыртындағы қара жолға түспек болып, Манас шоқысын бетке алып жүріп бердік.

Ақсайдан салқын самал сезіледі. Ақбас арыстан аузын ашқан күйінде қатып қалған тәрізді. Енді оның сол ауызынан шыққан дем де сап-салқын. Тау аңғары осындай. Ал, аспан жүзі жас нәресте көзіндей жәудір, көкжиегін ғана кілегей шарбы бұлттар тұтып тұр. Шымшықтар шықылықтап, күмыр құржылдап қалыпты. Үні тарғыл-тарғыл шығып, қарға да қарқылдап қояды, шұбар көкек сұңқылдайды.

Енді бірде Ақсай аңғарынан самал емес, салқын дария күллі аспан астын толқындата үн-түнсіз шалқып ағып, біз бүкіл ұй-жайымызбен, ауыл-аймағымызбен, қаражол, ой-қырымызбен қоса сол көзге көрінбес қасиетті мұхитта әлдеқайда жүзіп бара жатқан сияқтымыз. Ауаны алақанмен уыстап, мөлдір бұлақ суындай сіміруге болатын тәрізді-ау.

Артымыздан айқай шыққанға шошып қалып, бұрылып қарасак, Айша екен.

— Әй-бу, Қорғанбайдың апасы-ау, ұмытып кетіпмін ғой. Қырғыз атаға айта бар: Барсханға Медетханды көрсетсін. Өткенде не болмады. Балалардың жазығы не. Бірін-бірі біліп жүрсін, — деп Айша көзіне жас алды.

— Кой әрі, балаң жол жүріп бара жатқанда, жылап жаман ырым кылма. Қой, Айша!

— Койдым, койдым, Қорғанбайдың апасы, койдым.

Айша артына қарай-қарай үйге қайтты. Сүр шинелі оның жотасын бүкірейтінкіреп жібереді-ақ. Станцияда бір солдат пойыз жүрейін деп тұрғанда асығып арзанға сата салған екен. Қазір Айшаның бір киері де сол. Әттең, Айшаның үстінен сүр шинелі түсер күн бар ма екен, деп армандаймын.

Сай қабағындағы аз ауыл аулақтан үркердей үрпип көрінеді. Қара жолдың бойындағы қызыл изен мен бұйра бүргеннің басынан боз торғай пыр-пырлап ұшып, бізбен біраз жерге дейін ілесіп отырды.

Жол жағалай селеу-селеу, түп-түп ақ ши. Қара жол Шоқыбас сайының басын айналып өткен жерде жермен-жермен болып зират жатыр. Ішіне сиырлар да кіріп жайылып жүр. Айналасы қоршалмаған. Жер жетпегендей тура түбінен тақап тұрып егістік жыртыпты.

Арзы апам зираттың тұсынан өтіп бара жатып, аузы күбірлеп қос алақанымен бетін сипады. Оның соң маған бұрылып:

— Зираттың тұсынан өткенде, «Қиямет-қайым жақын» деп өт! — деді.

— О не деген? — деп сұраймын аңқайып.

— Аруақтар қиямет-қайымды күтіп зарығып жатады дейді. Жолаушылар: «Қиямет-қайым жақын» деп өтсе, жарықтық аруақтар қуанып қалады дейді. Ал тірі адамдар зират тұсынан үндемей өтсе, аруақтар қапаланып қалады дейді.

— Қиямет-қайым деген не ол?

— Ақыр заман. Ақыр заман болғанда о дүниеде адамдар бір-бірімен табысады. Ана баласымен, бала әкесімен...

Бү сағыныш дегенде дауа болсашы. Өлген аруақтар да жақындарын сағынып жатады екен ғой.

Жол қатқак. Шынының сынығындай боп қабыршақ мұз кездеседі. Марттың іші, наурыз болса да әлі ызғар бар. Осы таяуда ғана алтын күрек желі соғып, қалған-құтқан үрінді қарды сыпырып-сиырып әкетіп, сай-сайда гүрілдеп қызыл су жүрген. Енді су тартылып, көк қылтиды. Бәйшешек жұмыртқа жарып шыққан балапан құсап, жердің қабыршықтанған топырағын тесіп шығып, шок-шок болып тұнып тұр.

Өткенде апта бойы азынай сокқан ақ борандардың азабын

көрген шоңайна, сиырқұйрық, шырыш сияқты бойшаң өскен қурай бір жамбастап жатып қалған. Түбінен балақтап жаңа тіршілік басталып, жасыл барқыт балауса бас көтерген.

Тәңірітау әлі қары түрілмей, тек бір о жар тік бет тастары ғана жалаң төстеніп, тағы бір қысты қасқая шығарып салып тұр. Жағрапия мұғалімінің айтуынша, біздің бұл тауымыз жүз миллион жылдан астам жасапты. Мұның жасына қарағанда бір адамның ғұмыры тостаң сияқты. Міне, мен, мысалы, он үшке шықтым. Айша:

— Бір мүшелге шықтың, Барсхан. Мүшел жыл ауыр болады деуші, аман болшы, өйтеуір, — деген.

Азанғы қатқақпен едәуір жер өндіріп тастадық. Оң қол жағымызда — Керегетастың қар жұқпас қара құздары қалып барады. Сол жағымызда — Қаратау жарысып келеді. Алдымыз — Манас шоқысы.

Ыбрай сайынан да өттік. Мынбұлақтың ең тереңі осы. Қыстыгүні боран тықпалаған үрінді қар сіресіп көпке дейін жатып, жақында ғана еріп біткені әлі көгі көпсімеген қаратақыр қабақтан білініп тұр. Өткен февральдің аяғында кенет күн жылынып, қар кетіп, мал далаға жайылып жадырап қалып еді. Сонда осы Ыбрай сайдың үрінді қарына Пияш кемпірдің ала сиыры түсіп кетіп, арам өлді. Қардың беті қатты болғанмен, астынан еріп, кеуек пайда болады екен де, үстінен жүрген мал кеуекке түсіп кетіп, үйелеп қалады екен. Тіпті бір көктемде Бейсалы шалдың жоғалған тушасы әбден қар кеткен соң сай табанында жаңа туған лағымен жайылып жүрген жерінен табылған. Бірақ сиыр ешкі емес қой, үйелеп өліп қалыпты. Жалғыз баласы соғыста жүрген Пияшты шалдар аяп, «суда өлген мал адал», — деп ала сиырды сойып, елге «қырық жілік» қылып таратып, ақша жиып, орнынан тұяқ тұрғызған.

Арзы апам ұйқтап қалған ба, үндемейді. Есектердің пысқырғаны, қабыршақ мұздың шатынағаны ғана естіледі.

Балаларын ойлайтын шығар. Орха мен Ноха қандай еді. Сайдың тасындай, екеуі де еңсегей, нұрлы жүзді, ай мандай азаматтар еді. Арзының өзі ажары асқан көркем кісі, сол соғыс басталғалы бері, әсіресе соңғы кезде тым қартайып кетті.

«Бірдене десе қайтеді?» — деп, үн-түңсіз келе жатқан Арзы апамның бетіне қарап-қарап қоямын. Ақыры шыдамай:

— Апа, әлі алыс па? — дедім.

Арзы қалғып кетіп, көзін ашып алған адамдай басын көтеріп:

— А! — деп жан-жағына қарады. — Е, мынау Шоңқара ғой. Енді біраз бар. Анау Манастың тұсына таянсақ жетеміз. Әлі Көксайдан өтеміз.

Ары-бері қатынаған жолаушы көрінбейді. Аспанда бірлі-жа-

рым тау бүркіттері асыкпай калықтап жүр. Олардан баска кыбыр еткен жан, жүгірген аң, ұшкан құс жок. Жол тастак, есектер бұрынғыдай қаздандамай тасыркап келеді.

– Баяғыда осы жолмен сенің ұлы апан ұзатылған, – деді бір кезде Арзы үндемеуден жалыққан адамдай, сөз бастап.

– Ол қай ұлы апа?

– Сенің әкеннің әпкесі қазір біз бара жатқан Нұралы қырғызға ұзатылған. Жарықтык, жатқан жерін жаннат болғыр, әлгі әпкеміз әуеліде жат жұртқа үйрене алмай қиналса керек. Қырғыздар жаз жайлауға шығып, тау асып кетеді. Сонда асуда жалғыз аяқ жолмен өтеді екен көштері. Жоғары қарасаң – төбеден төніп тұрған күз, төмен қарасаң – басын айналатын шыңырау. Аттың аяғы сәл тайса бітті, алаукиакпар дей бер. Сонда қырғыздар:

– О, коки, ана қазақ келіннің көзін танып тастандар, – дер екен. – Әйтпесе басы айналып күздан құлап кетер екен. Сөйткен жарықтык, о да өтті дүниеден, шалы болса әлі тірі. Сенің жезден ғой, барған соң құлағынан тарт, – деп Арзы апам сылқ-сылқ күліп қойды.

– Арзы апа, Медетхан неге бұ жаққа кетіп қалған? – деп көптен көңілімде көмулі жатқан жұмбақтың шешуін сұрадым. Өйткені шешем ылғи:

– Медетхан деген бауырын бар. Қырғыз жақта, – дейлі. – Сенімен түйдей жасты, – деп қояды. – Неге о жақта, неге бізбен бірге емес? – десем, үндемей күрсіне береді, кейде жылайды.

Қазір мына Арзы апам да күрсініп қойып:

– Байғұс бала, қай-қайдағыны еске салып.... – деп түйіліп біраз отырды.

– Әлгіде айттым ғой, ұлы апан осы қырғыздар жаққа ұзатылған баяғыда деп. Оның інісі – сенің әкен Мұрат, о, атыңнан айналайын, пейіште нұрың шалқығыр... Одан кейін Әмірекүл... Әмірекүл көкенді білесің бе? Әй-бү, сен қайдан білесің, о кезде бір жаста екенсіңдер ғой, Медетхан да бір-ақ жаста болатын. Сол Әмірекүл көкен әлгі қырғызға кеткен әпкесінің сонынан барғыш еді. Сонау қырғыздын жайлауына жаз бойы кетіп те қалушы еді. Сөйтіп жүргенде Осмоналы деген бір қырғыздын Шәрбан деген қызын алып қашып келсін. Ол өзі бір жерге айттырып қойған адам екен, құдайым өзі пана болсын, қырғыз-қазақ қырғын бола жаздап барып әрен басылған. Қыз:

– «Өз ықтиярыммен келдім. Мен үшін қырқыспандар», – деген соң саябырсыды. Әйтпесе Осмоналылар райға келед деген не? Сөйтіп алған қыздын ақыры не болды? Ай, өзі де маңдайға сия қоймас хас сұлу еді ғой. Сұлулығын күндеп, ішімізге сексеуіл шоғы түсіп кеткендей болушы ек. «Ағайын бар болса көре ал-

майды, жоқ болса бере алмайды». Әдіреқалғыр дүния сол екен ғой. Әмірекұл мен Шәрбанның бақытын күндемеген адам кемдекем. Әйтеуір, сол елдің тіл-көзі тиді ме, кім білсін, бейшара Әмірекұл көкең сендер туған соң бір жылдан соң қайтыс болды. Сол, сірә, отыз үшінші жылдың күзі болар...

Шәрбан күйеуінің өлгеніне сенбей, есінен аласқандай боп қалды. Сәрсенбай қайнағасына күнде барып жылайды екен.

— Әмірекұлды бір көрсет, — деп. Ел-жұрт, ата-бабаның салтында жоқ болса да, әлгі періштедей әйелдің жалынғанына шыдай алмай, Сәрсенбай жарықтық мүрдені ашып, Әмірекұлдың денесін алып шығып көрсетіпті. Әдемі сұлу мұртының бір шеті жидіп түсіп қалған екен дейді. Әйел түңіліп, теріс айналып кетіпті. Көңілі суып сала берсе керек. Сол-ақ екен, жылына жетпей төркініне кетемді шығарды. Қайран қазақ, әменгер жолымен сенің әкең Мұратқа қосамыз деп көріп еді, осы жаман шешен шаң-шұң шығарып көнбеді. Енді осы күні өзі өкініп жүр. Шәрбаннан қызғанған күйеуі ақыры өзіне де бұйырмай кетті. Алда айналайын марзаға-ай, жатқан жерің жанатта болғыр-ай! Ah-h!

Дәл жолдың жиегіне пыр-пыр етіп бір топ күс жер бауырлап ұша жөнелді де, көп ұзамай қона кетті. Менің таңқалғанымды байқап. Арзы апам:

— Кекілік қой. Құда қаласа, Көксайға да келдік, — деді.

Мен көк тайқарды тебініп, әлгі кекілік қонған жерге шоқырақтата жөнеліп ем, Арзы апам:

— Қой, ақымақ болма, кекілік саған ұстатар ма еді, — деп тоқтатты. Айтса айтқандай топ кекілік тағы да жер бауырлап пырпырлай ұшып, ойпаңға түсіп кетті. Сонда байқалдым, еңістен үлкен аңғарға құлап келеді екенбіз. Арғы бет күж-күж, қатпар-қатпар, жырым-жырым жар екен. Толып жатқан үңгілер көрінеді. Шаңк-шаңк етіп әлдеқандай дәу-дәу құстар айналып жүр. Табанда үні булығы шығып өзен ағып жатыр екен. Есектеріміз еңкедеп суға тұра ұмтылып, әбден қанып болғанша аяғын бір баспай қойды. Әккілігі ұстайын деді ме, қара мәші қарны қампайып кетсе де әлі ішкенсіп, түмсығын судан көтермей, көзін жұмып тұрып алды.

— Барсхан-ай, мына арамды ұрып жіберші, ө, өле қалғыр, ых! — деп Арзы апам қара есектің қос өкпесінен тепкіледі. Қолымдағы жуан көк таяқпен құйымшағынан салып қалып ем, қираң етті де суды жалдай кешіп, арғы бетке өтті.

Сол жерде біз де түсіп, сусындап, ұйып қалған аяғымызды жазып, жан шақырдық. Су осыншама аңғардың табанында ғана жалтырып жатыр. Жан-жағалай үйдей-үйдей дөңкиген тастар екен. Бәрін тасқын домалатқаны көрініп тұр. Малта тастан аяқ

алып жүргісіз. Малта тасты мүк басқан. Сағыз шөп, текесақал, итмұрын, құбатал көрінеді әр жерден. Құбаталдын шыбықтары осы қазір бүршік жарайын деп, буаз сиырдың желініндей сыздап тұр. Егер мына сарқырап жатқан судың сарыны болмаса, құбаталдың ашылайын деп тұрған бүршіктерінен әдемі бір сыбызғы саз естілердей көрінеді.

«Бәрі өзіміздің Ақсай аңғарында өсетін шөптер ғой» деймін өзіме-өзім.

Тек есектер ғана өмірі мұндай шөптер көрмегендей жер тістеп, бас көтермейді. Суының сарқырап аққанына дейін біздің Ақсайға ұқсас. Ал аңғары аңғал-санғал, адам қорқатындай екен. Жалғыз-жарым жүру үрейлі-ақ. Біз судың жағасына түскеннен-ақ бір бозторғай төбемізде салбырап, шыр-шыр етіп тұрды да алды. Әлде осының бір жерінде ұясы бар ма? Әлде бізді бір қауіптен сақтандырғысы келді ме – белгісіз.

Арзы апам кимешегін күндіктен асыра түріп тастап, қос білегін сыбанып, беті-қолын жуды. Содан соң, күнге бір қарап қойды да, әлі бесін болмаса да, белбеуін жайып, намаз оқышды. Беталысы – құбыла, өзіміздің ауыл. Ешкім жоқ жерде тілеген тілегім құдайдың құлағына мүлтіксіз естіледі деді ме – әйтеуір, мінежат айтып отыр. Құдайдан құлдық ұрып тілегені сонда, сірә, Орха мен Ноханың амандығы еді ғой. Бірақ оны құдай тындаған жоқ. Жалбарынушылардың бәрін тындай берсе – ол құдай бола ма? Әрі-беріден соң со жолы құдайдан мүйіз сұраймын деп құлақтан айрыла жаздалық.

Шақыр-шұқыр еткен дыбысқа намаз оқып отырған Арзы апам да амалсыз бұрылып қаралды. Жоғарыда жолсызбен малта тасты кібіртіктей басқан ақ есектің үстінде еңгезердей біреу отыр. Біздің көк тайқар әңкілдеп ала жөнелді. Ішін тартып бір ақырғанда аңғардың ішін азынатып-ақ жіберді. Мен шылбырынан қатып ұстап тұрмасам, ақ есекке тұра шабатын. Ұрғашы есек көрсе жыны бар. Өй әңкілдейді, құйрығын бұлғандатып, құлағын тіктейтіп алып, тұла бойы шиыршық атып, есінен тана жаздайды, кара басқыр.

Ақ есек мінген кара дәу жақындап келді. Әдетте ақ есекке ел қыдырған дуана мініп жүруші еді, дуана ма дейік десек, оған келіңкіремейді. Басында даңғарадай дәу бөрік. Сенсен қозының терісі ескіріп қалыпты. Үстінде түгі түскен кара сукно шекпен. Стволын төмен қаратып, тақымының астына жалғыз ауыз мылтық басып алыпты. Алақандай алақөз. Шалғы мұрты салбырап тұр. Түсі суық екен. Біздің көк әңгінің онымен ісі жоқ. Мені сүйрелеп отырып, ақ есектің тұмсығына тұмсығын тигізіп иіскеп-иіскеп көрді, пыскырып алып, тағы еңкілдеді. Ал мәші шыжбындап, артқы аяғын көтеріп тоңқымақ болып еді, Бадырақ көз

оны камшымен бастан періп кеп жіберді, біздің көк тайкарды да құлақтан тартып-тартып жіберді. Сонда барып байғұстың арыны басылайын делі.

– Иә, қайда бара жатырсындар? – делі Бадырақ көз.

– Аршағұлға, – делі Арзы апам.

– Онда кімдерің бар еді?

– Нұралы деген кісінің үйіне.

– Неғып ауыл қышырып жүрсіндер? Колхоздың жұмысын кім істейді? Колхоз бар ма өзі сендерде? – деп Бадырақ көз кенет үнін өзгертіп салды. – Әй, сен неге әскерге бармай жүрсің? Әскерден қашып жүрген дезертер емессің бе? – деп маған шүйлікті.

– Қой, ойбай, онысы несі, қаршадай баланы әскерден қашты деп, – Арзы апам шыр-шыр ете қалды. Бадырақ көздің мылтығына қайта-қайта қарай береді. – Өлі бесіктен белі шықпаған бала ғой. Тыныштық заман болса – көжесін жыламай ішпейтін нәресте емес пе. Заман мынадай болғасын ересек көрінеді де көзге. Ала жаздай қабырғасы қайысып, колхоздың жұмысын істеп жүрген де осылар. Бұғанасы қатпай жатып еңбектің ашысын татты ғой. Өзіңіз неге бармай жүрсіз әскерге? – деп Арзы апам кенет Бадырақ көздің өзіне тап берді.

– Иә, мен бе? – деп әлгі сасып қалды. Жалма-жан тақымын көтеріп, мылтығын жөндеп қойды. Сонан соң езуі жайындай жайылып тұрып күлді. – Соғыстың алдында ғана бірінші май мейрамында күреске түсіп, қабырғаларым, оң қолым сынған. Сонда инвалид боп қалдым, құдағи!

– Кәне, құдағи, қоржынында не бар! – Өңкііп есектен түсті. Мылтығы өзінен бұрын сарт етіп жерге құлап қалды.

– Ойбай, түк жоқ, не болад біз сияқты мүсәпір жолаушыда. Мына Аршағұлда жекжатымыз бар еді, соларға жолығып, сау-саламат айтыспақпыз. Не болад бізде, – деп Арзы апам азар да безер бебеулеп қалды.

Сәл үнсіздік кезінде бағанағы бозторғайдың төбеден шырылдаған даусы тағы да ап-анық естілді-ау. Айнала аңғал-санғал аңғар, тіпті Төңірітаудың шындары қылтып өрен көрінеді. Төбеннен төнген аспаннан басқа кеністік жоқ. Айқайласаң – ешкім естімейді. Қашып құтылмассың. Кәрі кемпір, жас бала. Анау болса – зінгіттей, балуандыққа түскені рас та болар.

Бадырақ көз ақ есекті бос қоя беріп, Арзы апамның қоржынына қорбандап барып қол салды.

– Әй-бү, мына қараң қалғыр кәйтеді, әй, денің сау ма? Жок, адалада жол торыған қарақшымысың? Ұялмайсың ба? Қарусыз қатын мен қаршадай баланы тонағанша! – Арзы апам тырмысып қаржынға жармасты. Мен шыдай алмай көк есекті қоя бере сатып:

— Ағай, тименіз! — деп әлгінің жеңінен тартып едім, бұрылып бетіме қарағанда зөрем кетті. Көзі тостағандай, аксиып күледі екен. Мені итеріп кеп жібергенде, жығыла жаздап, тәлтіректеп барып қалдым.

— Ойбай, құдай, көрсетпеген қорлығын осы ма еді! — деп Арзы апам отыра қалып жер тырғалады. Қоржынның басында ши барқыт кездеме жатқан. Мамыт жәкемнің ептеген саудагерлігі бар еді, анда-санда колхоздың жұмысынан қолы қалт еткенде, Төшкенге барып, мата- пұл алып келіп, соны Борандының базарында азыққа айырбастар еді. Қазір Борандыда дән баласы үшпайды. Мата тұрмақ, алтынға да азық айырбастап ала алмайсын. Содан қырғыз ағайындар тоғырақ болушы еді-ау деп, Арзы апам ши барқытты осы жаққа алып келе жатыр еді ғой. Оған қоса Арзы апамның қойынында Айша берген азын-аулақ ақша да бар. Жалғыз сиырдың майын жиып, базарға апарып қадақтап сатып, тісін тісіне қойып тиынын шығармай, астық алуға сақтаған ақшасы ғой ол Айшаның. Арзы апам жарықтық жана бір қолымен қоржынды жасқаса, бір қолымен омырауын басып, Айшаның аманатын қызғыштай қорғап жүргенін байқалым.

Сөйтіп, бүкіл бір қауым ел бетіне қарап отырған ши барқытқа шын қауіп туды. Жана астыққа жеткенше әлі көктем бар, жаз бар... Балдырақ көз Арзы апамның қоржынның ақ есектің үстіне сала беріп, қайтып алды. Көк есекке көзі түсіп, күлімсіреді. Шалғы мұрты шалқайып, тістері ақсиды.

— Әй, балақай, есек айырбастайсың ба? — деді.

— Айырбастамаймын, — дедім қасарысып.

— Қой, айырбасталық. Менің есегім буаз. Кодығы саған пайда.

— Болмайды, — дедім қасарыса түсіп.

— Көк әңгі кетсе — онда менің ауылдың бетін қайтып көрмей-ақ қойғаным жақсы. Онғарбай атам онсыз да осы көк есекке бола өзінің туған інісі, мына Арзы апамның шалы Мамыт жәкеммен араздасып қалған.

Мамыт жәкем астық науқаны кезінде элеваторға астық тасушы қызыл керуенді басқарады. Жеке меншіктің бүкіл күшкөлігі осы науқанға жегіледі. Әрине, Онғарбай атамның көк есегі алдымен алынады. Сонымен апта бойы, ай бойы өз есегі өз тақымына тимей, қарға адым жер аттай алмай, Онғарбай атам мүсәпір болады. Інісіне:

— Ау, Мамыт-ау, менің есегімде ақын болса да қайтарсаншы енді, — деп күнде барады.

Мамыт айтады:

— Соғыстың не екенін білесің бе? Жұрт көлігі тұрмақ, туған

балаларын да аяған жоқ соғыстан. Сенің арам есегің кімнің шікәресі,— деп жанды жеріне тиеді. Ағасының ол кезде ұл баласы жоқ, сондықтан от басынан соғысқа аттанған ешкім жоқ. Сол бар, әрі десе көк есектің ашуы бар, інісінің жағасынан ала түсіп, қолындағы таякпен жонарқадан тартып-тартып жібергенін қырман басында көзімізбен көрдік.

Сондай жанжалдың себебі болған көк тайқарға енді мына шалғы мұрттың көзі түсті, құдайым өзі сақтасын. Есектен айрылсам, шешемнің күні не болады? Бетіне өмірі тіктеп қарамаған қайнағасының тілі тисе — қорлыққа ол қайтіп шыдайды?

Ал Бадырақ көз болса, көк тайқардың тізгінінен ұстап алып, үстіне Арзы апамның қоржынын салып, есектің сауырынан алақанымен ұрып-ұрып көрді. Көк есекке бәрібір, күйрығын шыж-бандатып пыскырып-пыскырып қояды. Үстіне Бадырақ көз мінсе, атырылып ала жөнелейін деп тұр. Арзы апам жалынып, әлгінің етегіне жармасты.

— Құдай тілеуінді бергір, әшейін қалжындадым дедім. Әшейін ойнап бізді қорқытқаның болсын. Өмірінде жаманшылық көрмей өт. Босат бізді. Қайтесің, кембағал мүсәпір жандармыз.

— Қарай гөр мүләйімсуін, баяғының бәйбішесі құсап сәнденіп киінесін. Тағы да кембағалмын дейсің. Мынауың контрабанда. Соғыста жұрт қан төгіп жатыр. Ал сен кемпір болсаң, сәнденіп той тойлауға барасың. Болмайды, мұның бәрін мен өкіметке өткіземін.

Бадырақ көз шынымен көк тайқарға мінуге ынғайланды. Көк есек пыскырынып, бір орында тыныш тұрмай, шыр айналады. Ақ есекті тастайтын түрі бар. Тіпті түсіп қалған мылтығына да қарар емес. Айтпақшы... Лезде басыма бір қыршаңқы ой сап ете қалды. Жүгіріп барып жерде жатқан мылтықты көтеріп алдым да, Бадырақ көзге аулақта тұрып кезеніп:

— Көне, тайып тұр! — деп айқайлап жіберіппін.

Арзы апам:

— Ойбай, жүгірмек, таста, ойбай бөлесіне қаламыз? — деп екі қолын ербендетті. Бірақ жақындамайды.

Ал Бадырақ көз сасар емес, қайта сак-сак күлді. Онысынан абыржиын дедім.

— Ол атпайды. Пыстаны су болып қалса керек. Түнде далада шық тиіп, су болған. Жаңа ана бұлымның ар жағында тобылғының түбінде бір ұрғашы елік күнге маужырап ұйқтап жатыр екен. Көздеп тұрып басым қалсам, шырт етіп от алмайды. Затворды қайта қайырып, қайта салып, тағы басып қалсам, тағы от алмайды. Патронды ауыстырып, тағы атам — тағы болмайды. Ыза болғаным сонша, елікке жақындап келіп мылтықтың өзімен жіберіп кеп ұрып едім — ата кеп жөнелді, дүмі тимеді. Сөйтіп, ауызға

түсіп түрған бір еліктен қағылып, қапа боп келе жатқанда, сендер кез болдыңдар. Бұл да болса, құдайдын несібесі. Әй, балақай, мылтықпен ойнама. Ол бәрібір атпайды. Әйтсе де мылтықпен ойнамас болар.

Сонда да кезеніп біраз тұрдым. Қарауыл Бадырақ көздердің арасында қозғалақтайды. Қолымның қалтырағанын содан сезем. Адамға қарай мылтық кезенудің қиыны-ай. Оның үстіне Арзы апам шындап ойбай салып жылады.

— Тумай жатып әкесін жалмаған жүгірмек, енді өз басыңды жалмайын демесен таста қолыңдағынды! — деп екі қолын ербendetіп шыр-шыр етеді.

— Жарайды, — деп мылтықтың стволын төмен түсіре бергенімде, анадай жерде сайдың қабағында тарғыл таста қалбиып отырған қарақұсты көріп қалдым. Тым болмаса ашуымды содан алайын деп көздер-көздеме шүріппені басып кеп қалып ем, гүрс ете түсті. Бұрқ еткен түтіннен ештеңе көрінбеді. Жартастар жаңғырығып, сатыр-сұтыр тау құлап жатқандай болды.

Зәрем зәр түбіне кеткенде, көзімді ашып алсам, Бадырақ көз құлап жатыр. Оқ соған тиген екен десем, тарғыл тастын үстін тұтас жауып, қанаты сала құлаш жайыла түсіп қарақұс жатыр. Бадырақ көз басын көтерді. Әлпет деген не, өні боп-боз, көзі жыпылық-жыпылық етеді. Абайлап орнынан тұрды. Бір-бір басып өзінің ақ есегіне барды. Ала жіппен арта салған үзенгіге аяғын әрең іліп, желком ерге асыла мінді. Есегін кібіртіктетіп бір-бір бастырып, қасыма келді. Үндеместен қол созып мылтықты алды, үндеместен стволын төмен қаратып тақымының астына басты. Ақ есектің басын бұрып, су жағалата ылдига түсіп, бұрылып та қарамастан кете барды.

— Иә, аруақ, иә, тәңірі, жеті теңге, жеті нан құдайы, иә, аруақ, — деп Арзы апам менің аузыма саусағын салып, таңдайымды көтерді. Сірә, менің мелшиіп тұрып қалған түрім кісі шошырлық кейіпте болса керек.

— Бісміллә, бісміллә! — деді Арзы апам таңдайымды көтеріп. Ақ есектің қарасы бұлдырап ұзай берді, ұзай берді.

2

Ымырт үйіріле, Аршағұлға келіп жеттік. Сұрай-сұрай қырғыз атаның үйін де таптық. Қырғыз ата таяғына сүйеніп, есігінің алдындағы төбешікте тұр екен. Бізді көріп төмен түсті. Әуелі танымай қалды. Үйден жүгіріп шыққан бір қартандау әйел танып, асты-үстімізге түсіп бәйек болып, тіпті жылап та жіберді.

— О, қағылайын, Мұраттан қалған жарығым, тұлпардан қалған тұяғым, — деп менің кім екенімді білген соң бетімнен олай да

сүйді, былай да сүйді. Арзы апамның құшақтап тұрып, арқасынан қаққылады.

Көзі жөнді көрмей, құлағы жөнді естімей, аң-таң қалып тұрған аппақ құдай бүкір шалға әлгі қартан әйел:

— О, атакем, танымай қалдың ба, тайекем келді, тайекем келді, тайекем, Мұраттың баласы мен Мамыттың үйіндегі тайеке келін келді, — деп айқайлады.

Шал қос қолын маған созып, ағаштай аяқтарымен бір-бір басып, жаныма келді. Менің ыңғайсыздағанымға қарамай, басымды арық кеудесіне басып, тұла бойы дір-дір етіп, үнсіз өксіді. Арқамнан сидиған арық қолымен сипалай берді, сипалай берді.

Әкей кеткелі, еркек атаулыдан мұндай мейірім көрмеген басым, көңілім босап, оның үстіне жол-жөнекей көрген қорлығымыз есіме түсіп, оқыстан даусым шығып кетті де, булығып-булығып, шалдың ақ жейделі арық кеудесіне басымды тыға түстім. Өзім ес білгелі тұнғыш рет дидарласып тұрған қарттың маған әкемдей жақын көрінгені сонша, оның бауырынан ажырағым келмеді. Әлі булығып, өксігімді тоқтата алмай, қайта солығым үдей түсті. Бұл үнсіз, тұншыққан жылауда толып жатқан шағым бар еді: әкейдің жоқтығы, Қайрақбай қарауылдың сиырың қолхоздың жонышқасына түсіп кетті деп, шешемді былапыт сөзбен балағаттағаны, қыстың ұзақ боранды түндерінде үрпек бас үш бала Айшаның бауырына тығылып, бір көрпенің астында боранның ұлыма даусын тындап қорқып жататынымыз; Жуанқұл бастықтың жұмыртқаны ұрлап жейді деп Ақжол дейтін күшігімізді атып өлтіргені; Салман дейтін шалдың мені көрсе дереу: о жетімек, о жетімек! — деп бас шайқай беретіні; августын айсыз түнінде Борандының элеваторынан қайтып келе жатқанда, есегі жүйріктер озып кетіп, мен елдің ең соңында жалғыз қалып, жол-жөнекей терен-терен сайлардан өткенде үрейден тынысым тарылған кезде, Евгеньевканың бұзық балалары жалғыз өзімді ортаға алып сабағаны; сонда менің жүзін көрмей, сыртынан медеу тұтып жүретін Медет деген бауырымды іздегенім, — бәрі-бәрі мына шалдың алдына ақтарылған арыз еді. Үнсіз, тілсіз арыз. Кәрі көкірек соның бәрін айтпай-ақ түсініп қойды. Мені бауырына қысып, көпке дейін егіліп тұрып алғаны да сондықтан.

Әлде кім біледі, ол да маған сонда арыз айтып шағынды ма! «Сенің табаныңа кірген тікен менің маңдайыма батады, балам. Сен бесіктен белің шықпай жатып көрген қиыншылықтың бәрін мен кәрің білемін. Түнде түсіме кіресің, күндіз ойымнан шықпайсың. Итті құдай иесімен қинасын. Әкең жоқ болған соң, менің алыста жүріп уайымдағанымнан не пайда.

Қол ұшын бере алмадым, балам. Қапа болма. Бала да болсаң әкеңнің орнын басқан азаматсын. Жақсы әкенің аруағы жаман балаға қырық жыл азық. Әкең жақсы еді. Сенін әкең менің балдызым болатын. Өзім қырғыз, қазақтан қыз алып, содан бала сүйдім, Нұралы деген атым қырғыз-қазаққа ортақ еді. Бүгінде қартайдым, балам. «Ат арыса – тулақ, адам арыса – аруақ». Тірі аруақ боп қалқайып отырмын. Әбдібек жиенің өскерде. Көптен бері сендерге ат ізін салмай кеттім. Кәріліктің зауалы, соғыстың зардабы балам...»

– Оу, атакем, мына Мамыттың үйіндегі келінінізбен амандаспайсыз ба? – деп қартаң әйел шалдың құшағын менен ажыратты.

– Е, қағылайын, Мамыттың үйіндегі келін бе? – деп шал қалтқұлт етіп, жағыла жаздап, Арзы апама бұрылды. Арзы апам қос қолын беріп амандасты.

Осы ұзақ көрісудің басынан-аяғына дейін мен қатарлы бір бала біресе құлағына дейін жайыла күліп, біресе қабағын түйіп қасымызда тұрды.

Қартаң әйел бір кез оған қарап:

– Оу, Мамытбек, бұ тайекендердің есектерін байла. – деді. Мамытбек ылдым-жылдым жүгіріп, біздің көліктерімізді жайғады. Содан үйге кірдік. Үй дегенде біздің ауылдағы сияқты тоқал там. Сығырайған жетілік шам. Төрге шығып, жүгері паяның үстіне төселген сырмаққа отырдық.

Қартаң әйел бетіме қайта-қайта қарап:

– Қағылайын, тайекем! Танисын ба мені! Ауылына барғанда талай көтеріп едім ғой. Мен Сусар апаңмын ғой. Танымайсың, ә? Қайдан танисын. Онда кішкентай едің ғой. Мен Зинат дейтін қызымыз екеуміз барғанбыз.

Е, Зинат есіне түсті ме? Зинатты күйеуге бергенбіз...

Иә, енді еміс-еміс білетін сияқтымын. Басына шошақ бөрік киген, шашын майда-майда толып жатқан бұрым етіп өрген бойжеткен қыз енді есіме түсті.

– Мынау – Мамытбек жиеншарын. Әбдібек жиеніннің жалғыз баласы осы. Сенімен түйдей жасты.

Мамытбек екі езуі құлағына жеткенше ыржия күліп, маған қарап отыр. «Медетхан қайда?» – деп қойдым ішімнен.

Нұралы атам қос қолымен жер тіреп барып, баяу шөгіп, әрең орналасып отырғаннан кейін, Арзы апамнан жасаураған, еті қызарған көзін айырмай:

– Қалай, келін, балалар есен бе? Мамыт ақсақал аман ба! Әскерге кеткендерің бар ма? – деп сұрады. Арзы апам орнынан бір ұмтылып, атайға жақын отырды да, дауыстап:

– Балалар, құдайға шүкір, аман. Екеуін әскерге бергенбіз.

Алла-құдай сақтасын деп мойнымызға ала бүршак салып отырмыз. Үлкенінен біраздан бері хат тоқтап қалды. Ұйқы арсыз, күлкі арсыз, қу тамақ арсыз, әйтеуір, шығарға жан бөлек болған соң сұлде сүйретіп жүрміз ғой. Шал байғұс бір уыс боп қартайды. Бұрынғыдай қайрат жоқ. Сонда да колхоздың жұмысын көк өгіздей сүйреп келеді.

— Әп, бәрекелді, — деді Нұралы атай. Екі тізесіне шынтақтап бүк түсіп жатып алып, ақселеу сақалын салалап төмен қарап отыр. — Көппен көрген ұлы той, келін. Бетіне қараған Әбдібекті әскерге аттандырып мына біз де отырмыз.

Мамытбек қаусаған атасының иығына асылып алып, маған қарап жымиғанын қоймайды. Езуін жияр емес.

Әдеттегі амандық, саулық сұрастырылып болды. Нұралы атам Әбдібек әскерге кеткен соң, көрші айылдағы қызы Сусар апамды қолына алыпты. Қазір шалдың кір-қонын жуып, асын пісіріп, үсті-басына қарап отырған осы Сусар апам екен. Келіні Сәнәмбүбі қайтыс боп кетіпті. «Сәнәмбүбі, Сәнәмбүбі» дегенді біздің Айшаның аузынан көп естуші едім. Сөйтсем ол марқұм мына Мамытбектің шешесі екен. Енді тоқсандағы Нұралы ата қаршадай жалғыз немересі мен қартайған қызы Сусардың қолына қарап қалған.

Арзы апамның:

»Жезденнің құлағынан тарт» дегені есіме түсіп, күлкім келді. Бір жағынан аяп та отырмын. Бір уақытта Нұралы атам еңсесін көтеріп алып:

— Уа, Сусар, әңгімеге айналып отырып қалдық. Шайынды қой, қазан көтер. Тай сойса да, қой сойса да жарасатын меймансындар. Көктемнің көк өзегі, жуанның жіңішкеріп, жіңішкенін үзілер шағы. Екі-үш ешкісі түскір лақтап қалып еді, сендер келгенде тышқан мұрнын қаната алмағанымыз жанымызға қатты батады. Нариза болмаңдар. Амандық болса, әлі-ақ жарылқап күн туып, ақ түйенің қарны жарылар. Жасаған жақсылығын берсін, — деді.

Сусар апам жалма-жан абыржып:

— Қағылайын, тайкем, қағылайын, тайкем, — деп орнынан зтып тұрып, шай қамына кірісті. Лезде есік алдындағы аласа пеште қураған жүгері сотасы шатырлап жана бастады.

— Айтпақшы. — деді Арзы апам. — Айша келінінің сәлем айтты: мына Барсханды Медетханға жолықтырсын дейді. Жатбауыр боп кететін болды дейді.

Нұралы атам:

— О-о-о! — дегенде көкірегі сырылдап, жасаураған қызыл жиек сәлегей көзі үйдің есік жақ төбесіне қадалды да қалды. «Онда не бар?» — деп мен де қарасам, жақында жауып өткен қалың жан-

бырдан түсіп калған сылақтың орны екен. Жүрегім су етіп, ішім мұздап қоя берді.

— Медетхан! — деді даусы дірілдеп. Сөйлеуге шамасы келмегендей ентігіп қалды.

— Оған не болды? — дедім шырылдап шыдай алмай.

— Ештеңе де болған жоқ, — деді Сусар апам. — Медетханды бұ жолы көре алмайтын болдың да. Шарбан бар болғыр басқа күйеуге тиіп, баланы алып, Қарабалта дейтін жерге көшіп кетті де. Әмірекұл тайекемнен қалған жалғыз тұяқ... — Сусар апам көсеуге маңдайын тіреп отырып, жан-жағына теңселіп, астыңғы ернін тістеледі. Онан соң: аһ! — деп бір күрсінді де:

Жөнелдім Қарабалтаға
Бір тиын жоқ қалтада, —

деп сыңсытып барып етегін қағып орнынан көтерілді де, құм қыздырған қазанға жүгері қуыруға кірісті.

Теппе шайды біз құмға қуырылған аппақ жүгері шайнап іштік. Тәтті-пәтті деген көрінбейді. Ішімнен «қырғыздар жақта тоқшылық дегені қайда?» деп қойдым.

Арзы апам Көксайдан өтерде бізді бір бейсеубет адам қорқытқанын айтты.

— Құдай өзі жар болсын! — деді атам тұнжырап. Ол қайтып үндеген жоқ. Кат-кат қалың ойдың орманына сүңгіп кетіп, мұнда адам барын ұмытқандай, ақселеу сақалын тарамдап отырды да қалды.

Оның есесіне Сусар апамның жағы семген жоқ. Күйеуге кеткен Зинат қызын сағынып жүргенін, әскердегі Әбдібекті түсінде көретінін, Шарбанның басқа күйеуге тиіп, Медетханды алып кеткенін айтты. Енді екі кемпір менің Әмірекұл көкем мен Шарбан хикаясын қиссадай қып тағы айтысты. Ақырында екеуі де жылап тынды. Есіл Әмірекұлдан қалған жалғыз тұяқ өгей әкенің қолында қалай күн көреді десті.

Мамытбек тері шанашқа салған түрлі түсті асықтарын көрсетіп, менің көңілімді ауламақ. Көзім асықта, көңілім кемпірлердің әңгімесінде. Сусар апам алаша тоқырда жүнді түрлі-түрлі бояуға салады екен, сонда асықтарды да қызыл, жасыл, сары, қара, көк бояуға бөлек-бөлек тоғытатын көрінеді. Мамытбек маған ауылға қайтарда бір шанаш асық сыйламақшы болды. Ішінде күлжасы да бар екен.

Ақырында май шам өлегізі бастаған соң, екі кемпір әңгемені лажсыз тоқтатты-ау. Жүгері паянын үстіне киіз салып, Мамытбек екеумізді қатар жатқызды.

Ертеңгі шайдан кейін Нұралы атам есегін ерттеп, Арзы апамды ертіп, Шекер дейтін айылға кетті. Сол жақтан астық қарастырмақшы. Біз Мамытбек екеуміз Күркіреу судың бойын арала-

дык. Көктем жаңа шығып келе жатса да, өзен жағасына киіз үй тігіліпті. Үйдің төбесінде бақанға байлаулы аттың қара құйрығы тұр екен. Менің аң-таң болғанымды көріп Мамытбек:

– Қара қағаз, – деді. Үйге жақындап барып, есігінен баспалап қарап едік, қара жамылған екі әйел іргеге қарап, жоқтау айтып отыр. Бізді көріп босағаға он үш-он төрт жастағы қыз бала жақындады. Бізге кет деп айта ма деп едім, кет деген жоқ. Қайта келгенімізді құптағандай. Үстінде түгі түскен қызыл шибарқыт камзол, омырауына жағалай күміс теңге тағып тастапты. Шашын майда өріп, жағалата бұрым салған. Басында үкілі дөңгелек бөркі бар. Мамытбекті таниды екен. Мені көрсетіп:

– Бұл кім? – деп сұрады.

– Бұл қазақ туысқанымыз. Аты Барсхан, – деді Мамытбек.

– Менің атым Чолпан, – деді қыз.

Іргедегі екі әйел жоқтау айтып өлі отыр. Олар осылай қозғалмай тас мүсін боп қатып қалатын шығар...

Киіз үйдің сыртын айнала берсең-ақ, гүрілдеп аққан асау өзеннен әлгі әйелдердің даусы естілмей қалады екен. Жоқтау әуенін жоққа шығарғысы келгендей-ақ, көбігін аспанға атқылап, тастан тасқа соқтығып арқырап жатқан айбарлы су. Жағасында дөнкііп-дөнкііп түйе тастар жатыр. Түйе тастың күн жақ беті жыпжылы екен: үстіне шығып отырдық. Төбеден Манас шаншылып тұр. Манастан батысқа қарай созылған сенгір-сенгір таулар. Осының бәрі Тәңірітау.

– Сенің ауылың қай жакта? – деп сұрады Чолпан.

– Сонау жакта, – деп таулар тізбегінің ең шетін нұсқадым.

«Сонау» деген не? – деп күлді қыз.

– «Тігіне» дегені ғой, – деп түсіндірді Мамытбек.

– Анау үйдегі екі әйел не айтып отыр? – деп сұрадым да ыңғайсызданып қалдым. Бірақ онымды Чолпан ерсі көрген жоқ.

– Әжем мен апам жоқтау айтады. Әкем соғыста қайтыпты деп хабар келді. Содан бері әжем мен апам «Қарағұл ботамды» айта беред. Ертеде бір мерген кісінің жалғыз ұлы болған екен. Қарағұлға еліктің терісінен тон тігіп кигізіп қойған екен. Бір күні жаңа қонысқа келіп қонғанда, мерген киік аулап кетеді. Бірақ, ол күні жолы болмай, құр қол қайтып келе жатып, үйіне жақындай бергенде атқұлақ қурайдың түбінде жатқан елікті көреді де, атып салады. Әлгі елік дегені «апа!» деп жатып қалады. Барса, елік емес, елік терісінен тон киген жалғыз баласы Қарағұл қансырап жатыр. Сөйтсе ол әкесін іздеп шығып, атқұлақтың түбіне жатып ұйқтап қалған екен. Абайсызда баласын атып алған мерген сонда ұлын жоқтап айтады екен.

Кен колдың басы кең шеңбер , ботам,
Қансырап жатқан, Қарағұл ботам.
Тарқолдың басы тар шеңбер, ботам,
Талықсып жатқан Қарағұл ботам,
Алтыннан сақа күйылды, ботам,
Айына жетпей қиылды, ботам.
Күмістен сақа күйылды, ботам,
Күніне жетпей қиылды, ботам.
Мен елік атып тигіздім, ботам,
Мен елік тон қайдан кигіздім, ботам.
Ертең бір ауылын көшеді, ботам,
Көк Қайқы барып қонады, ботам,
Мен абайсызда қарамай, ботам.
Балдырған түбі былқ етті, ботам.
Балалы елік деп қалдым, ботам,
Мен ботамды жеп қойдым, ботам,
Тобыршағың тер болар, ботам,
Сенің тозағың тартып қор болар, ботам,
Тоқсандағы атекең, ботам,
Арғымағың ат болар, ботам,
Алпыстағы анан сенің
Азабынды тартып қор болар, ботам,
Құлыны өлген биедей, ботам,
Қуартып кеттің, Қарағұл ботам,
Ботасы өлген түйедей, ботам.
Боздатып кеттің, Қарағұл ботам.
О, Қарағұл ботам!
О, Қарағұл ботам!

Тасқа су арылдай соғып, тозаны бетке шашырайды. Бізге айбарлана:

— Тек! — дегісі келгендей.

Кейде судың сарыны әлгі әуенмен үндесе шығады.

Әлдекім айқайлағандай болды. Күркіреу судың шуылынан әрең естіледі. Карасак, Сусар апам қол бұлғап бізді шақырып тұр екен. Түйе тастан түсіп, үйге қайттық. Чолпан соңымыздан қарап тұрды. Мен қазір тамақ ішіп қайтып келетін шығармыз деп ойладым.

— Қайтып келеміз, — дедім бұрылып.

Үйге келсек, Арзы апам буынып-түйініп, ала қаптың үстінде отыр. Нұралы атам есіктің алдына бөстек салдырып жантайып жатыр. Шекерден келіп қалыпты.

— Барсхан қарағым-ау, қайда жүрсің?— деді Арзы апам ренжіп.

— Бұл Арзы апаң қайтамыз деп асығып отыр. Бүгін жатып, ертең жүріп кетсендер де болар еді, — деді Сусар апам.

— Ойбу, жиен қыз-ау, осындай заманда адам меймандықта жүріп алар ма? Мына Барсханның ертең оқуы бар. Менің ша-

лым жұмыста, өзімді бригадир бір күнге босатып еді. Қайтпасак тегі болмайды.

— Күн түс боп қалды-ау, — деп Нұралы атам да қимады.

— Ештеңе етпейді, кешке дейін құдай қаласа, барып қаламыз, — деп Арзы апам көнбеді.

Мен мұнша тез аттанамыз деп ойламап ем, мына Нұралы атамды, Сусар апамды, Мамытбек бауырымды қимай, тамағым жақсы болды. Тұңғыш рет Мамытбектің күлмей, байсалдана қалғанын көрдім. Күлмесе түрі суықтау екен. Есектердің жүгі ауырлады. Бір-бір десте қап дән алып қайттық. Бұл баға жетпес байлық еді.

3

Күн кешегіден гөрі ысы түскенін жолға шыққан соң сездік. Арзы апам тіпті шапанын шешіп астына басып алды. Екі есек ауылға бет алғанын біліп, жүрісі жөнделді. Үстіндегі жүкті бұйым көрер емес. Есектің күші адал деген осы да. Арзы апамның қабағы ашылып, бұрынғыдай ой тереңіне кете бермей, жарқын-жарқын сөйлеп, кейде тіпті ыңылдап ескі әуендерге де салып келе жатты. Бәйшешектің қуыс құлағы бадырайған жүгерідей ашылып, шок-шоғымен кемел кезіне келген екен. Күннің қызуына шыдай алмай, алқа-салқа шешініп тастаған сияқты. Қартанқулақтың да жапырағы жайылып, сап-сары қоңы-раугүл жайнап қағып қалыпты. Аспан астын бозторғайдың құйқылжыған әуені кернеп кеткен. Тәңірітаудың көк тіреген шоқылары бүгін аса айбынды. Тұман тұтпай, мұнар баспай ап-айқын көрінеді. Жаңа шыққан көктің арасындағы арагідік былтырғы боз жусан кілем үстіне аяғының батпағымен шығып кеткен әдепсіздің ізіндей боп ескілігін жасыра алмай тұр. Жол жағалай отар-отар қой жайылып жатыр. Қоздағаны көп. Жүні тықыр, қызыл шақа мәліш қозылар, аяқтары дірілдеп әрең-әрең жүреді. Жаңа туған қойдың ұзын сауып отырған қойшының екі беті шикандай екен.

— Қойдың сүті қорғасын деген рас-ау, шіркін, — деді Арзы апам. — Жалғанда тәтті тамақ сол ғой, шіркін. Анау отта тас қызып жатыр. Отқа әбден қызған тасты сүттің ішіне тастап-тастап жіберсе, сүт сақыр-сұқыр қайнап шыға келеді. Әне, оны шіп алсаң — мұртынды балта шаппайды.

«Осыдан ауылға барған соң бұл амалды Күзембай қойшыға айтпасам ба?» — деп ойладым. Бірақ біздің қолхоздың қойы — «сыртық құрау: қазақы қойы да, мәліші де бар, аралас, ешкісі көп. Ақ мынау болса кілең жібек жүнді меринос. Бұл аты шулы «Кәксай» совхозының қойлары еді.

Әне-міне дегенше әңгімемен Көксай аңғарының ернеуіне де келіп іліндік. Бірақ әлгі көтеріңкі көңіл бір сәтте су сепкендей басылды. Аңғардың табанындағы кеше ғана мөлдіреп жатқан қаусар су бүгін ісіп-кеуіп, арнасынан шығып, лайсанданып, ботана боп алас ұрып жатыр. Қояншығы ұстаған адамдай, түріне қарап болар емес. Қалш-қалш етіп, жағаны қауып, жартастардың етегіне жармасып, төске шауып арсылдайды.

Ентелеп келе жатқан есектердің де жүрісі кібіртіктеді. Дәл алдыңда аждаһа жатқандай шегіншектей береді.

— Ойбу, құдай сыйлады! — деп Арзы апам санын бір-ақ салды.— Мынадан қайтіп өттік енді?!

Суға ұзақ қарасаң басың айналып, жүрек айнаиды. Тілсіз дүлей. Заңғар таудан құлап, аласұрып асыққанда қайда барады? Қарқынына қарасаң — мұхитқа жығылмай тынбайтын-ақ сияқты. Бірақ бұл өзендердің арыны қатты да, адымы қысқа. Осыдан осы Көксай Күркіреуге барып қосылмақ. Ал Күркіреу болса Маймақтың Қапшағайында Теріс өзенімен табысып, сол жерден бастап екеуінің де есімі жойылып, Аса аталады. Әулиеата жақтағы колхоздың арық-атыздарына түсіп жетекке ілеседі де, қызылша алқабына жетіп ада болады. Осындай ерте көктемде, не қыста ғана төменгі Билікөлге барып құяды. Бұлардың мұхиты — Билікөл.

— Әй, әттесі-ай, сәл ертерек шықпаған екенбіз, — деді Арзы апам күйініп. — Күн қызбай тұрғанда, бұл судан тауық та аттап өтуші еді...

Не істерімізді білмей дағдарып, мең-зең боп тұрдық та қалдық. Кейін қайтайық десек оның лажын таппаймыз. Екі ара талай жер. Әрі десе қайтып барып жүру ұят-ақ. Жақын жерде ел жоқ. Айнала аңғал-саңғал алпауыт аңғар. Сарқырама су. Басқа дыбыс жоқ. Кешегі Бадырақ көзден қорқып қалғанымыз және бар. Күн болса қиялап бесіннен ауып бара жатыр. Бұл су, сірә, түнге қарай тартылар. Түней салуға түн салқын, әрі десе айдала, иесіз аңғар. Кешегі бозторғай да жоқ. Кеше ол не қорыды екен? Егер сайдың табанына ұя салып жүрсе, онысы әлдеқашан судың қақпақылында кетті.

Екеуіміз де есектен түстік. Ұйып қалған аяғымызды жазып жан-жаққа қарап біраз тұрдық. Есекпісін деген, ана екі арам:

— «Ал енді амалын өздерін табыңдар, біздің шаруамыз шамалы» дегендей қайта-қайта пысқырынып, тастақ беткейдің тырбық көгін іскектеп, бырт-бырт үзе бастады. Үстеріндегі қаптарды әзір түсірген жоқпыз.

– Кабакқа шығып карашы, өткен-кеткен ешкім көрінбей ме екен, – деді Арзы апам.

Жүгіріп, ентелей басып кабакқа шықтым. Тырс еткен тірі жан жоқ. Баяғы сол судың сарыны. Күн болса салбырап: «Сендердің ауылдарың мына тұста» дегендей Ақсайдың аузына таман барып қалыпты. Тәнірітаудың қары аптак, кір шалмаған қалпы. Бейкүнә періште тұрған бойы. «Суды тасытқан біз емес» дегендей мүлөйім. Ылдида Қапшағай мұнарланып тұр. Арт жақта бұралан боз жол: «Қайтсандар, мен, міне» дегендей ашы ішекше шұбатылып жатыр.

– Ешкім көрінбейді, – деп сайдың табанына түстім. Аңғардың іші елсіз ескі қыстау сияқты қара барқын тартып, қаңырап барады.

– Е, жаратқан ием, – деді Арзы апам, – жар бола гөр!

Белбеуін шешіп, шапшып жатқан лайсан суға қолын малып, кимешегін түріп, бетін сипады. Содан белбеуді жайып, кебісін шешіп тастап, намазға бас қойды.

Тағы да құдайға жалбарынды. Әуелі Орха мен Ноханың амандығын тілеген шығар. Одан соң үйдегілердің тіршілігін сұраған болар. Жол кесірінен, тосын қырсықтан сақта, құдай, деген шығар.

Судың сойылсоқ сарыны оның сезін естірткен жоқ. Бірақ байқағаным, егер құдай бар болса, мұншама құлдық ұрған шын тілектен соң мына су как айрырылып, біз құрғақ қара жолмен өте шығуымыз керек-ақ еді. Бірақ ондай ғажап болған жоқ. Жер бетінде қыбырлаған пенденің бәрінің толып жатқан тойымсыз арызы бар. Оның бәрін орындай берсе, құдакең де принципсіз боп шыға келмей ме.

– Тағы шығып карашы, – деді Арзы апам орнынан едәуір уақыптан соң түрегеліп.

Етпеттеп-ентелеп отырып, кабакқа тағы шықтым. Құлаққа ұрған танадай тыныштық. Не Қазақстан жағынан, не Қырғызстан жағынан тырс еткен кісі жоқ. «Осы жұрт бәрі бірі қалмай майданға аттанып кеткен жоқ па екен?» деген үрей билер бойынды. Жоғарыда тұрып Арзы апам:

– Ешкім көрінбейді! – деп айқайлады. Арзы апам су жағалап ары жүрді, бері жүрді. Сірә, өткел іздейді-ау. Бірде қолындағы таяғын суға бойлатып көріп еді, екі рет қайқан етіп көрінді де, жоқ болды.

Бір есептен осы кері қайтқан да жөн-ау, деймін. Мамытбекпен күндіз көрген Чолпон қызбен тағы да Құркүреудің жағасына барып, түйе тастың үстіне шығып отырар едік... Кім біледі. Медетханның хабарын білетін біреу-міреу келіп қалар ма

Бір есептен бүгін түнделетіп болса да үйге жеткеніміз де дұрыс болар-ау. Інім мен қарындасым, Айша үшеуі үрпиісіп есіктің алдына шығып, жолыма қарап тұрғандай көрінді.

Тыраулаған нәзік үн тас төбемнен естілген, есім кетіп аспанға шалқая қарап қалыппын. Арзы апамның тілегі жасағанның ілтипатына ілініп, мына тізбек тырналар бізге көмекке келгендей бір сезім биледі. Бірақ тырналар өздері қонаға асыққандай қайырылмастан солтүстік-шығысты бетке алып, лезде көрінбей кетті.

Бәрінен күдер үзіп, енді сайға қарай түсе берейін дегенімде, тау жақтан бір атты аулақта Аршагүл жаққа қиғаштай тартып бара жатқанын байқап қалып, айдаладағы адамға айқай салдым. Сірә, менің даусым жетпеді-ау деймін, атты ешқайда бұрылмастан, борт-борт аяңмен кете берді. Басымнан күнқағары мыжырайған кепкамды жұлып алып жалбандаттым-ау келіп. Жок, әлгі адам жан-жағына қарау деген не, бұрылмайды. Әлдебір жансыз затты аттың үстіне таңып тастап бет алды қоя берген сияқты.

Менің шырылдаған даусымды естіп, екі өкпесін қолына алып Арзы апам келді қасыма.

— Әне, кетіп бара жатыр! — дедім.

— Әй-у! — деп айқайлады Арзы апам. Даусы әлсіз-ақ. Ә дегенде шықпай да қалды. Қолын бұлғап:

— Әй-у-у! — деді маған.

Кұрысын, алыс-ақ, бірақ амал жоқ, безектеп жолдан қиғаш тура жүгірдім. Былтырғы қызыл тікен шұлықсыз тобығымды аямай-ақ тырналап қалып жатыр. Жердің астынан сансыз жезтырнақ саусағын шығарып тұрғандай қасақана. Екі өкпем өшіп, енді құлайтын шығармын-ау дегенмін. Бір сәт атты адам атының басын кегжең еткізіп, шұғыл тоқтатып, біз жаққа қалт қарап қалғанда, арғысына шыдамым жетпей, құлай кетсем керек. Көзімнің алды бұлдырап, тау теңселіп, аспан аунақшып тұр. Дүрсілдеген тұяқ даусы таяп қалды. Мен әл-қуат алып, орнымнан тұрдым. Әуелі күрең айғырдың астаудай апай төсі, алдына көсілте тастаған қос аяғы, пыр етіп түндіктей желпілдеген танауы көрінді. Жал-құйрығы төгілген есік пен төрдей зор айғыр екен. Үстіндегі атқа қарағанда қораштау, менен көп болса үш-төрт жас үлкендігі бар балаң жігіт.

— Иә, не болды? — деді ол бұрыннан танитын адамдай аты-жөнімді сұрамай.

— Анда, — деп мен сөйлеуге шамам келмей Арзы апам жақты көрсеттім. Атты онан әрі ештеңе сұрамастан, мінерлік жақтың үзеңгісінен аяғын шығарып босата берді. Онысы маған мінгес дегені еді.

Арзы апам жағдайды айтты. Шылбырынан ұстап тұрып:

– Айналайын, екі дүниеде жаксылығыңды ұмытпайын, өткізіп жібер, – деді.

– Ойбай, мынау жаман ғой, – деді салт атты суға қарап. – Тауда қар бұзылды. Мынау соның ланы ғой. Сәл ерте келгеніңізде бұл су жоқ еді. – Онан соң өзінің атын жаңа көріп тұрғандай алды-артына көз жүгіртіп алды.

Күрең айғыр бәйгенің емес, көкпардың, көкпар болғанда да доданың аты екені көрініп тұр. Омырауы жартастай екен, жарықтықтың. Мынау, сірә, жылқышы, яки завферма болар. Табыннан, таудан түсіп, айылға бара жатқан беті, сірә...

Атына көңілі толғандай сауырын шапаттап қойды да, бізге қарады, ол оттауын қойып мүлгіп тұрған есектерімізге қарады. Сонан соң тағы да суға көз жүгіртіп алып:

– Тәуекел! – деді.

Арзы апам екеуіміз қолдасып, қара есектің үстіндегі қапты күрең айғырдың бауырына қарай көтердік. Көкпаршы ма, құдай білсін, анау еңкейе беріп қапты қос қолдап жұлып алып, алдына өңгерді. Қамшысын аузына тістеп алды.

Жайлап тебініп көріп еді, күрең қасқа тайсалған жоқ, суға қойды да кетті. Су тілерсегінен асып, бауырын сызды. Толқын құйрығын желбіретіп, сүйреп барады. Жануардың бөксесі арыңды ағыстан бұрандайды. Күрең пырылдайды, омырауына соқтыққан су қақырап, ақ көбікке айналып, жапырыла құлайды. Бала үзенгілі аяғын көтеріңкіреп алды. Арғы жағаға жеткен күрең бір ұмтылып құрғаққа шығып дүр сілкінді. Бала қапты сылқ еткізіп жерге тастады.

Осылайша екінші қап та арғы бетке өткізілді. Онан соң бала өзі ердің артына отырды да, ерге Арзы апамды мінгестірді. Үзенгіге аяғым жетіңкіремей тырбындап тұрғанымда, еңкейіп бір қолтығымнан алып демеп жіберді. Арғы жағаға мен де өттім. Онан соң бала Онғарбай атамның көк есегін шылбырынан сүйреп суға салды. Әуелі көк есек басқысы келмеп еді, қамшымен құймышактан тартып-тартып жібергенде, артқы екі аяғы бүгіліп барып, суға күмп берді. Көк есекті су тәуір-ақ тәлтіректетті. Егер бала болмағанда кім біледі...

Арзы апамның қара есегі сорлы көзін жұмып, түртінектеп, суға түсуге батпай, қамшыға шыдап көп тұрды. Бір-екі рет алдыңғы аяқтарын суға салып тұрып, қайтадан шегіншектеп кетті. Бір мәрте тіпті кіржің етіп, күреңге тісін ақситып, құлағын жычитып тістемекші де болды. Тұра қалып артқы екі аяғын суға зрбандатып тонқып та көрді. Ақыры болмаған соң балаң жігіт қара есектің қыл шылбырын оң жақ тақымының астынан өткізіп, қырғыз ердің қасына екі-үш орап қойды да, күрең қасқаны тебініп қалды. Талай додаларды жарып шыққан жануар тайсалмай суға

тағы салды. Қара есек сорлы басы кегжиіп, көзі аларып, түмсығы аспанға қарап, төрт аяғымен жер тіреп, сүйретіліп барып суға түсті. Суға түскен соң шегінішектегенін қойып, қайта күрөнен қатарласуға тырысты. Судың ортасына жете бергенде, сірә, аяғына тас соққан болар, қиран етіп, арт жағымен құлады. Күрең айғыр да тұнғыш рет теңселіп кетті. Қара есек тұрмақшы боп итінген кезде, басы суға көміліп шықты. Қайтадан көміліп кетті. Ер аударылып кетпес үшін бала салмақты сол жаққа басты. Бір уақытта қара есектің басы тағы бір кегжең етті де, брезент жүген шыдамай, сағалдырығынан үзіліп борт етті. Қара есектің басы тағы бір қылтың ете қалып еді, енді бірде аяқтары серендеп көрінді де жоқ болды.

Біраз үнсіз қарап тұрды. Аңғардың іші ала көлеңке тартты, күн ұясына қонған екен.

— Алда, қараң қалғыр, — деді. Арзы апам есі енді кіргендей.

— Бәйбіше, қапа болмаңыз, мүмкіндік болмай қалды, жүгені шыдамады, — деді бала өзін кінәлі сезініп.

— Жок, айналайын, — деді Арзы апам. — Әшейін суға мысығың кетіп қалса да өкінесің ғой. Буаз еді, тұқымың құрғыр. Мейлі, бала-шағамның садағасы! Құдай-ау, алыста жүрген шырақтарымының садағасы! Дүние атаулының қағындысы қара есекпен кетсін. Соғыстың сойқаны да сенімен кетсін! Ел-жұрт аман болсын, бір нәрсе ғып күн көерміз.

Бала атынан түсіп, қап көтерісті. Енді екі қапты да көк есек көтерді. Арзы апам екеуміз қаптардың екі жағынан ұстап жаяу тарттық.

Арзы апам күрең айғырлы азамат балаға алғысын жаудырды-ақ:

— Тірлікте жамандық көрме, өркенін өссін, өз теңіннің алды бол, айналайын! Бізді жарылқасаң, сені құдай жарылқасын!

Сонан соң Арзы апам есіне бір нәрсе түскендей, кері жүгірді. Бұл кезде күрең айғыр арғы жағаға шыққан.

— Атың кім, айналайын? Кімнің баласысың? — деп айқайлайды. Арзы апам. Анау естімей құлағын қалқалады.

— Атың кім? Кімнің баласысың?

Бала бірдене деп айқайлады. Бірақ судың гүрілі естіртпеді.

— Кім? Кім!

Бала екі қолымен аузын тосып тұрып, үзентіге аяғын тіреп, айғырдың үстінде көтеріліңкіреп дауыстады. Бірақ, не айтқанын ажырата алмады. Ол бізге қолын бұлғап, аттың басын бұрып, қабақты қиялап ары қарай, күншығысқа өз жөнімен кете барды.

Жалғыз есекті екі жақтан қаумалап, күннің батысына қарай біз де қозғалдық. Ымырт үйіріле бастаған. Елегізіп, бойды қор-

кыныш билегендей. Бірақ мандай алдымыздан жарқырап бір жұлдыз шығып тұр екен. Сол медеу болып, көңіл орныға түскендей. Көңіл шіркінде бір ғана кірбің қалды: әлгі күрең айғыр мінген батыр тұлғалы балаң жігіттің кім екенін, құдай сыйлап, біле алмай қалдық. Маған бір сәт:

«Осы Медетхан емес пе екен?» деген де ой келді.

БОЙТУМАР

Тағы ұйқының тәттісі-ай. «Енді бір сәт, енді біраз...» деп жатасың. Бірақ қалың ұйқының қат-қабатын тесіп өтіп сана түрткілейді: «түр, жұмыстан қаласын, түр» деп сұнқылдайды. «Енді бір сәт, енді біраз...»

Тағы да қызыл бұзау шашымды жалап тұр. «Атаңа нәлет, — деймін ұйқыдан ояна алмай, — тіліңді кесіп тастар ма еді...» Ақыры шыдай алмай көз жұмулы жатып-ақ қолымды көрпеден шығарып сермеп кеп қаламын...

— Әй, батыр, мынау қайтеді-ей! — дейді таныс дауыс. Сонда барып көзімді ашып алсам, жанымда бір тізерлеп Шолақ Сияқұл отыр. Жасаурап тұратын әдемі мойыл көзі күлімдейді. Шокша сақалы дірілдейді, сіре, күлгені шығар, жалғыз қолымен менің басымнан сипап отыр екен. Бұл жолы қызыл бұзау болмай шықты.

Таң енді бозарып, шығыстағы Манас шоқысы енді ғана қызғылтым тартқан шақ. Күн шықпай жатып, ең алдымен Манас шоқысын нұр шалады. Бұл өлкеде құдіретті Аспантаудың одан биік шоқысы жоқ. Күн сәулесін бәрінен бұрын қарсы алып, бәрінен соң ұзатып салатын осы Манас.

Шілденің соңы, сүмбіленің басы болса да әлі күн ыстық. Есіктің алдына төсек салып далада ұйықтайтынбыз. Мен әбден оянып, жан-жағымға қарасам, Айша сиырды сауып болып, қызыл бұзауды қазыққа қаздитып байлап қойған екен. Қызыл сиыр өріске бет алыпты.

— Бригат-ау, қаршадай баланы алыс жолға жіберіп қайтесің, бар ғой осы елде бұдан басқа да, — деді Айша сиырды үйдің сыртына айдап салып келе жатып. Енді ол бір шыны аяқ шайын ұрттар-ұрттамас қызылшаға кетті.

Айшаның: «алыс жол» дегеніне елен ете қалдым да, орнымнан қарғып тұрдым. «Алыс жолды» аңсаймын. Қырманда шығыған күннің астында шығыр айналдырған есектей азаннан кешке дейін тас бастырып, бидай түсіруден асқан азап бар ма екен. «Алыс жолға» жіберсе — ұшпақшымын.

Шолақ Сияқұл менің ылдым-жылдым тұрғанымды көріп, моңыл көзі күлімдеп, қуанып кетті.

— Ой, батырым, ой, жолбарысым! Міне, нағыз жігіт осы ғой? Аталық атасымен бірге Тобышақтыға осы жолбарыс бармағанда — кім барады?

— Барсын өз баласы! — деп қасарысты Айша кенеп орамалға бір шиша шалап, бір пәтір нан түйіп жатып. — Баласы осымен түйдей жасты.

— Ой, женеше-ай, біліп тұрып, несін айтасың? — Бригадир қинала қылқа мойын басын шайқап қойды. — Аталықтың Сүлеймені кесел ғой.

Айша үндемей қалды. Сөзден жеңілгені осы шығар. Соғыс келіншектерінің әдеті: әуелі бригадирмен айтысып, арындап алады да артынан айтқанына көніп, жұмсаған жұмысына жүре береді.

Аталық атамның үйінің жанында қорабы алынған жалаңаш арбаға қолхоздың ең күшті деген қос ала бас өгізі жегулі тұр. Шолақ Сияқұлдың қасындағы мені көріп, Аталық атам бүкір белін жазғысы келгендей кеудесін көтере беріп, қайтадан бүк түсті де, өзінің үнсіз күлкісімен сылқ-сылқ күліп, сықсиган көзін жеңімен сүртті.

Аталық атам тік түрегелсе, бойы екі метрге жетеді. Бірақ біздің Мыңбұлақтың жатаған үйлерінің аласа есіктерінен кіре алмай, шыға алмай жүрер деді ме, тағдыр оны сұрақ белгісіндей бүкшітіп қойған. Бәлкім, тағдыр оны, шынында да, өмір бойы жауабы табылмайтын сұрақ етіп жаратқан шығар. Оны мен қайдан білейін...

— Келдің бе, ей қызталақ? — деді Аталық атам.

— Міне, осы Барсханнан артық серік жоқ саған, көке, — деді Шолақ Сияқұл үлкен ерлік жасағандай ағасының алдында мақтанып.

Жолға да шықтық. Үйдің сыртынан Сүлеймен құрдасым дуалға қушық иығын сүйеп, тық-тық жөтеліп, сонымыздан мұная қарап қалды. Бізді бір майданға шығарып тұрғандай қол бұлғады.

Ала бас қос өгіздің мимырт жүрісі өнбейді. Аталық ерте салқынмен едәуір жерге барып қаламыз дегенмен, ауылдан ұзап шыққанша күн сәскеге таянып, төбені қыздыра бастады. Шілде шығарын сезгендей күн ашы. Ирелең қара жол төске өрмелеп барады. Арбаның сол жақтағы артқы дөңгелегі ауырған тістей зарлап, шик-шиқ етеді. Мен артыма бұрылып қарап едім: тарам-тарам болып, қатар-қатар жатқан Мыңбұлақтың әр сайының бойына бес-алты үйден үркердей тығылған біздің ауыл тым төменде қалыпты. Біз биіктеп кетіппіз. Бір топ көк кептер бізбен қатарласа ұшып, арбаның шабан жүрісінен мезі болғандай озып кетіп барып, бозанға қонады да, біз жақындағанда, қара жолды бойлап тағы қапталдаса жөнеледі. Жүрісі мардымсыз. Өгіздерге «бол, бол» деп қуат беретін сияқты.

Бір кезде алдымыздан жағасы жайкуат, түйетайлы сай шыға келді. Ылдиға қарай арба өзінен-өзі дөңгелеп, мойынтұрық өгіздердің мүйізіне дейін лықси тіреліп, бейқам немелерді таптап кетердей дедектеді. Сай табаны далиып жатқан кең екен, арнасында түйедей-түйедей тастар көп. Бір кезде таудан құлаған тасқын домалатып әкелген шығар. Табанда бір бұлақ су күмістей жарқырап жатыр екен. Ала бас өгіздер тырп етпей, суға бастарын салып көпке дейін сораптады. Атам екеуміз арбадан түсіп, су жағасындағы теңге жапырақты, жалбызды көгалға отырып оразамызды аштық. Сайдың тобышақты қалың өскен қабағына жай қарап отырып, қызыл суырлардың алысып ойнап жатқанын көзім шалып қалып, орнымнан атып тұрдым.

— О не? — деді атам оқыс қимылымнан секем алып.

— Суыр, ата, қызыл суыр!

— Кәне? — деп жасаураған көзін қолымен көлегейлеп кабаққа қарады.

— Әне, әне біреуі қаздыып тастын үстінде түрегеп тұр. Басқалары екі-екеуден күресіп жатыр. Көрдін бе, ата?!

— Қызталақ, бірдене бұлдырайды, әйтеуір, — деп Аталық атам күлімсіреп қойды. Содан соң ойланып қалғандай болды да:

— Суыр қазір семірді ғой. Әттен, ұстап алса, оның еті менің Сүлейменіме дәрі ғой, — деді.

Бағана ауылдан аттанарда, үй сыртына дейін соңымыздан ілмиіп ілесе жүріп, қол бұлғап қоштасып қалған құрдасым Сүлейменнің жүдеу жүзі көз алдыма келді. Екі иығынан дем алып, қатты жөтеліп, қараптан-қарап тұрып қара терге малынып еді. Әкесімен бірге алыс сапарға өзі емес, менің кетіп бара жатқанымға қызыға қарап, мұнайып қалғандай еді сынайы.

— Екеуің бір аптаның ішінде туып едіңдер ғой, — деді Аталық атам бұдан он үш жыл бұрынғы оқиғаны еске алып, — Сүлейменнің бір-екі күн үлкендігі бар шығар, әлде сен бұрын туып па едің? Әйтеуір, тары орып жатқан қыркүйек еді. Қызталақтар сендер де бір мүшелге толдыңдар ғой. Азамат болдыңдар, құдай аман қойса... Әй, осы сенің әкең он үшінде отау несі болып еді, — деді кенет кәрі жүзіне қан жүгіре нұрланып, қуақылаңа қалып. — Сені де аяқтандырсақ қайтеді, а? Мына бара жатқан Тобықшақтың саған ұнаса, бір қыз ала қайтсақ қайтеді?

— Керегі жоқ, — дедім суырлар жаққа қарап.

— Керегі жоғы несі-ей, — деп шал үнсіз кең-кең күліп, көзінен жас ағып кетті. — О, ақымақ, керегі жоғы несі-ей...

Оның риясыз қалжынын ұмыттырғым келіп:

— Ата, суыр атсақ қайтеді? Сүлейменге апарып беретін...

Шал әлгі қалжынын, шынында да, лезде ұмытты.

– Менің көзім көрмейді. Осы жазатайым біреуімізді атып аларсың тағы бәле болып. Бәлесінен аулақ.

– Ой, ата, мектепте Тарбақбай ағай бізге мылтық атып үйретті ғой.

– Апыр-ай, мылтық үйреткені несі? Бала да мылтық ата ма екен?

– Е, атпағанда ше? Соғыс созыла берсе, әскерге бізді де алады. Сол үшін үйретеді де.

– Не дейді тағы. Енді әскерге сендерді алса, неміз қалады сонда?! Тұқым-түкиянымыз тып-типыл болмақ па? Тіл-аузын тасқа, айтпа қайдағыны!

Аталық атам едәуір ашуланып қалды. Десе де, бағана Шолақ Сияқұл берген ескі қара мылтықты, мен тимесін деп, арбадағы шөптің арасына тығып тастаған жерінен бүкшендеп барып суырып алды.

– Абайла, оқыс атылып кетіп жүрмесін.

Мылтық қолыма тиген соң, едәуір есейіп, дәу дәрежеге жеткендей қоқиланып қалдым. Тарбақбай ағайдың үйреткенін дәлелдегім келіп затворын сақыр-сұқыр кері тартып, ұңғысына қарасам, оқтаулы екен. Патрон ортасындағы жасымықтай сарының мен пистон екенін де білемін. Затворды қайта салып, суырлар жаққа қарадым. Баяғы қарауыл суыр сұр тас үстінде өлі қаздып тұр. Бізге көзі үйренген тәрізді. Енді басқа жақтан қауіп жок па дегендей бізге бір қырындау қалшып қалған.

Жақындап барсам, секем алып, індеріне кіріп кетеді. Бұл ара қашық сияқты. Тәуекел деп, арбаның тасасында тұрып, қарауыл суырды кіндіктен төмен нысанаға алдым. Өйткені Тарбақбай ағай мишень атқызғанда, ұдайы шеңбердің төмен жағын ала көздететін.

Гүрс еткен алапат дауыстан Аспантау шайқалғандай болды. Әуелі көк түтіннен ештеңе көрінген жок. Аталық атам шала еститін тосаң құлағының өзін қолымен басып алып: «бісміллә, бісміллә» деп тұр екен. Сұр тас жаққа қарап едім, үсті қарауытып қалыпты. Басқа суырлар жым-жылас, лезде індеріне кіріп, ғайып болыпты.

Үлкендігі кішігірім иттей қызыл суырды артқы аяғынан ұстап, сүйретіп алып келіп, Аталық атамның алдына былқ еткізіп тастай салдым.

– Қайтарда тағы біреуін атып әперемін, – деп қойдым мақтаншымды жасыра алмай.

Қартым қуанудың орнына, сәл-пәл абыржыған сынайлы. Оны көріп менің көңілім пәс тартты.

– Әй, әттесі-ай, бекер болды-ау, – деді Аталық сұлап жатқан суырды ары-бері аударып, алтындай жылтыраған көкшіл-қызылт жүнін алақанымен мүсіркей сипап. – Анасы екен ғой.

— Е, балалары өсіп қалыпты ғой.

— Ай, шырағым-ай, бұл жануардың арғы заты адам дейді ғой. Құдайдың қарғысы тиіп, хайуан болып кеткен. Әлгінде байқадың ба, күшіктері құдды адамның балалары құсап құнжындап күресті ғой. Менің көзім бұлдыраса да көрдім оны. Обалы тимесе неғылсын. Бекер-ақ атқыздым ба, қайдам.

— Ой, ата, сіз де... — деп аптығып қалдым. — Кітапта жазыпты ғой: сонау итжеккен солтүстік жақта яқұт-сахалар бұғыны өздері атып алады екен де, содан соң бауыздап жатып: — Кешір, бұғы, сені атқан біз емес, тұңғыстар, біз әшейін сені атып тастап кеткен жерінен тауып алдық, — дейді екен. Біз де сөйте салайық: «кешір, қызыл суыр, сені атқан біз емес, Жолдасхан ғой, біз әшейін сені жолдан тауып алдық» дейік.

Аталық атам үнсіз күлкісімен кенкілдей берді.

— Ә, қызталақ, Жолдасханға жаба саласын, ә? Сүлеймен үшеуің күрдассындар ғой. Қарашы, бұлар да күрдастығын білдіреді. Бірақ сенің әлгі оқыған кітабың көпірше ғой. Құранда ондай сөз жоқ.

— Иә, қойыңызшы, ата. Өзіңіз былтыр жалғыз тоқтыңызды Сүлейменге қалжаға сойғанда айттыңыз ғой: — «Сенің жазығың жоқ, балалардың азығы жоқ» деп.

— Әй, ақылдым әшейін, тіл-көзден аман бол, әйтеуір. Тірі жүрсен — болайын деп тұрсын-ау. Құдай бәле-жаладан, соғыстың сұрапылынан сақтасын. Ендеше, менің Сүлейменіме сәтін салып, шипа болсын, — деп Аталық атам суырды арбадағы шөптің астына мылтықпен қатар қымтап қойды.

Судан өтіп, сайдың арғы қабағынан астық. Енді жол тау бөктерлеп, батысқа қарай қиялады. Алыстан қарауытып, шок-шок орман көрінеді.

— Ата, әлі алыс па Тобышақты?

— Қарайған талдар көріне ме?

— Көрінеді, алыста.

— Е, құдай қаласа, алыс емес. Бесін әлетінде жетеміз.

Шал өзінен-өзі ынылдап ән салғандай, екі көзін жұмып алған сияқты. Қолындағы камшыны құр ұстағаны болмаса, өгіздерге әлі бір басқан жоқ. Өгізді үр не, ұрма не, бәрібір осы жүрістен танбайды. Мимырт. Жол жағалай, түп-түп болып, қызыл торы тобылғы қалып жатыр. Шок-шок болып қызыл изен кездеседі. Сиырқұйрық пен шырыш гүлін әлдеқашан төгіп, сояу-сояу сойылып қалыпты. Көктемде құлпырып, жұпар атып тұратын киік таты мен текесақал да рені тайып, көріксіз көдедей күйге ұшытапты. Оның есесіне шашыратқы көк аспан түстес көкпенбек талдері жағалай жәудірелді. Анда-санда алақандай аппақ гүлдері

жамбы күмістей жылтырап гүлқайыр кездеседі. Гүлқайырдың басында сарыторғай күйқылжиды.

Аталық оянып, әлденені есіне алғандай.

— Сендерді де әскерге жіберсе жібергендей екен. ә. — деді. — Жанағы мылтық атысың сұмдық қой. Апыр-ай, шынымен сендерді де ала ма? Алады, алады. Мына соғыс тоқтамаса — атады да. Мұның өзіне де үш жылдан асып, төртінші жылға аяқ басты ма? Мұндай да ұзақ қырғын болар екен де. Баяғы менің сендей бала кезімде Қокан соғысы деген болды. Біздің елдің Байзақ датқасы сол Қоканмен соғысты-ау деймін. Бір апта болды ма, болмады ма — тыйылды, өйтеуір. Ақыры, Байзақ датқаны Қокан өлтіріп тынды... А, мынау сұмды-ы-ық. Біздің Қайыптан көптен бері хат жо-о-оқ. Соңғы хаты, міне. Айтпақшы, қарап отырғанша, жол қысқарсын, сен осыны тағы бір оқып берші.

Аталық атам көнетоз қара барқыт бешпенттің омырауын ағытып, тер сіңген бозғылт тік көйлектің өңіріне қолын салып жіберіп, сол қолтығының астындағы жапсар қалтадан тәспісін суырып алды, тәспіні Аталық атамның соншама «қылу» жайға жасырғанына таң қалдым. Қара ала моншақтар тізбегін үш бұрышты қайыс тұмар түйіндепті. Аталық атам тәспіні әлгі тұмармен қоса уыстап тұрып әуелі маңдайына басып көзін сүртті де, қайыс тұмардың бір жақтауын сөгіп жіберіп, қос саусағымен бүктеулі қағаз суырып алды. Үшбұрышты хаттың бүктеуін жазып, әуелі емірене ерніне тигізді. Қолы қалтыранқырап маған ұсынды.

— Мә, тағы бір оқышы.

Аталық атамның әлгі қағазды мен жыртып алатындай, немесе абайсызда жел ұшырып әкететіндей сезіктене ұсынғаны сонша, менің де қолым дірілдеп кеткендей болды. Шынында да, бүктеуі ыдырай бастаған екен. Аса абайламаса, Аталық атамның сескенгеніндей-ақ. Бүктеуін ықтияттап жазып болып, арбаның алқымынан құлап кететіндей шегініңкіреп отырып, оқи бастайын деп едім, құрығыр донғалақтың шоқандауынан хаттың әріптері секеңдеп, әуелі көзім үйрене алмай-ақ қойды. Аталық атам мені сауатсыз деп ойлады-ау деп тағы қысылып, тәмpek мұрнымның ұшы тершіп кетті.

«Амандық хат, — деп айқайладым. Әйтпесе есітпейді. — Алтыннан ардақты, күмістен салмақты атамыз бен анамыз, жан бауырым Сүлеймен, қарындасым Ханзада! Аман-есен туған жерде өкімет пен партияның тапсырмасын абыроймен атқарып жүріп жатқан боларсыздар... Менен амандық сұрасаныздар, Отан алдындағы борышты абыроймен атқарып, автоматты қолға алып, жалмауыз жаудың жазасын беріп, Курск деген жердің қырғынынан аман шығып, фашистерді шегіндіріп бара жатырмыз.

«Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» деген рас екен. Курскіде көп боздақтар қыршынынан қиылды. Сол сойқаннан оққа ұшпай қалған мен енді өлмейтін сияқтымын. Көп жазуға уақыт аз. Кезекті шабуыл алдындағы сәл тыныста жазған сәлем хатым осы. Бір құдай өзі жар болып аман жүрсем, Сталин жолдастын бұйрығын орындап, жауды күйретіп, содан соң қол босаса, бұдан гөрі ұзағырақ етіп жазармын. Бір тәңірі бізді өлмей-жітпей көрісуге жазсын. Аман болындар, бауырларым! Оқоптан жазған — гвардияшы Қайып Аталықов. 1943 жыл, 17 август».

«Неге үндемейді?» деп Аталық атама қарасам, аппақ сақалынан тарам-тарам жас ағып, жылап отыр екен. Хатты қайтадан бүктеп қолына ұстаттым. Үнсіз отырып, қағазды сипап-сипап, қайыс қалтаға қайта салды. Содан бір уақытта:

— Бүгін шісләнің қаншасы?— деді.

— Он бесінші август қой.

— Оббоу-әкпар-ай, бір жыл болып қалған екен ғой! А!

Мен ештеңе дей алмай тұқшидым. Бір жылдан бері хабар-ошар болмаса, әрине... тегін емес.

Аталық атам көзін сығырайта тау жаққа қарады:

— Адам баласы әсте астам сөйлемей керек қой. «Енді өлмейтін сияқтымын» дегені несі-ей байғұстың? Аузына өзөзіл салып тұр ғой сол сөзді. Құдайдың күдіретіне қарсы шыққан қандай хайуансың! Қай-ы-еп!» — деп дауыстап жіберді.

Аталықтың айдалаға айқай салғанынан сескеніп, тұла бойым дір ете қалды. Алыстағы Қайып есітіп тұрғандай айқайлағаны несі?

Мезгіл түс әлетіне таянды. Күн шақырайып, ыси түсті. Тіпті әлдеқашан иесіз қалған тасқоранын дуалында көк қарға да аузын ашып, алқынып отыр.

— А?! — Аталықтың аузынан жалын атып шыққандай болды. Тіпті жолдан едәуір қашықта отырған көк қарға да қалбан етіп сасып қалып, есін жиып, ұша жөнелді.

Жай «а» емес, «А?!» Күрсінү де емес, әлдебір қаһарлы сұрақ, әлдебір айбынды бұйрық.

Енді «А?!» демесе екен деп тілеп келемін. Қорқынышты.

Итқонак, мысыққұйрық аралас өскен бетегелі, беделі, жабайы жоңышқалы өзектің үстінде құлады күс қалықтап жүр. Бөдененен басқаға шамасы келмейтін құладынын да күн көрісі қиын. Канат қағып қалықтауында бір қайғынын, мүсәпірліктің табы бар.

Айналаның бәрі мұнға душар болғандай, дүниенің қабағы кіртіюлі. Құлазыған дала, тамақ іздеп қаңғырған құлады күс. Жас бала, бүкір шал. Тек Аспантау ғана айбынды. Соған қарасаң ғана еңсең көтеріледі. Аспантау сені үнсіз асқақтатады. Еңсегей

бойын өмірі жаза алмайтын Аталықтың өзі тауға қарап: «А?!» дегенде бүкіші жазылып кететіндей көрінеді.

Содан соң Аталық атам ыңылдап ән салады. Қазақша ма, қырғызша ма — айыра алмаймын.

«Кім білер кімнің арманын,
Таразы білер салмағын.
Өтіп кетсе жас өмір,
Арманда болып қалмағын.

Өкінерсін, қап қаларсың,
Өткенді қайдан табарсың.

Қарызға кімнен аларсың?».

— Түсіндің бе-ей, қызталақ? — дейді менің бағанадан состиып отырғанымды байқап, көңілімді ауламақ болып.

Аталық атамның маған қарап мейірлене жымығанын көріп, көңіліме сәуле түскендей болады. Сөйтсем айнала төңірек соншалықты жабырқау, жылауық емес екен. Құладын күс қуанғаннан бір-екі рет әуеде аунап түсіп, ойнап жүрген сияқты. Жол жиегіндегі бұзылған үйлердің орнына қау болып тұнып тұрған алабота мен қарасораның арасында отырған шек-шектің шырылы да сонша мұнды сияқты емес. Бірақ бір әуенді қайталай береді. Бұзылған дуал басында қарлығаштар ошарылып отырып-отырып, бір кезде кенет дуа көтеріліп, қықы-жықы, алқын-жұлқын айналып ұшатынды шығарды. Сірә, қайтатын болар.

Қарлығаш жарықтық атамекен үшін құрбандыққа дайын құстың бірі ғой. Биыл осы жақта туған балапандар келер жылы қалай да өз туған жеріне қайтып оралуға жанын бағыштар. Талайы Отанына жете алмай, шексіз мұхит үстінде қанаты талып шейіт болар. Ал жеткені жетісіп, шегін тарта ән салып, көмейінен күй құйқылжытар.

Қанатынан қайырылып жығылмаса, қайтып та келер-ау. Бірақ анда-санда оқыстан Аталық атамның «А?!» дегенінен қорқамын.

Түс ауа Тобышақтының ну орманына да келіп жеттік-ау. Сірә, осы орманды ауылдың бастығы болар, оң көзі қыбыр етпей тасырайып қалған, қызыл шырайлы, бұрыл сақал, галифелі кара барқыт шалбарлы кісі Аталық атама ықыласы қатты түсті. Амандық-есендік айтып, жатып жастық, жайылып төсек болып елпек қақты. Аталық атамның өте сыйлы екенін сонда байқадым. Кейде ауылда тілін алмай, «Әй, керен, бүкір шал» деп күнкілдейтініміз есіме түсіп, өзімнен өзім бетім дуылдап кетті.

Шай ішіп, жан шақырған соң, Аталық атам тосаң құлақ кісінің әдетімен айқайлап:

– Уа, Сағымбек, біз енді жүрелік, әлгі ағашы бар болғырды тиеп бер, – деді.

– Оу, Атаке, күн еңкейіп қалды. Өгізбен тасбақаша қыбырлап сен жеткенше түн болады. Бүгін қон да, таң азанда аттан, – деді Аталық атамның құлағының сырын білетін Сағымбек қария да сампылдап сөйлеп.

Аталық атам баяғы үнсіз күлетін әдетіне басты. Өзінше үнім шығып тұр деп ойлайтын болар, бәлкім, даусын шаңқылдамасын деп өзін-өзі тежегеннен де үнсіз күлкі туатын шығар, кім біледі...

– Әй, жазған бауырым-ау, қона жату қайда қазір? Қалқоздың бар тауқыметін көтеріп тұрған мына екі өгіз. Бүгін жетпесек, ертең жұмыс тоқтап қалады ғой, батыр-ау. А, мына ағашыңды ертелеп апармасак, әлгі құлаған мектеп уақытылы бітпейтін көрінеді. А, балалардың оқуы таяп қалған көрінеді. Оқу басталып, мектеп айра-жайра болып жатса – ұят та. Өлім ғой. Әкелері, ағалары соғыста екен деп, балаларды оқытпай қоямыз ба? А?! Боздақтар соғып беріп кеткен мектептің опырылып жатқаны ырымға жаман ғой.

Осы үлкендер де қызык. Шолак Сияқұлды айтамын-ау: әуелі түсіндірмей ме, қайда, не үшін барасың. Енді байқасам, мына менің жұмысым – өзіміздің мектептің ісі екен. Биыл көктемде қар аралас қалың жаңбыр қатарынан екі-үш күн төпеп, содан бір күні мектептің бір жағының төбесі опырылып ортасына түсіп кетіпті. Құдай ондағанда, түнде құлапты, күндіз болса ғой, бәрімізді басып қалар еді. Онда мен қазір Аталық атама еріп, Тобышактыға келмес те едім. Ой, Айша сорлы жылар еді-ау сонда. Жайшылықта ғой ұрсып, бір сәтке асық ойнап кетсең де көсеуді ала салып: «Жетпей желкең қиылғыр!» «Жер жастанғыр!», «Жуадай солғыр, жүгірмек!», «Асықта басың қалғыр, асық сенің не теңің?!» деп қарғап-сілеп, қуалайды ғой. Ал құлаған мектептің астында қалғанымда... өзі айтқандай: «Он үшке келмей, он үш кесектің астында» қалғанымда... Көрер едім сонда Айшаның қалай анырағанын. Мен де қызыкпын-ау, өліп қалсам – қайдан көремін? Өлгендер тірілердің анырап жылағанын сезе ме екен? Сезсе – аяныштан қайта тірілмес пе еді. Сезсе – Қайып мына Аталық әкесінің: «А?!» дегенін естіп, қияннан ұшып жетпес пе еді... Қой, ойбай, қай-қайдағыны, «Қайып өлді» деп кім айтты саған?!

Менің бұл жаман ойымды Аталық атам сезіп қалды ма деп қатты қысылдым. Сезбесе керек, бүкіш беліне таяғын қос қолдап ұстап, Сағымбектің шыны көзіне әнтек қарап қалған екен. Адауап күтіп тұр.

– Жарар, Атаке, айтканың болсын. Әшейін, күн кеш, жаман шал, жас бала, түнде қиналып қала ма дегенім ғой. Қазір шал-шауқан, бала-шағаны жинап, арбана ағашты тиетіп беремін, – деді Сағымбек.

Арбамыздың ауру тіс сияқты сол жақ артқы дөңгелегі енді шикылдағаны былай тұрсын ыңыранатынды шығарды. Жүк ауыр. Шамасы, отыз-қырық терек артылды-ау деймін. Жуандығы қарағайдай болмағанмен, соған жетеғабыл бөренелердің сирақтары сидиып, арбаның арт жағында салаңдап, жер сызып жатыр. Екеуінде пілдің күші бар ала бас өгіздердің көңтері болған шоктықтарын ағаш мойынтұрық мейлінше жаншып келеді. Біздің колхоздың мақтанышы сияқты қос жануар ұятқа қалмайық дегендей Тобышақтыдан ұзап шыққанша сыр берген жоқ.

Қайран соғыс жылдарының өлермен өгіздері... Осы күнгінің балалары өгіз дегеннің не екенін тіпті колхозда да біле бермес. Ал біздің балалық шағымызда өгіз деген қазіргінің «К-700-ы» елі ғой!

Ақсу-Жабағылының бір пұшпағы – Тобышақты тоғайы қаруығып артта қалғанда, күн де ұясына қонып, оның қан қызыл сәулесі батыс әлемін перделеп, Аспантаудың ақ бас шындарын да қанжылым бояуға малды. Тобышақты басында туырлықтай тұтылған қара бүлт реңкі де қызғылтым тартты. Бірақ бұл қызғылт арай әлем лезде лайланып, батыстан түксиген қара бүлт қоюланып, аспанның шығыс шебіне шабуылдап келе жатқан. Әнеміне дегенше айнала-төңірек қаранғы тартып, біз пір тұтатын Аспантау да көрінбей қалды-ау.

Ала жаздай бір тырс етпей зарықтырған жаңбырдың алғашқы тамшылары желкеме келіп тигенде, тұла бойым шіміркеніп, басымды ығыма тығып, бұға қалдым.

Шығысқа қарай шұбатылып, бозалаң сұлбесі көрініп жатқан қасқа жол әй деп, бүй деп болғанша, қара шұбарланып шыға келді. Алабас өгіздер шыбын шаққандай құлақтарын қағып қойып, тырмысып келеді. Енді бір сәтте қара шұбар қасқа жолдың май топырағы сабындай жылпылдап лайсанға айналды. Ыңыранғанның көкесі енді болды.

Аталық атамды ашқарақ деп айта алмаймын. Бірақ жарықтық әлгінде Сағымбекке:

– Сала түс, сала түс. Мектептің төбесін жабуға жетпей қалып жүрмесін. Артылса артылсын, кем болса, саған тағы келіп жүреміз бе, – деп, шамамша, он шақты теректі артық тиетті-ау деймін. Ала бас өгіздер қанша піл болса да, енгігіп, өкпелері өше

бастады. Жарымжан арбаның тұла бойы сықырлап, дімкәс дөңгелек енді сығырлайтынды шығарды.

Аталық атам үндемеді. Сірә, бөренелерді артық тиеткеніне енді өкінді ме, кім біледі, арбаның арт жағына бұрылып қарап-қарап қояды. Артта ұзын теректің сирақтары жер сызып, қара батпақ жолды айғыздап, ақ жолақ салып келеді. Сөйтіп, не керек, күндіз өзіміз аялдап, суыр атқан сайға да келіп жеттік-ау.

— А, қызталақ, — деді Аталық атам мені бүйірімнен түртіп қойып. — Аруақ, құдай қолдап, осы сайдан өтіп кетсек, жол ылдиға қарай бұрылады. Жүріс жеңілдейді, қиналмай жетеміз. Құдайға сиын, Барсхан! Ата-бабанның аруағына сиын. Арбадан түс те, өгіздердің бас жібін ал, арғы қабаққа көтерілерде — алға тарт, о да болса демеу. Мен қамшылап отырайын, сәтін салса, шығып кетеміз. Ә, айтпақшы, Барсхан-ай, мә, мынаны сен мойнына тағып қойшы, алқын-жұлқында мен жоғалтып алам ба, — деп, жерге түскен маған тәспісімен қоса үшкіл қара тұмарды қойнынан алып берді.

— Жоғалтып жүрме-ай! Айтпақшы, әлгі өзін атқан суырды Сүлейменге беруді ұмытпа.

— Е, өзіңіз бересіз ғой.

— Ай, құлыным-ай, менде қайбір ес бар дейсін. Ақыл жоқ қой атанда. Ұмытпа! Егер-кім, Сүлеймен сендей сау жүрсе, қазір өліп кетсем армансыз болар едім мен бейбақ. Қайтейін...

Бергі қабақтан түсерде өгіздердің алдына шығып «так, так» деп «тормоз» берген боламын, бірақ төбеден ауыр арба ылдиға құлдилағанда, өгіздер қанша тежесе де мойынтұрық лықсып келіп, шанырақтай мүйіздеріне тіреліп, жануарлардың басын жұлып түсе жаздайды. Дедектеп, өгіздердің аяғының астында қала жаздап, табан судан қалай кешіп өткенімді де білмеймін. Енді сол екпінмен арғы бетке шапшып шығу керек. Жаңа ғана өгіздерді тежеп қан-сорпа болсам, енді олардың бас жібін тартып, қабаққа қарай тырмысу керек. Қос өгізді, төбедей арбаны қияға жалғыз өзім жұлқып шығатындай, ышқына тартамын. Лайсаң жолда жалан аяғым сабын үстінде тайғанақтағандай, табан тірерге бір бүр жоқ.

— А! А?! Е, құдай, уа, аруақ! — деп Аталық атам да өгіздерге қамшыны басты-ақ. Қабақтың бел ортасына көтерілгенде, садақтың адырнасындай керіле тырмысқан қалпы өгіздер тоқтады да қалды. Бас жіпті тарта-тарта табаным тайғанақтап барып, өгіздердің аяғының астына барып сұлап тұстім. Сол-сол екен, о сұмдық, арба көткеншектеп кете барды. Кәрі кісі арбадан қалай қарғып түскенін білмеймін. Аталық атам көліктің сол жағына иығын тосып тоқтатпақшы болып жанталасты. Бір кезде әлдене күтір-күтір сарт ете қалды

да, арба бір жағына қисайып, таңғыш кендір арканы үзілген бөренелер сауылдап жерге түсе бастады.

— Самиянды шығар! — деген даусын естіп қалдым Аталық атамның. Алас-тұрас мойынтұрықтың самияндарын шығарып үлгірдім. Әйтпесе ауған арба өгіздердің мойындарын қайырып жіберер еді. Өгіздерді аман алып қалдым-ау. Аталық атам қайда?!

— Ата! Ата!

Дыбыс жоқ. Құлаған ағаш жайыла шашырап, арбаның дөңгелектері аспанға қарап қалыпты. Артқы дөңгелектің құрсауы да, шабақтары да жоқ, тек күпшегі көрінеді. Әлгіде қираған сол сойқан екен.

— Ата! Ата!

Үйме ағашты айнала сүріне-қабына шырылдап жүгіріп жүрмін. Түн тастай қараңғы, жауын толастамай төпеп тұр. Үстімде киім бары-жоғы сезілмейді. Үсті-басым малмандай батпақ. Ағаштарды бір-бірлеп ығыстыра бастадым. Екі кісі бас-аяғынан ұстап әрең көтеретін бөренелер тым ауыр. Етпетінен жаншылған атамның басы мен жауырынын сипалап таптым.

— Ататай, шыда! Мен қазір бәрін аударып тастаймын, — деп бөренелерді жуан жағынан тырмыса-тырмыса көтеріп, бір шетке лықсытып жатырмын.

— Ататай! Ата!

Ынырсиды. Бөксе жағы өлі ағаштың астында жатыр. Беті балшыққа батып кеткен, әйтеуір, басын түзел, су-су көйлегімнің етегімен бет-аузын сүрткен боламын.

— Ататай! Ата!

Құлындай шырқыраған даусым, бар болса, құдайдың құлағының жарғағын жарып жіберердей шырылдап шығады. Құдай естімесе де, адам естіді ме екен, арт жақтан шапқан аттың дүбірі келгендей болды. Рас екен, балшық жолдың батпағын шалпылда-тып, сайдың арғы бетінен бір атты кісі бері қарай құлай берді.

— Ә, сорлылар, қирап қалыпсындар ғой. Осындай пәленің боларын іші түскір сезді ме, үйде отыра алмай, арттарыңнан шығып едім, — деп Сағымбек ақсақал атынан аунап түсті.

Екеулеп жатып, Аталық атамды ағаштардан аршып алдық. Етпеттел жатқан жерінен аударып, шалқасынан салғанда: «А?!» — деп даусы ышқына шықты. Маған оның бойы ұзарып кеткен сияқты көрінді. Бүкірі, сен көр, мен көр, мүлде ғайып болғандай.

Сағымбек ақсақал екеуіміз төңкерілген арбаны итеріп жатып, дөңгелектеріне қайта тұрғызып, өгіздерді қайта жегіп, қабаққа шығарып қойдық. Қираған дөңгелектің күпшегін көтеріп, астына

ен кіші деген бөрененің біреуін тертеледік. Бір-бірлеп бөренелерді тасыдық.

Бөрене сүйреткеннен Аталық атамды көтеру жалғанның қиыны болды-ау. Қимылдап кетсең — ыңырсыды, бебеу қағады. Өлдім-талдым деп жатып, бөренелердің үстіне шалкасынан сұла-тып салдық.

Ылди жолда өгіздер қиналмай тартып келеді. Ат үстінде — Сағымбек ақсақал, бөренелер үстінде шоқиып мен отырмын. Дүлей жауын басылған. Аспан ашылып, ай нұрланып, жұлдыз-дар жымындап жарқырайды. Қара жолдың сүлдесі адастырмай анық көрінеді.

Мойнымда қара тұмарлы тәспі моншақ. Алдымда атылған суыр. Сүлейменге бермекшімін. Ау, осыдан Аталық атам оналмаса, қара тұмарды кімге беремін? Білмеймін. Сұрасам ба екен деп Аталық атама қараймын. Көп бөренелердің біріндей болып, ұзыннан ұзақ сұлап жатыр. Осыдан ол да бөренелермен бірге біздің мектептің төбесіне төселіп, бір шетін тіреп тұратын сияқты көрінеді.

Үш дөңгелекті ақсақ арба енді мектебі бүтінделетін ауылға қарай ілбіп келеді. Көңілім өксиді, көмейім лықсыды, бірақ көзімде жас жоқ. Қан майданнан контузия болып қайтқандай безеріп қалсам керек...

АЙЫРБАС

— Жұрттың сендей баласы әуедегіні арбап, жердегіні жалмап жұлынып тұрады. Мынаның жатысын қара, ей! Манаптың бала-сы ма едің, ей, түске дейін ұйқысын аша алмай манаурайтын?

Айша әлгінде-ақ, сиыр сауарға шыққанда-ақ:

— Тұр, киін, базаршылар кетіп қалатын болды, — деп ескертіп кеткен. Қорадағы қызыл сиырдың сүтін қақтап сауып қайтып кіргенде, мен әлі ұйқымды аша алмай мең-зен болып отыр едім, енді шайдай ашылды. Айшаның ашуы өзі даладан бірге ала кірген аяз буынан да ызғарлы.

Күн жексенбі еді. Жексенбі келсе Мыңбұлақтың тірі жаны Борандының базарына қарай ағылады. Айша мені сол базарға жұмсайды ғой.

— Міне, мынау үш қадақ май, — дейді ол дорбаға салған көк кастрөлді қолыма ұстатып. — Осы үйде тумай жатып әкесін жалмаған үш жалмауыз барсын. Үшеуіннің аузыннан жырып атып жинаған үш қадақ май. Үсті-басымыз кірден шіріп кетті. Үш кесек кір сабынға айырбастайсын. Түсіндің бе-ей, Барсхан?

Ақшаға сат демейді. Сабынға айырбаста дейді. Соғыстың ақша-сының құны жоқ. Ақшаға сабын тұрмақ, сабақты ине сатып алу да қиын.

Мен шыксам да, күн әлі шыға коймапты. Бірақ басқа базаршылар әлдеқашан кетіп қалса керек, түнде жауған қыламық қардың беті ізден шұбарланып, Борандыға қарай жол сайрап жатыр. Қар бетіндегі іздерге карағанда, жолаушылардың ат мінгені аз, есек мінгені көп, жаяулары одан да көп. Бір сиыр ізі, он шақты қой-ешкі іздері байқалады. Жолдың шетін ала бір иттің ізі де жосылып жатыр. Сірә, Хадиша жеңешемнің Майлыаяғы болар. Майлыаяқ Хадиша қайда бармасын, сонынан қалмайды ғой. Мақсұттың көзі ғой, жүрсе – жүре берсінші деп, Хадиша да оны еркіне жіберген. Басқалар сияқты шынжырлап байлап тастамайды. Хадиша бір жолы жекжаттарына бармақ болып, Борандыдан пойызға отырады ғой. Майлыаяқты есігінің алдына байлап, Айшаға аманаттап:

– Айша-ау, мен келгенше Майлыаяққа жуынды беріп тұр. Ит те болса, обал ғой. Көзін әлі ашпаған күшік күнінде мұны үйге Мақсұт әкеліп еді. Содан ба білмеймін, осы байғұс маған тілсіз адам сияқты көрінеді, – деді.

Майлыаяққа Айша ие бола алмады. Хадиша кеткен соң, қынсылап-қынсылап, ақыр аяғы ұлып бәле болды. Иесіз үйде ит ұлыған қандай жаман. Ақыры қарғы бауын үзіп, қашып кетіпті. Бет алды кетіс емес, Хадишаның ізімен жортып отырып, вокзал басына барған да, аңырап тұрған да қалған. Хадиша Түлкібастан қайтқанша үш күн бойы сол вокзал басынан шықпай қойған ғой. Хадиша пойыздан түсіп келе жатса, мойнына біреу асыла кетеді. Караса – Майлыаяқ!

Содан бері Хадиша Майлыаяққа бола алысқа ұзап шықпайды.

– Ит те болса, кейбір адамнан артық. Менсіз күні жоқ. Жалғыз жар деген Мақсұттың өзі соғыста хабар-ошарсыз кетті. Мына байғұстың менен шығарда жаны басқа. Кейде маған мұңайып қарағаны сонша, осы өзі Мақсұттың аруағы емес пе деп қаламын, – дейді Хадиша.

Соны айтқанда кәдімгідей қорқамыз. Бір үйде жападан-жалғыз адамның ойына не кіріп-шықпайды.

Борандының базары ығы-жығы. Биік дуалмен қоршалған базарға кірер есік біреу-ақ. Онда жеңіне қызыл мата байлаған жуан әйел тұрады. Сатуға зат алып келгендерден бір сомнан ақы алып, қағаз жыртып береді. Мен өзімше қулық жасап, білдірмей өтіп кетейін деп едім:

– Постой! Постой, киргизенок! Ишь ты! – деп қолымдағы кастрөлді ашып көріп, масқарамды шығарды. Амал жоқ, бір сом төледім.

Енді кастрөлдің қақпағын ашып қойып:

— Маслә, маслә! Надо милә, милә! — деймін.

Оным: майды сабынға айырбастаймын дегенім ғой.

Әуелі «миләсі» бар адам кездесе қоймады. Ал будак-будак ақша ұсынғандар көп-ақ. Оларға көнбей қойдым. Үсті-басы шырыштай болып, көк түлкі жағалы, кара пальто киіп, мойнына ақ жібек орамал салған әйел қасымнан әрі-бері айналшақтап шықпай қойды. Киімінен бір түрлі бейтаныс иіс мұнқиді. Сөйтсем, нафталин екен ғой. Әлгі шырыштай әйел бір кезде таяп келіп:

— Бала, кітапқа айырбастайсың ба? — деді сыбырлап.

Кітап дегеніне елең ете қалдым. Оны әйел де сезді.

— Қандай кітап?

— Мә, көр, — деп қойнынан жұқалығы дәптердей кітапша шығарды. Оқып қарасам:

Кітаптан соң кітап. И. С. Тургенев. «Муму» деп жазылыпты. Қазақша. Әлгі жазулардың астында еңгезердей бір адам күшіктің желкесінен ұстап көтеріп тұрған суреті бар. Алғым келеді, бірақ Айшаның ашуы есіме түсіп, лезде бас шайқаймын.

— Надо милә, милә, — деймін.

— Сабын бір күндік, мынау саған өмір бақи азық, — дейді шырыштай әйел, орысшасын шала-пұла ұғынықты етіп сөйлеуге тырысып.

— Мама маклаш даст, — деймін. Оным Айша ұрады дегенім.

Сөйтіп тұрғанда бет-аузы күлкілденкіреген, сақал-мұрты қырылмаған, күйелештеу бір дәу кісі гүр-гүр етіп:

— Балақай! Екі қадақ май — екі сабын! — деп қағазға ораулы екі кесек бірденені сырма фуфайканың қойнына тығып-тығып жіберді де, кастрөлден екі бөлек тоңазыған сап-сары майды күйелештеу қолымен іліп-іліп алып, газетке орап, басымды умаждап-умаждап, ақ қозының елтірісінен Айша тігіп берген малақайымды көзіме сырғыта түсірді де кете берді.

— Ау, тағы біреуі қалды ғой, — дегенімше болмай, көзден тасаланды. Қойнымдағы кесектерді алып, қағазын ашып қарасам, кәдімгі кір сабын. Тіпті мөрлеп тастаған жазуы да бар. Жап-жана. «Е, осы екеуі де жетер, күр қол қайтқаннан гөрі бұ да дұрыс» дедім.

Енді бір қадақ май қалды. «Қадақ» дегенді біреу түсініп, біреу түсінбес. Менің түсінігімде: «фунт» дегенге келеді, яғни төрт жүз граммдай болар. Оны таразыға тартып жатқан Айша жоқ, бір пиала майды — бір қадақ деп өзі өлшем қойып алған. Бүкіл ауылда қалғыз сепаратор бар. Омар бастықтың үйінде. Танертен Айша сызыл сиырды сауып бола салысымен, мектепке барардың алдында мен бетін үлдірекпен байлаған шелекті алып Омардың

үйіне жүгіремін. Омар бастықтың етженді сары қарын қатыны сепаратордың ақысы деп аптасына бір рет қаймақты өзі алып қалады. Қалған алты күннің қаймағынан Айша май түсіріп, түскен майды пиалаға сылама етіп салып, одан соң алақанымен шапаттап-шапаттап, сары шелпек сияқтандырады да, суыққа тоңазытып қояды. «Тумай жатып әкесін жалмаған үш жатмауыздың» алақанларына анда-санда қарғаның санғырығындай бір-бір түйір май салады. Ол кез біз үшін мереке. Алақандағы сары май емес, сары алтын сияқты болып көрінеді. Саусакпен болар-болмас жаппа, осы бір ләззат сәтін соза түскіміз келеді. Сөйтіп, Айша аптасына үш қадақ май жинайды. Борандының базары үш қадақ майға кейде сабын, кейде бөз көйлек, кейде тұз, ши шақпақ, кейде жермай (керосин) айырбастап тұрады. Көбінесе бұл байлық болмай да қалады. Шақалақ қызыл сары финагент келіп, май салық қағазын тапсырып кеткен соң – бәрі бітті. Базарға апаратын май да болмайды; алақанға салатын тобықтай «сары алтын» да жоқ. Ондайда Айша отыра қалып, бетін басып солқылдап жылайды. «Тумай жатып әкесін жалмаған үш жалмауыз» состиып, үн-түнсіз қаламыз...

Сонымен көк кастрөлде бір қадақ май қалды. Ары-бері:

– Милә, милә, – деп көріп едім, сабын табылмады.

Бір кезде мойнына көк түлкі салған шырыштай әйел ілбіп тағы келді. Өні бит сорғандай боп-боз. Бұрын Боранды базардан былай киінген әйел кездесе бермейтін. Сірә, соғыс болып жатқан аудандардан болар.

– Балақай, берсенші майыңды. Мә, кітап, менің тура сендей қызым ауырып жатыр. Соған бола. Бере ғой. Бұл жақсы кітап. Өкінбейсің. Кейін түсінесің.

– Айша ұрсады.

– Ақылы болса, ұрыспайды. Бұл өте жақсы кітап. Оқып болған соң, риза болып өлі мені еске аласың.

Базар тарқап барады. Борандыдан ауылға жаяу жеткенше талай жер. Қарным да ашты. «Е, мейлі, не де болса – көрейін» деп кітапты ала салып, ауылға қайттым.

Жолда Евгеньевканың бұзық балалары ұстап алып ұрар деп, ентіге жүгіріп келемін. Жанында серік болмағаны жаман-ақ. Құдай оңдап, Евгеньевкаға кіре берісте Хадиша женешемді қуып жеттім. Жанындағы Майлыаяқ мені танып, құйрығын бұлғаңдатып, сырмақ сары фуфайкамның етегін иіскеп-иіскеп қойды.

– Е, шырақ, Боранды базарды көшіріп келе жатқандай ентігесің ғой, тегі, – деп күлді Хадиша женешем қалжыңдап. Ауылдың салты бойынша, ол менің атымды атамайды. Кішкентай да болсам, қайнысымын. Шырақ дейді. Қандай жақсы. Шырақ дегені шырағдан деп естілгендей болады. Шырағдан – не

жетілік, не ондық шишасы бар шам ғой. Мені жарық сәулеге тенегеніне іші-бауырым елжіреп-ақ тұрады.

– Не алдың?

– Е, сабын ғой...

– Қанша сабын алдың?

– Екеу.

– Шешен үш қадақ май деп еді ғой. Алданып қалған жоқсың ба?

– Сол екеуі-ақ табылды.

– Екеуіне екі қадақ бердің бе? Біреуін не қылдың?

– Кітап... – деп күмілжідім.

– Қандай кітап?

– Міне, – деп қойнымнан суырып алып қолына бердім. Хадиша көлемін көріп тыржиынқырап қалды.

– Мына біреу күшік пе?

– Күшік қой.

– О не қылған күшік?

– Білмеймін, әлі оқыған жоқпын ғой.

– Өзі пышақтың қырындай жінішке ғой. Немене, сөзі жетпей қалған ба? Оқышы өзін. Шаршап та кеттім, қараң қалғыр-ай? Отыр-ей, шырақ. Кішкене жан шақырайық!

Евгеньевканың арғы шетіне шыққан соң, алыстан, тау бөктерінен бұлдырап біздің Мынбұлақтың тал-дарағы қарайып көрінеді. Сайдың қабағындағы тасқа Хадиша бос қапшықты төсеп, соған екеуіміз қатар отырдық.

Қабактағы қасат қар сәл-пәл жіпсіп, еріп жатыр. Күн жылы.

– Оқы, – деді Хадиша.

Мен оқи бастадым. Бұл өзі Герасим дейтін тіл-аузы жоқ, құлағы керек дәу кісі мен оның титтей күшігі Муму туралы екен. Бір-екі бет оқыған соң, Хадишаға қарап едім:

– Оқы! – деді. Қарсы алдымызға етпеттеп Майлыаяқ жатыр. О да ұйып тындайтын сияқты. Көзін ашып-жұмып, ашып-жұмып қояды.

Жінішке кітапшаның соңғы бетін жауып болып, Хадиша неге үндемей қалды деп, бетіне қарасам бетінен тарам-тарам болып жас ағып, жыла-а-ап отыр.

– Бір қадақ майға бір қадақ алтын айырбастап алғаныңды білдің бе, шырақ? – деді Хадиша ақ жаулықтың ұшымен бетін сүртіп. Сөйтіп, ақ козының терісінен Айша тігіп берген малақайымды алып, басымнан сипап көпке дейін үндемеді, тек оқта-текте өксігін баса, әдемі мұрнын тартып-тартып қояды. Майлыаяқ көзі мөлііп, күйрығын бұлғандатады. Муму туысқанының қайғылы тағдырын о да түсінді ме, білмеймін.

Енді ойлаймын ғой: шіркін, «Мумуды» дүние жүзінің барлық тілдеріне аударып, жер бетінде қанша бала бар, тіпті ересегіне

де, бәріне-бәріне оқытса... Сонда жер үстінде озбырлық, оспадарсыз қодарлық, қатыгез қаражүректілік, жауыздық атаулы жойылып, адамдар ақылдырақ, мейірімдірек, қайырымдырақ болар ма еді...

Ал сонау мың да тоғыз жүз қырық үшінші жылдың қысында «Мумуды» оқып болған соң, Хадиша женешем, Майлыаяқ үшеуіміз кеш бата ауылға жеттік.

Біздің үйдің алдында Айша, оның жанында кішкентай қарындасым мен інім үшеуі ербиіп жол жаққа қарап тұр екен.

— Немене, тегі, Қоқанның базарына барғандай жүріп алдыңдар. Басқалар баяғыда қайтты. Әбден зәреміз кетті, — деді Айша айқайлап сөйлейтін әдетіне басып.

— Айқайлама, ей, Айша! Балаң олжалы, — деп Хадиша жайбаракат жауап қатып, бәріміз топырлап үйге кірдік.

Хадиша бізбен көрші ғой. Үйіне асыққан жоқ. Неменесіне асығады, Айша айтқандай, «шымылдығы желбіреп тұрған жоқ», бала жылап жатқан жоқ, бірер түяк малын Хадиша жолаушы кеткенде Айша-ақ жайғастыра салады. Енді Хадиша жалғыз үйге барып, жападан-жалғыз отырғанынан қашып, біздің үйге бұрылды ғой. Онысы қандай оңды болған десенші.

Біздің үйдің іші жып-жылы. Пеш қызып, пештің үстіндегі плитада шайнек сақыр-сұқыр қайнап тұр екен. Айша дереу дастарқан жайып жіберді.

— Сендер қаталап жолдан келдіңдер ғой, шай іше беріңдер. Мен Барсханның көйлегін шайып тастайын. Таңертең мектепке баралы ғой. Көйлегінді шеш, ей, Барсхан?

Үстімдегі жалғыз жейдені шешіп беріп, жалаңаш етіме футболка жамылып отырдым.

— Сабының екеу-ақ қой-ей, Барсхан?

Осы сұрақты көптен күтіп, қорқып отырғанмын. Қорыққаннан үндей алмай қалдым, терши бастадым.

Менің орныма Хадиша саспастан, шайын сораптай отырып жауап берді. — Біреуін кітапқа айырбастадық, — деді.

— О, кітапта басың қалғыр! — деп Айша маған көзін октай қалады.

— Жә, жә! Оқышы, ол кітапқа бір қадақ май емес, бір сиыр берсе де татиды. Жайына отыр, жұмысыңды істей бер, — деп Хадиша жеңешем Айшаның бетін тойтарып тастады.

Хадиша болмағанда менің күнім не боларын бір құдайдың өзі біледі. Айша босаға жақта ыстық суға суық су араластырып, томыртқылап жылытып, қаңылтыр кірленге менің көйлегімді атып ұрып, үстіне томыртқылаған суды құйып, мен базардан әкелген сабынның біреуін «бісіллә» деп жібіген көйлекке сүйкеп кеп қалды. Бізге арқасын беріп ары қарап отыр еді, адырайып бері

қарады. Дорбадағы сабынның қалған біреуін алып, тағы сүйкеп қалды. Сөйтті де білектерінен су тамшылап, екі қолына сабынды алып, орнынан зілдене түрегелді.

— Мынау не?! — деді әлгі екеуін менің мұрныма тақап.

— Не болды, байғұс-ау? — деп терлеп отырған Хадиша да үнілді.

Хадиша шайын қоя салып орнынан тұрды. Мен де түрегелдім, Хадишаның арқасына тығыла бердім. Айшаның екі қолында жуан-жуан шегелер қағылған кәдімгі екі кеспек ағаш. Салмақтырақ болсын деп шеге қағып, сыртына болар-болмас сабын жағып, лекерлеп, мөрлеп қойған екен.

Хадишаның арқасына тығыла түстім...

СҮДІГЕРДЕ ИЗЕН ЫЗЫНДАЙДЫ

Сүдігерде изен мен мия ызындайды.

Егер мия у болмай, жеуге жараса, біз ашықпас едік. Күрдек бас мия жасымықтан үлкен топ-толық дөнін көтере алмай, жерге жеткенше еңкейіп қалыпты. Ал Шақпақтың желі тұрғанда, күрдек бас мия қызыл изен ызындайды. Бір-бірімен жарысып ебелек домалайды.

Суық тиіп ауырғалы бері басымды көтеріп терезеге қарап отырғаным бүгін. Кеше Айша қызыл жантақ қайнатып, сонын суын ішкізгелі бері тәуір болғандағым. Бірақ төсектен тұрып кетер дәрмен жоқ. Тұрсам да бәрібір далаға шыға алмас едім.

Айша таңертен:

— Жалан аяқ қалып ауырдың ғой, Барсхан. Сенен аяғанды ит жесін. Өтсе — жалғыз тоқтыны сатып, саған бәтенке қарастырайын, — деп базарға кеткен.

Күн бесіннен ауып, терезе алдындағы сүдігер қаруыға түскендей болды. Айша әлі жоқ.

Кешегі күн шуақты қоңыр күзде сүдігерді Жақаш екеуіміз жыртқанбыз. Жақаш маған қарағанда ересектеу, бойы да ұзын. Бригадир әдейі қосқа бір кішкентайдың қасына бір ересектеу бала қойған ғой. Онысы ақыл болған. Әйтпесе мен өліп қалар едім...

Менің соқам алдында, Жақаштікі артта болатын. Менің соқама жегілген екі тарғыл өгіз — соқамен жер жыртудың чемпиондары. Жақаштікі — екі қызыл өгіз. Біреуінің мүйізі сынық.

Мен соқаның жалтыраған екі тісінің арасына аяғымды тіреп, шоқиып отырғанды ұнатушы едім. Жап-жалтыр өткір тістер қолпарған қыртыс топырақ қара бұйраланып, шексіз қара су ағып жатқандай. Ұзақ қарап отыра берсен басың айналады.

Әлдене тырылдағандай, әлде тыраулағандай болды. «О не»? —

деп жан-жағыма карап едім – бөтен нәрсе көрінбеді. «Айырплан ба?» – деп аспанға шалқайып едім: екі қатар нүкте сызық көрінді де, екеуінің алдыңғы ұшы бірігіп кетіп, сәлден кейін жалғыз нүкте жеке-дара сақа шықты. Содан үшкіл пайда болды. Тырналар.

Жақаш екеуіміз жыртып жатқан сүдігердің үстінде біраз аялдағандай болды да, Аспантаудың Шоқыбас шынына бет түзеді. «Енді көрінбей кететін болды-ау» дегенімше, сақа-нүкте Манас шоқысына қарай бұрылды. Бірте-бірте ылдилай Маймақ, Күркүреусу тауын сауырлап, Күйік асуының тұсынан аунап түсіп, Каратауды жібелеп көп ұшты. Батыстағы Боралдай, Құлан, Шақпақ тауларын айналып өтіп, қайтадан біздің сүдігердің үстін күннен көлегейлеп сәл тұрды да, батысты бетке алып, тыраулап ұшып кете барды.

Сонда барып «А-а-ай!» деп айқайлап жібергенім есімде...

Сөйтсем, тырналар дегенім адамдар сияқты елестеп кеткен екен. Сақа-нүкте – Орха көкем. Ол фин соғысында болып оралған. Соғыс көрген деп алдына қойған шығар. Үшкіл сызықты суретке салса мынадай болады.

* ОРХА!

* Ноха!	* Сиякүл!
* Сұлтан!	* Жиренбай!
* Нәметкүл!	Төрөкүл!
* Сейсенбай!	* Өскен!
* Байбосын!	* Сәмбет!
* Махан!	* Қайып!
* Нуралы!	* Рәсілхан!
* Найын!	Бейшенбек!
* Кәмет!	Тұрарбек!
* Өскенбай!	* Сайлау!
* Поштакүл!	* Қожагелді!
* Тәшкен!	* Сайлаубек!
* Токкұлы!	Жаркынбек!
Егемберді!	* Сыпабек!
* Алдаберген!	Күзембай!
* Құдайберген!	* Әнуарбек!
Ержан!	* Сәрсенказы!
* Таутана!	* Орынбек!
* Тарбақбай!	* Кәрібай!
	* Керімбай!

¹ Тұсына жұлдызша қойылғандар – жер бетінде жоқ, әлдеқашан жұлдызға айналғандар – автор.

«Ай-ай!» – деп айқайлап жібергенім есімде.... Одан әрі, сірә: «Мені де ала кетіңдер!» – деп айқайласам керек, бірақ үнім шықты ма, шықпады ма – білмеймін. «Мені де...» деп қол созып тұра бергенімде, қос өгіз қолымдағы жыландай ысқырған қамшыдан қорықты ма, білмеймін, әйтеуір, оқыс бұрылып, борзадан шығып кетіп, мен соқаның екі тісінің арасына құлап түсіппін....

Әбүйір болғанда, Жақаш көріп қалып, айқай салып, екі тарғыл өгізді әрең тоқтатып, мені екі тістің арасына кептеліп қалған жерімнен шығарып алды. Аузы-мұрныма қара топырақ тығылып, енді болмаса тұншығып өлетін екенмін.

Жақаш әуелі:

– Ей, болбыраған бокмұрын, қараптан қарап отырып өліп қала жаздағаның не-ей?! – деп әбден жерден алып, жерге салды.

Ақыры отыра қалып, қара топырақты қобырата шашып жіберіп, солқылдап жылады.

– Саған соқа айдатып қойған соғыс онбас, сені маған серік қылған шолақ бригадир онбас. Ей, болбырақ бокмұрын.

Егер сол жолы Жақаш болмаса, яки көрмей қалса, мен бүйтіп қалқайып терезеден сүдігерге қарап отырмас едім. Мені сол жолы топырақ көміп қалғанда, ешкім таба алмас та ма еді?..

Осылай ойлауым мұң екен, өзімді өзім аяп, жападан-жалғыз отырып, жылағым келді. Қоныр күзде өзім жыртқан сүдігер сұлқ түсіп жатыр, тек соқа жыртпай кеткен мия мен ізен ызындайды. Теп-тегіс қылпықсыз сүдігерде аядай жер арал болып, миясы мен ізені қыркылмай аман қалған.

Мылтық даусы гүрс етті. Жалт қарап, терезеге үңілдім. Сүдігерден басқа ештеңе көрінбеп еді, кенет сүдігердің жал-жал топырағын малти кешіп, артына қарай-қарай Ақжол қашып барады.

Жүрегім зу ете қалды. Ақжол қылмысты сияқты. Ол ұзай түскенде құтылып та кететін еді. Бірақ ол сүдігерге малтық-қандай тоқтай қалып, артына бұрылып қарады. Оны қудалаушы адам ұратынын, әрине, біледі. Білмесе, қашпас еді ғой. Ал сол адам өлтіретінін Ақжол қайдан білсін. Өлім бар деп ойына да кірмеген шығар. Сондықтан ол енді қудалаушы адамның таяғы жетпес-ау деген жерге барып, артына бұрылып қарады. Көзқарасы кінәлі еді. Содан да бір сұмдық істегенін сезе қойдым.

Енді сүдігердің шетіне шыққан адам сұлбасы да көрінді. Жуанқұл көрші галифе шалбарлы аяғын алшайтып қойып, мылтықтың дүміне басын қисайтып, әбден көздеді.

– Қаш, – деп айқай салғанымша, мылтық гүрс етті...

Ақжолды жазда Евгеньевкадан алып келіп едім. Шынын айтсам, өзі ілесіп келді. Борандының элеваторына бидай тапсырып, шаңқай түсте бір топ бала ауылға қайтқанбыз. Арасындағы ең кішісі мен едім. Астымдағы көк тайқар да қашыр сияқты шабан неме, арам қатқыр. Басқалардың көлігі, әсіресе, ауылға қайтарда есіре жөнеледі. Бірінен бірі қалғысы келмей қосаяқ қағып аңдыздайды.

Менен басқалары ызы-қызу, кику салып топтана қарауытып, қара жолдың шаңын бұрқылдатып, ұзап кетті.

Көптің аты – көп. Көпке ешкім тиіспейді. Евгеньевканың әккі балалары жалғыз-жарымды ториды. Серіктерім мені жалғыз тастап кетейін демеген де шығар, бірақ қалың шанның арасынан кім бар, кім жоғын байқамай қалған да болар. Не десе де мен жалғыз қалдым. Қашыр тектес тайқарды қанша қамшыласам да, жүрісі өнбей, дүние өртеніп бара жатса да мимырт жүрістен танбайды.

Төбесіндегі қамысы қарауытып, тозып кеткен маяжон үйдің бұрышынан айнала беріп, ауылдың жолына енді түсейін дегенде, көк тайқардың әдеттегі салпаң құлағы тікшіе қалып, жалт бергені. Басына жаман тонды айналдыра жамылып, үйдің тасасынан бір бала шыға келгенде, тайқар үрейлене үркіп, оқыс бұрылғанда, үстінен ұшып түстім. Аузы-басымның шаңын сүртіп, орнымнан тұрып болғанша, Евгеньевканың қағынды келгірлері көк тайқарға ит қосып қуалап, мәз бола қалыпты.

Егделеу бір әйел қамысы тозған маяжон үйден шығып, әлгі мені жәбірлеушілерге бажылдап, қарғыс жаудырған сияқты.

Не айтып айкайлағанын онша түсінбесем де, әйтеуір, маған пана болып тұрғанын сезіп, ішім жылып қалды. Өзге тұрмақ, өз шешеннен айналайын деген сөзді сирек еститін заманда бейтаныс адамның сені аяп, араша түскеніне көңілім босансып, көкіректе қатып жатқан көп қоя мына бір жылудан еріп ала жөнелгендей, еңіреп жылағым келді.

– Болды. Сенікі үлкен бала. Қорықпа. Олар енді саған урмайды, – деп жұбатты әлгі әйел үсті-басымның шаңын қағып, жерде жатқан кенеп дорбаны қолыма ұстатып. Шұбар ала алжапқышының астына күс-күс қолын жасырып:

– Белные, – деді.

Онысын мен түсінбедім. Рақмет айтуды да білмей, ауылға қарай кете бардым. Арам қатқыр көк тайқар алды-артына қарамай ауылға қашып кетті. Үстімде бала бар еді-ау деп қарамады.

Евгеньевканың тағы бір қамыс шатырлы шеткі үйінің тұсынан өте бергенімде, ажырық тұтқан арықтың ішінен бір бітік

көз күшік тырмысып, тырбандап жатып, жолға шығып, жанары жылт-жылт мөлііп, құйрығын бұлғандатты.

— Күшкә, күшкә, — дедім кетіп бара жатып. Неге айттым, өзім де білмеймін. Сол-сол екен, әлгі жәрбиген жаман күшік құлдырандап маған ілесе берді...

Евгеньевкадан былай ұзап шыққан соң, бір терең сай кездеседі. Әдетте бір топ бала сол сайға түсіп, бұлақ суына жуынып-шайынып, таңертең үйден ала шыққан там-түм тамағымызды бидайдан босаған қапшықтың үстіне жайып, әлденіп алатынбыз.

Бұл жолы мен жалғызбын. Ербиіп, жападан-жалғыз отырып тамақ жегім келмейді. Үйге тезірек жетсем деймін. Дегенмен, жалбыз бүркенген бұлаққа етпеттеп еңкейіп, мұздай судан сіміріп болып, енді түрегеле берсем, артымда шоқиып әлгі көк қасқа күшік отыр. Менің таңдана қарап қалғанымға жауап бергендей тез тұрып, құйрығын бұлғандатты. Қызғылт нәзік тілін шығарып, жаланып қойды.

— Е, байғұс, бір нәрсенің иісін сезген екенсің ғой, — деп дорбадағы жарты таба нан мен қос жұмыртқаны шығарып, алдымен өзім наннан бір тістеп, содан соң барып көк қасқа күшікке бір үзімін тастадым. Лезде қақшып алып, шайнарсайнамас бір-ақ қылғытып, басын кисайта қалып, тағы мөліді. Енді оған жұмыртқаның бір түйірін тастап ем, шайнамай жұта салды. Бірақ қызғылт тілімен сүп-сүйірік дымқыл қара тұмсығын жалай-жалай берді. Мұнысы маған ұнаған болуы керек, жұмыртқаның қалғанын түгел тастай салдым. Ол өзбектердің аңшы иттерінің жоңышқа арасынан бөденені бас салғанындай, қақшып түсті.

Кейіннен ойлаймын: менің кателескен жерім — күшікке жұмыртқа тастау болды.

Не керек, сайдың арғы қабағына шығып, ауылдың борпылдақ қара жолына түскенде де, күшік сонымнан қалмады.

— Қайт! — деп бір-екі жекіп едім, әлгі неме қаймығып сәл шегінді де, шоқиып отыра қалып, мұная қарағанда, шыдамадым.

— Мейлі, жүрсе жүре берсін, — дедім.

Әйтсе де Евгеньевка жаққа бұрылып көз салсам, күшік жоқтаған ешкім көрінбеді.

* * *

Үйге таяп қалғанда, бөрте лағын жетектеп, аузынан түспейтін махорка шылымын бұрқыратып, Хадиша кездесті.

— Барсхан-ау, мынау не сұмдық? — деді ол көк қасқаға ернін шығара, менсінбей қарап.

– Евгенъевкадан өзі ілесіп қалмай қойды, – дедім, ұрлады демесін деп ақтала сөйлеп.

– Сенің үйіңнің жуындысы біздің Майлыаякка енді бұйырмайды десенші, – деп Хадиша аузынан түгінді шеңберек атқыза шығарып, қасын керіп қойды. – Мейлі, ит жарықтық жеті қазынанан бірі дейді ғой, атын Ақжол қой, соғыстағы боздақтар аман келіп, жолдары ақ болсын.

Хадиша шылымын кебісімен таптап өшіріп, көк қасқаға енді сынай қарап:

– Тұмсығы біздей екен кәпірдің: не түлкі алатын тазы болады, не кәззап ұры болады, – деді. Тіпті күшіктің артқы бір аяғын тарбитып көтеріп те көрді. Күшік байғұс әуелі жағымпазданып, күйрығын бұлғандатып, көзі жылтың-жылтын етіп еркелеген болып еді, аяғын көтеріп абыройын ашқанда, қынсылап тартыншақтап, менен көмек күткендей, маған қарап жаутандай берді.

Хадиша қолына бірдене жұғып қалғандай, алақанын бір-біріне үйкелеп тұрып:

– Қарай гөр өзін – төбет екен, – деді. – Дүбәра ма, қалай. Жоқ, тазы, тазы...

Хадиша женешем сөйтіп мені дал қылып, ойға қалдырып кетті. Біресе тазы, біресе дүбәра дейді. Көңіліме күдік алсам да, тазы дегеніне сенгім келіп, өзімше бір үміттеніп те қалдым.

Үмітімнің түрі – осы таяуда Керегетаста көрген түлкінің баласы. Керегетастағы тракторшыларға жалғыз өгіз жеккен арбамен су тасып, түс ауа ауылға қайтар жолда қызыл изен қалың өскен ойпаңнан бір түлкінің баласы жалт ете қалған. Есім кетіп, арбадан аунап түсіп, ұзын қамшымды серт ұстап, тұра кеп қуайын. Дәл иегімнің астынан ат басындай алтын қашқандай, ышқына жүргенім сонша, ә дегенде түлкі кәдімгідей қорқып, қос құлағын жымқыра зытты. Едәуір ұзап кетіп, құлағын біресе тікшітіп, біресе жымқырып, шоқиып отыра қалып, қиқ-қиқ күлгендей болды. Дәме шіркін қиын екен, енді ұрып алатындай барымды салып бағайын. Түлкі орнынан ыршып түсіп, дөңгеленіп ала жөнелді де, бұрылып тағы қарады.

Аузы-басын қисандатып мазактап тұрғандай көрінеді. Енді оны ұстап алудан күдер үзе бастамасам да мына ыржандап күлгендей күйігіне шыдай алмай, ентіге ентелей тағы бір ышқындым. Даусым да ашы шығып кетті.

Түлкі бұлаң етіп, изеннің қалыңына қарай бұралан тартқан-

да, алдымыздан пырдай болып бозғылт балапандар жан-жаққа шашырап, жорғалай жөнелді.

Әлі қанаттанбаған бұлдырық балапандар болды. Қанаты қатайған күннің өзінде бұлдырық аспандап алысқа ұша алмайды. Мына қу түлкінің қызыл изен алабын жағалап жүргені де осы әдемі құстың әлегі шығар. Дүниеде бұлдырық етінен тәтті дәм бар дейсің бе?

Мен түлкіні ұстай алмадым, бірақ оның аранынан бұлдырықтарды сақтап қалдым-ау деймін. Түлкі аңдып жүргенін олар көрді ғой, ендігі амалын өздері табар.

Айдалада, көз ұшында қалған арбама салбырап әрен жеттім.

Әлгі Хадишаның сөзінен кейін кәдімгідей үміттеніп, Ақжолды өзімше баптауға кіріскен болдым. Арманым: Ақжол қысқа дейін өссе, оны алғашқы қарда қансонарға, Керегетасқа қызыл изенді ойпаңға алып бармақшымын баяғы. Сөйтіп, қызыл түлкіден өшімді алмақшымын. Тек Ақжол дүбәра болмай, тазы болып шықса ғой...

Мылтық тарс етті. Танертен Айшаның:

– Орныңнан қозғалма. Бүркеніп жат, буын-буыныңды буып алған суық термен шығады. Тер қатып қалмасын, шошандамай тыныш жат, – деп қатаң ескерткені енді далада қалды. Жалаң аяқ, жалаң бас, жейде-дамбалшаң, алба-далба болып үйден атып шығып, сүдігерге қарай сүріне-қабына жүгірдім-ау... Барсам, Ақжол күзде өзім салған бораздаға құлап, артқы сол аяғы сүйретіліп жатыр. Алға жылжиын деп біраз тырмысқан-ақ екен. Жаралы аяғын жия алмай, жыламсырап ыңырсыды. Мені көргенде көзі жаутандап, қыңсылағаны үдеді. Әлдене дейді, бірақ түсінбеймін. Түсінетін не бар, мұнын шаққаны шығар. Дереву көтеріп алып, қанын сорғалатып үйге алып келе жатқанда, алдымнан кәдімгі Хадиша:

– О, қуратқан қу құдай! Енді көрсетпегені осы ма еді, – деп гөй-гөйлеп қарсы алды. – Өзің төсек тартып жатқанда бұл не сұмдығың? Итте нең бар, ойбай. Ит тұрмақ, әкеңнің қайда қалғанын білмейсің... Ол кенет оқшия қалып:

– Ойбу, қараң қалғыр-ау, мына байғұстың аяғы сіңіріне ілініп қалыпты ғой, обал-ай, – деп күшікті өзі көтеріп, мені желкелеп үйге кіргізді, – Жат, ойбай, көрпеге оран!

– Жеңеше, – деп алқымыма өксік тығылып әрен сөйледім.

– Не?

– Енді Ақжол түлкі ала алмайтын болды ғой...

– Алда тәңірі-ай, арманың-ай мынаның. Алады, неге алмайды. Қазір мен Кенжекүл кемпірді шақырып келейін. Емдейді ғой... Жазылып кетер. Көп болса, Ахмет ұста сияқты бір аяғы жоқ болар...

Кіршендеу жаулығының астынан бұрыл шашы будаланып, үйге Кенжекүл кіріп келді. Ақжолды көріп:

– Ахмет сорлы аяғының қайда қалғанын білмейді, мынәнікі жоғалмапты, әйтеуір, – деп дереу іске кірісті.

– Басын тізеңмен басып тұр! – деп бұйырды сонынан кірген Хадишаға. Хадиша: «Қауып алмасын», – деп Ақжолдың басына бұрышта жатқан бос қапты жапты да, тізесімен емес, колымен басты.

Тәуіп кемпір еркектерше белдігіне тағып жүретін кайыс қыннан кездігін суырып алды. Кездіксіз жүрмейді: дәрі шөптің тамырын қырқады, қызыл жантак отайды, адыраспан кеседі...

– Байғұс-ау, аяғын шынымен кесіп тастайсың ба? – деді Хадиша Кенжекүлдің ойын біле қойып.

– Кеспегенде ше?

– Таңып қойса бітіп кетпес пе екен?

– Сүйегі талқандалған. Мен сынықшы емеспін, шөппен емдеуді ғана білемін.

Кенжекүл кездікпен жалғыз сінірді қия бергенде, Хадиша көзін тарс жұмып, теріс айналып:

– Ахмет ұстаның ағаш аяғындай аяқ жалғауға болмас па екен? – деді. Кенжекүл оған алара қарап:

– Оны қайтейін деп едің? – деді.

– Әшейін, Барсхан мұны түлкіге салмақшы еді ғой, енді үш аяқтап түлкі алушы ма еді, – деді Хадиша менің кеудеме арман ұялатқанына енді өзі кінәлі адамдай басыла сөйлеп. Кенет даусын өрепкітіп, аркаланып кеткендей:

– Қараң қалғыр түге, керман сұм біздің ер-азаматтарымызды атып, аяқ-колынан айырады. Мұнда болса Жуанкүл жұмыртқамды жеп қойды деп итті атып, аяқсыз қалдырады. Атқыш болса, соғысқа барып, фашисті неге атпайды? – деп Ақжолды атқан колхоз бастыққа кіжінді.

Кенжекүл Ақжолдың шолтыып қалған тұқыл аяғына киіз күйдіріп басқанда, күшік байғұс баж-баж етіп, бұлқынды. Бірақ Хадиша оны тырп еткізбей басып тұрған, Ақжол әлі әлсіз ғой, босана алмады. Кенжекүл оның тұқыл аяғын таңып тастады.

Жуанкүлдың Ақжолды неге атқанын енді түсініп жатырмын.

Ақжол оның тауық қорасына кіріп кетіп, жұмыртқасын жейді екен ғой. Оны Хадиша да біледі екен ғой. О баста жұмыртқамен ауыздандырған өзім кінәлі екенмін де...

... Көп ұзамай қар да жауар. Қызыл изенді ойпанда қызыл түлкі алғашқы қарға аунап құлпыра түсер. Енді үш аяқты Ақжолмен оны қалай аулаймын? Ақжол пештің түбінде алдыңғы екі аяғына басын салып, көзін бір ашып, бір жұмып, соран жасы іп-ісік қара тұмсығына дейін сорғалай ағып жатыр. Түлкі қуа алмайтынына ол да өкінетін сияқты.

Терезе сыртында сүдігер қараяды.

Сүдігерде күрдек бас мия мен қызыл изен ызындайды.

ЖҮЗ ЖЫЛДЫҚ ЖАРА

Кесапаттан аман болса, адамдар көп жасар еді. Бірақ күнді түн андып тұрғаны сияқты адамды да анадан туар-тумастан қырсық андиды да тұрады. Бұл ретте адам теңіз тасбақасымын тағдырлас. Теңіз тасбақасы суда өмір сүрсе де, жұмыртқасын құмға салады. Обалы не керек, теңіз тасбақасы көп жұмыртқалайды. Бірі болмаса бірі аман қалар деген үміт пе, әйтеуір, бір маусымда отыз-қырық тұқым табатыны рас. Ал сол отыз-қырықтың бәрі балаласа, теңіз тұрмақ, жер бетіне тасбақа сыймай кетер еді. Қайдан болсын...

Тасбақа жұмыртқасының жөргегі ып-ыстық құм ғой. Обалы нешік, құм-жөргек жетім жұмыртқаларға ана орнына ана болады-ақ. Жетім дейтініміз – теңіз тасбақасы жұмыртқаларын құмға салып болысымен-ақ көз жасын көл қылып, суға қарай сүйретіледі. Оған сусыз өмір сүру жұмыртқалап болғанша ғана берілген. Жұмыртқалап болдың екен, тезірек теңізге жет, әйтпесе өлесің.

Катал заң солай. Ендігі жерде ол тұқымдарына пана бола алмас. Жетімдері құм-жөргекке аманат.

Құм-жөргек тасбақаның жұмыртқаларын қымтап-қымтап бауырына басар-ау, ай-күні жеткенде бармақтай-бармақтай балақайлар құм-жөргекті тесіп шығып, ата-бабадан хатсыз қалып келе жатқан ақыл бойынша, яғни өмір заны бойынша тырбандап, тіке теңізге қарай асығар. Әне, бәленің басы осы құм мен теңіз арасында. Әлі сауығы қатпаған балғын тасбақаның етіне жерік жалмауыздар жан-жақтан аңыздап берер. Қарақұс қаптап, жыландар сумандайды. Құм-жөргектен жаңа шыққан қызылшақа тасбақаларды қырып береді. Теңізге талықсып жетіп, суға

сүнгитіндері бірен-саран. Ал енді сол суға аман-есен жеткендері жыртқыш балықтардан сау қалса, теңіз тасбақасы екі жүз, үш жүз жыл жайбаракат жасай береді.

Адам да көп жасар еді... Кедергі көп. Кеше ғана Асаннан кара қағаз келді. Қағазға қап-қара қайғы орап жіберілті. Ал сол Асан оқ тимесе, ең кемі жүз жасайтын кара нардың өзі еді. Жарасы тырнақтай-ақ болса да, оқтан өткір ажал жоқ.

Ағаш та адам тақылеттес. Тамырына балта, өзегіне өрт тимесе, жұлынын күрт кемірмесе, жасын түсіп жайрамаса — ағаш көп жасайды. Алатаудын Ташкентке жетер-жетпес күйрығында жатқан жаннаты Бостандық жерінде бір шынар түр. Өзбектер тақта қағып, жазу жазып қойыпты. Сөйтсе сол шынарды Ақсақ Темір көрген екен. Ақсақ Темірден бері қай заман! Ақсақтың сүйегі баяғы да-ақ курап қалды. Ал шынар әлі түр. Кесір-кесапаттан аман болса әлі талай жасамақ.

Әлдеқалай жолың түсіп Молдавия бара қалсаң. Кишинев деген астанасының дәл ортасындағы бауда Пушкин көрді деген бір ағаш түр. Оның да паспорты бар...

Дәл сондай Байшынар біздің Мын-Бұлақтың Шоқыбас сайының өңірінде де бар. Мың-бұлақ Бостандық емес. әрине. Табиғаты да қаталдау. Шынар жарықтық сонда да өскен.

Ал бұл ағаштың паспорты өзгеше. Қаңылтыр тақта қағылмаған, жазу жазылмаған. Бұл шынардың ен-таңбасын адамдар тарих қамын ойлап салған жоқ. Тарих қамын ойлау қайда...

Ақпан айының «ақ мылтығы» фашистердің оғындай қаңғыбас, қағынды болатын «Ақ мылтық» әсіресе қырық үшінші жылдың қысында құтырып кетті. Батыстағы кара мылтықтан қалыспаймын дегендей, апталап алты күн қатарынан соғатын сойқанды шығарды. «Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен». Мын-Бұлақтың бөрісі боран болды.

Мын-Бұлақтың отқа жағары таусылды. Ақ боран азынап тұрса, отын таусылып, пештің қуыры уілдеп ұлып тұрса, адам байғұс өз сирағын шауып жаққысы келеді екен. Ал бірақ өз сирағын өзі шаба алмайды. Енді не істейді?

Сұрапылдан бетер азынаған азын-аулақ малға адамдар тоқал тамдарынан бұғатындағы ескі қамыс пен сабанды суырып бере бастады. Бұғат ағаштың өзін отқа жақты. Ал бұғат ағаш пен бұғат қамыс таусылғанда не істейді жұрт?

Соғысқа дейін бұл ауылда түтін басы сайын бір-бір киіз үй бар еді. Бөрі бірдей алты қанат ақ боз үй болмаса да, әркімнің басына шошайтары бар болатын. Сәуір туа сол үйлер Аспантау

алқымындағы кызғалдақ жамылған жайлауға көшетін. Көшпенді өмірдің соңы сол болған шығар, өйткені қырық үштің қысында жұрт киіз үйлерінің сүйегін — керегесін, уығын отқа жаға бастады. Бұл жақсылық емес екенін біле тұра, бүгіннің өлмес камьдн ойлады. Ертеңнен де үміткер: ертең соғыс бітер, ақжарылқап күн туар, сонда киіз үй де табылар деген. Бірақ соғыстан кейін ешкім қайтып киіз үй тікпеді.

Бұл елде бір кезде киіз үйлер болғанының еміс-еміс елесі ретінде әлі күнге дейін кейбіреулердің мал қорасының төбесінде көне шаңырақ ілулі тұрады. Соғыс пен боран қанша қасарысса да мыңбұлақтықтар киіз үйдің шаңырағын отқа жағуға дәті шыдамаған. Шаңырақ жағылғанша сирақтың шабылғаны артық.

Отқа шаңырақты кимаған жұрт Мың-Бұлақтың қарқарадай қасиеттісі, бөркіндегі үкідей аяулысы — Бахтияр баба бағына ауыз салып, балта шаба бастады. Әуелі бір-біріне: «Әй, аруақ-күдайдан қорықсандаршы» деп еді, артынан бұл сөз отын болмайтынына көздері жеткен соң тілдерін тістеп, Бахтияр бағына жаппай тиіскен.

Әуелі майда шілік қиылды. Содан сүмбілтал, мәжнүн тал, сөгеті тал сөгілді. (Енді киіз үйге уық-кереге қайдан болсын!). Артынан ақ терек, көк терек қырқылды. Ал айналасы тып-типыл жалаңаштанып, жалғыз өзі аспандап қалған Байшынарға балта шабуға ешкімнің батылы бармады.

Сүмбіл талды балтамен отаған түні әлдекімдер боран арасынан ыңырысып, кейде шыңғырып жылағандай болды деседі. Талда жан жоқ болушы ма еді, бар ғой. Бірақ оны біліп түсіну үшін адам сезімі әлі жетіліп болмаса керек. Адам баласы әлі балаң шақта шығар. Әлі ақыл-есі толыспаған болар. Ал тал дарак дүниеге адамдардан әлдеқайда ерте келген. Өзінен көп кейін туған адамға сая болғаннан басқа, қару-жарағы, тіпті туасы қара бесігі болғаннан басқа жазығы жоқ. Жасыл жапырақ жайып, ауаны жұпарымен байытып, адам тынысын ашқаннан басқа, бауыры иіп, тамырынан бұлақ ағызғаннан басқа не кінасы бар? Ағаш баласы өзінен өзі адамға барып тиісіпті, басын жарып көзін шығарыпты дегенді ешкім естіген емес.

Бахтияр бағында жазда бүлдірген елжіреп пісіп, пісігі өтіп кеткенде езіліп, қызғылтым жылға болып ағар еді. Тал-талдың арасында баланың бөркіндей қозықұйрық тұнып тұратын. Қозықұйрықтың қадірін орыстар мен немістер біледі екен, Боранды бекеттен келіп, қап-қабымен алып кететін.

Бахтияр бағының шипалы шөптерінің шапағатын Мың-Бұлақ халқы Кенжекүл кемпірден көрер еді. Кенжекүл кемпір орманнан шәйшөп, дермене, күшала, шашыратқы, адыраспан, киікоты, текесақал, қылша, көкемарал теріп, ылғи да:

Әккәй, гәккәй-ай,
Кәгда, солдат, дамай-ай, –

деп ыңылдап жүргенде, ешкім елемейді де, бала-шағасына тұмау көкжөтел тиіп, дiмқастанса-ақ болды, Кенжекүл естерiне түсiп, тәуiп кемпiрдiң жартыкеш үйiне қарай жүретiн.

Бау iшi тола түйежапырақ өсер едi. Түйежапырақ – Мын-Бұлақтың соғыс кезiнде жанып кеткен киіз үйлерiнiң туырлықтарындай қалың бозғылт болып келедi. Сансыз құстардың саңғырығынан түйежапырақ ақтандақтанып жатар едi. Жапырақ саңғырықпен қоса шiрiп, топыраққа сiңiп, жердi тынайта беретiн. Кейiн-кейiн колхоз сол жердi жыртып, картоп еккенде, бұрын-сонды еш елде, еш жерде болмаған өнiм алып, звено бастығы Герой атанды ғой.

Қайран Бахтияр бауы... Қысы-жазы құс базар сонда. Әсiресе жаз баласы құстың салған ұясы көп пе, әлде ағаштардың жапырағы көп пе – айырып болмас, ну едi. Ертеректе қаршыға, ителгi, тұрымтай ұялайды екен. Әсiресе үкi болады екен. Ал үкi жүрген жер киелi деседi. Үкiнi қыз-келiншек, сал серiлер тек сәндiкке ғана тақпас. Сәндiк үшiн үкiден гөрi қырғауылдың яки көк қарғаның қауырсыны әлдеқайда әдемі емес пе. Бірақ қырғауыл тағып жүрген кім бар? Үкi бойтұмар сияқты ертеден қалған бiр наным ғой. Бiз бiлмейтiн қасиетi бар шығар. Ол киелi деседi.

Сол соғыс Мын-Бұлақ бөркiнiң төбесiндегi бiр шок үкiнi де үйiтiп жібердi.

Жалғыз шынар – әскерi түгел тып-типыл қырылған генералдай состып, есенгiреп тұрған. Ойрандалған орманның орны ойқы-шойқы, аш қасқыр жеп кеткен есектiң қабырғасындай ырсып-ырсып жайрап жатты.

Бауырларынан айрылған Байшынар ендi боранды, желдi күндерi күнiренедi. Бұрын жан-жағында жағалай жамағайыны барда Байшынардың шуылы көпшiлiкпен араласып, аса дара бiлiнбейтiн. Ендi оның үнi керек құлаққа да шалынатын болыпты. Бүкiл орман шуласа – тұтас ғасырлар әуенiндей, бiр қимас кисса жырланып жатқандай құлаққа жағымды естiлетiн.

Байшынардың ендiгi үнi – нағыз жоқтау: ежелгi ересен жоқтауды ұмытқан соғыстың жесiр әйелдерiнiң кемiстiгiн осы Байшынар толтырмақ болғандай ыңырана теңселiп тұрып боздайды, жарықтық.

Бахтияр бауы – Мын-Бұлақтың омырауындағы зүмiрет алқатанасы. Орман ортасында қой қораның аумағындай көлшiк бар болатын. Жазда көкқасқа бақалар қойдай шулап, тiптi көк ала үйрек те ғайыптан келiп қонған. Шынашақтай-шынашақтай шабак балықтары да бар едi. Көлшiк жағалай үкiлi қамыс, мөжнүн тал

тұнық суға төніп, өз суретіне өзі сұқтанып, өмір бойы мұнайып тұратын. Мәжнүн талдың суға тиер-тимес солқылдақ шыбығына зымыран күс пен зарғалдақ ұя салар еді. Сөйтсе ол жерге жылан жете алмайды екен ғой.

Жылан жете алмайтын жерге желөкпе, сылқым инелік барып қонады. Судағы суретіне сұқтану – оның да осал жері. Жұдырықтай ғана ұясында жұмыртқа басып жатқан зымыран күс дәл тұмсығының астында отырған инелікті көріп шыдай алмай, жылтың етіп ұясынан зымырап шығып, әлгі аңқау, сәнқой инелікті қақшып алады. Біреудің аңғырттығынан біреу пайда табу қиянат-ақ. «Біреу өлмей біреу күн көрмес» деген сөзде көп сұмдық бар. Жыланнан қорқып, ұясын мәжнүн талдың суға төнген солқылдақ шыбығының ұшына салып, шыбын жанын шүберекке түйіп жүрген бас бармақтай зымыранның өзі маса-шіркей қақшып тамақ асырайды. Ал сойталдай инелік ұстау зымыранға соғым сойғанмен бірдей ғой.

Ылдида сиыр мөңіресе, таудағы арқардың мүйізі сырқырайды. Дәл сол қыста фашистер Смоленскіні тастап қашқанда, айнала ну орман танкілердің таптауынан, зеңбіректердің снарядінен, аспаннан жауған бомбалардан жапа шекті.

Бахтияр бауына бомба түскен жоқ, снаряд жарылған жоқ, танк таптаған жоқ. Бірақ бұл тып-типыл болды да, жар басындағы жалғыз таутекедей қасқайып Байшынар ғана қалды. Бәлкім, Бостандықтағы Ақсақ Темір көрген шынардың құрдасы шығар. Алыстан адамдар келіп, Байшынардың түбіне түнеп, бұтақтарына қызыл-жасыл шүберек байлап кететіні содан шығар. Қызыл-жасыл, сары-көк, ала-құла, түрлі түсті шүберектер жер шарындағы сан алуан мемлекеттердің жалауларындай құлпыра желбіреп тұрар еді.

Жуанқұл бадырақ көз, қалқан құлақ, еңсегей бойлы дәу қара кісі-тін. Ауылда ер-азаматсыз қалған көдедей көп әйел колхоз бастыққа әлдеқалай ызалы кезде:

– Германмен соғысқа осыны неге жібермейді? Дәу десе дәу, күшті. Жауды жеңуге де күшті адам керек емес пе? – дер еді.

Орталарындағы кекселеу келген қуақы Баян бұлк етіп бір күліп алып:

– Кәмесия көзі үлкен деп алмапты ғой, – дейді.

– Е, көзі үлкен болса – мерген болмай ма екен? – деп Сәрсенкүл деген адуын қатын екілене түседі.

– Байғұс-ау, көзі үлкен адам қорқақ болатын көрінеді ғой.

– Қорқақ болса, бізге неге қоқандайды, қараң қалғыр!–

Сәрсенкүл кішігірім самаурындай қызылшаны арбаға ашулана лақтырып тастап шапши түседі.

– Ойбай-ау, аудандағы военком осы дәудің тамыры, әлгі тері жигыш Дадабайдың баласы көрінеді.

– Е, бәсе, өйтпесе мұның жаны біздің азаматтарымыздан артық па, сондай бір бәлесі бар ғой...

Соғыс жылдарында колхоз бастық болған еркектер бақытсыздау. Әрине, ажалдың аузында, октың өтінде жүрмегені рас. Сөйтсе де олар әлденеден секемшіл, он екі мүшесі түгел бола тұра әлдеқалай мүгедектеу...

Бастықта іштей бір азап бар, жегідей жеген тозақы азап. Содан да болар, кейде Жуанкүл ауданға барғанда, Дадабай досының үйінен араққа сыйқия тойып алып, боз айғырды қан сорпа қылып, ауылға ақиланып қайтатын. Ондайда оның жолында ербиіп тұрмаған артық. Адам емес, албасты көргендей боз айғырға омыраулата таптап кетеді.

Бір күні Жуанкүл Далабай досы екеуі ауданнан қос ат жеккен шанамен келді. Қастарында Қабасақал бар. Боз айғыр арбаның артына байлаулы. Шана әдеттегідей бастықтың үйіне тоқтамай, Шоқыбас сайының өрінде Мың-Бұлақтың кемтар аулының сақшысындай болып тұрған Байшынарға қарай беттеді.

Бұл жүрісті жұрттан бұрын көріп қойған Кенжекүл кемпір жар басындағы жартыкеш үйінің үстіне ыршып шығып:

– Аттан, Бахтияр, аттан! Бахтияр, Бахтияр!— деп айқай салды.

Оның бұл алас-қалас ұранын Бахтияр-баба естіді ме, естімеді ме, тірі жанға белгісіз, ал тірілерден өлгі Кенжекүл кемпірдің әзірейіл даусын темір дүкендегі ақсақ Ахмет анық есітті.

Әзірге Мың-Бұлақтан майданға кеткен алпыс азаматтан елге қайтқан екі-үш ақсақ-тоқсақтың бірі – осы Ахмет. Балдағына сүйеніп үш аяқтап, есіктің көзіне шығып еді, қызыл шұнақ аяз жалап тұр екен, қызу бетін қарып-қарып алды. Алаулаған көмір шоктан қып-қызыл темірді кеспектегі суық суға салғандай қарыды.

Ащы айқайына бүкіл ауылдан ербиіп ұста Ахмет шыққанын көріп Кенжекүл:

– Аттан, Ахмет, аттан! Германмен соғысып, аяғыңды аямағанда, енді саудагер Дадабай мен имансыз Жуанкүлдан қорқасың ба! Аттан!— деп жанталасты.— Ахмет! Бір аяғың немісте, бір аяғың кебісте. Аттан!

«Аттан!» дегенде міне салып шабатын аты жоқ. Жаяу талай жер. Әрі десе күртік қар. Балдақпен үш аяқтап жету қайда...

«Аттан!» дегенге ата жөнелмей, Ахмет «әліптің» артын бақты. Баксы кемпірдің байламасы рас екен: Жуанкүл, Дадабай, жандарында Қабасақал, ебіл-дебіл дереу іске кірісіп те кетті. Кісі бойы келетін өткір ара қыстың қызусыз күніне жарқ етіп бір

шағылысты да, Байшынардың бауыздау алқымына барып тірелді

Айбалта мен өткір ара жалаңдатқан үшеуді қосқтай бұғанда, үшеуінің жуандығы Байшынардың жуандығына жетпес еді. Үшеуі де масаңдау, әйтпесе жай арамен мұндай Байшынарды құлату оңай шаруа емес екенін білер еді ғой.

Мас болса да Кабақсақал естілеу екен:

— О, алып қой мынау! Мұны қайтіп құлатамыз?— деп күмәнданды. — Құлатқанның өзінде қалай кеспектейміз? Бір қолхоз жиналмаса, біз тындыратын шаруа емес. Біз кім? Пілдің жанындағы тышқан сияқтымыз.

— Ай, Кабақсақал, сол пілдің тышқаннан қорқатынын білмейсің. Әйда!— деп Дадабай араның бір басын өзі ұстады.

Байшынар көп заманды көрген. Көпті көрген көсем болады. Ал көсемдік қайғы-қасіретсіз, тағдыры тауқыметсіз болмас. Сондықтан да піл сауырлы қабығы қатпар-қатпар әжімге толы еді. Тауқымет тартқан, тіршілікте көп хикмет көрген адамның маңдайындағы әжімнен де Байшынар қабағының әжімі қалың болатын. Сол қатпар қабықтың өзіне алмастай ара әрең-пәрең із салды.

Мына үшеудің аузынан мұңкіген арақтың иісінен басқа бір түйір қоспасы жоқ саф ауа алғаш тартылғанда дір ете қалды. Ташкенттің базарындағы саудагер сарт матаны кездемеге салып-салып дар-р-р еткізіп жыртып кеп жібергендей бір дыбыс тынық ауаны тіліп түсті.

Байшынардың түла бойы дір-дір етті. Жауыр жарасына шыбын қонған аттың арқасы осылай дірілдер еді.

Жалаңдаған ара қасірет әжімді қалың қабықтан өтіп, жалаңаш етке тигенде, ара үнімен қосылып сынсыған бір дыбыс бүкіл Мың-Бұлақтың аспанында сусыды.

Әне сонда барып, ақсақ Ахмет темір дүкеннің алдындағы қисық арбаға шығып:

— Ә!— деп санқ етті. Аязды ауада шымшықтың шик еткені ана мен сонаға естіледі. Ал ақсақ Ахметте біраз дауыс бар болатын, әрі десе жай айқай емес, іштен дүмппі, атқи шыққан ашулы дауыс еді.

Байшынарды бауыздап жатқан үшеу темір ұста жаққа жалт қарады. Ақсақ Ахмет бір балдағын жоғары көтеріп сілкіледі:

— Токтат, найсаптар!

Жуанқұл жолдастарына ыржия қарап:

— Ә-ә, — деді де қолын бір сілтеді.— Түк те жоқ, алан болмандар.

Жар басындағы жартыкеш үйдің төбесінде Кенжекұл кемпір:

– Аттан!– деп даусы қырылдап барып үзіліп кетті. Үні шықпай қалған шығар. Жартыкеш үйі өртеніп бара жатқандай, сатымен түсуге де дегбірі жетпей, күресін күртiк қарға кемпір басымен секіріп түсті. Қолтығына дейін батып кеткен қардан әрең малтыға шығып:

– Алас! Алас!– деп қырылдап алға ұмтылды.

Жуанкүл, Қабасақал, Дадабай үшеуі кезектесіп, болат араны Бәйтеректің тәніне батыра түсті. Бірақ бірнеше жүз жыл жасаған шынар ағаш тым қатты екен: темір мен темірді кескендей бір сұмдық шиқыл шықты. Мына араның бұл сұрапыл ағашқа әл-дәрмені жетпейтіні белгілі болды.

– Мен Сібірде талай қарағайды құлатып едім, мынандай нәлетті көрген емеспін,– деді Қабасақал.

Сөйтіп, ол басын көтеріп, мандайының терін күректей алақанымен сүрте бергенде, жарқ етіп Аспантау көзіне шалынды. Талай жылдан бері осы таудың бауырында өмір сүріп келе жатса да, оны Қақбасақал тұңғыш рет байқағандай ішегін тарта таң қалды:

– О, құдайым-ай, міне, нағыз ара! Мына нәлет ағашты қырқуға өне анадай ара керек,– деп достарына Аспантауды нұсқады. Көбінесе бұлт бүркеп, мұнар тұтып тұратын Аспантау бүгін аппақ күмістей жарқырап, ап-анық асқақтап кетіпті. Шоқылы шындары араның қатар-қатар өткір тісіндей тізіліп тұр екен.

– Амал жоқ, ондай ара табылмапты, – деді Қабасақал Аспантаудың сұсынан сескенгендей, көзі тез тайқып, шалымы кетпендей дөу балтаны қолына алды. Араның әлі келмейді. Балталаймыз.

– Кәне, кәне, шап. Сені текке жалдадық па,– деп Дадабай ұмсына түсті.

Араның ауа сусылдатқан ызыңы тыйылып, енді шаңқ-шаңқ еткен тажал дауыс шықты. Өткір балта ағаш тәніне кейде бірер сантиметр батып, кейде шаңқ етіп тайып кетеді. Таска тигендей тайып кеткен балта бірде Қабасақалдың тобығына қадала жаздалы. Тағы да болса қалың пима жанын сақтап қалды. Енді Қабасақал аяғын шалыс алшайтып тұрып, сақтана соғатын болды.

Балта тиген сайын, шынардың тоғыз тармақ бұтақтары мен одан өрбіген сансыз бұтақшалар болар-болмас сілкініп, дір-дір етеді. Бұтақшаларға байланған қызыл-жасыл, көк-сары шүберектер пейіштегі тотықұстың қауырсындарындай кемпірқосақ атып, желбірей түседі.

«Ұра берсе құдай да өледі» демекші, бір жерге қайырымсыз қара күш төпей берген соң, Байшынардың бүйірінен кәдімгідей үнгір пайда болды. Қабасақал ақыры әл-дәрмені бітіп, балтаны лақтыра тастап, тапталған жентек қарға отыра кетті. Отыра кетті

де кара майдан жылтыраған фуфайкасының қалтасынан махорка алып, газет қиындысына жуан орап, шишақпақ шағып, шылымын тұтатты. Ашы көк түтін аузынан будак-будак шыға беріп, қалың қаба сақалдың арасына біразы сініп кетіп, қалғаны ауада қалқып жүріп, ғайып болып жатты.

Қабасақал басына бір керемет ой келгендей емпеңдей түрегелді де:

– Мен қазір... – деді.

Пимасы қарға малтығып, шанаға барды. Бағанадан бері мүлгіп тұрған аттар пысқырынып, құлақтарын қайшылады. Шанадағы шөптің астында жатқан дорбадан бір шиша жермай алып шықты. Жуанқұл мен Дадабай арақ екен деп қалып еді, Қабасақал ай-шайға карамастан жермайды балта шапқан қуысқа түгел төкті де, отты қойып жіберіп, өзі тұра қашты.

Қуыстан қып-қызыл арыстан шапшып шыққандай отты шарлар лап ете қалды, артынша кара түтін бүрк етті. Алғашқы қарқыннан соң әлгі қуысты кеулеп, біразға дейін маздады.

– Ойбай, сорлы-ау, бүкіл ағаш өртеніп кетсе қайтесің? – деп Жуанқұл сасып қалды.

– Қайдан, – деп Қабасақал шылымды қарға түкіріп тастады.

Бұлар оттың әлегімен байқамаған екен, ойылған қардың сықыры жер сілкіндіргендей болғанға жалт қарасып еді, айнала толы адамдар анталап келіп қалған екен. Алдында екі балдағы қарға бойлай кіріп кетіп, арасынан жалғыз аяғы серен-серен етіп, Ахмет ұста келеді. Селеу шашты жайып жіберіп, екі қолын үкінің канатындай қақырата сермеп, Кенжекұл кемпір зікірін салып, аттандап, азынап, омбы қарды теңіз кешкендей еседі.

Көбінесе түсініксіз зікірдің арасынан ара-тұра зәрлі қарғыс естіледі.

– Аяғына аш ішегің шырмалып, тобығына ток ішегің оралсын! Жұлыныңды кара бас ақ құрт кемірсін!

Бастарын орамалмен шандып алған қатындар айыр, күрек, көсеуге дейін қаруланып, қаһарланып алыпты.

Жуанқұл, Қабасақал, Дадабай танкілер таптап кетердей жаман қорыққаны сонша, ара мен балтаны алуға да шамалары келмей, шанаға таласа-тармаса мініп, жайбарақат жалығып тұрған аттарды аямай сабалап, көздерін ақилатып, зытып берді... Тек былай шыға бере Жуанқұл:

– Сендерді ме, сендерді трудармияға айдатам! – деп жұдырығын сілтеді.

Содан бері де қырық жылдан асып кетті. Енді бұл дүниеде Ахмет те, Кенжекүл кемпір де жоқ. Жатқан жерлері жәннәт болсын!

Ал Жуанкүл әлі тірі. Баяғы Байшынар тірі, қасқайып тұр. Бірақ екеуі де жарадар. Байшынардың бір бүйірі әлі үңірейіп, қап-қара шор болып тұрады. Тоғыз тарау төбесі түгел жапырақ жайғанда, көленкесіне бір колхоздың адамы түгел сыйып кетердей әлі жайқалады, жарықтық. Тек қыста Шақпақтаудың атақты «ақ мылтық» дауылы сокқанда, Байшынардың сансыз бұтақтары баяғыдай маңырап, шулап жатады. Сол қалың шудың арасынан құлаққа ыңырысқан сарын естіледі. Баяғы балта шапқан жара сықырлайды.

Сол кезде төсегінде Жуанкүл да бебеулеп жатады. Сонау қырық үшінші жылдың қысында ауданнан боз айғырды сабылтып, кештетіп келе жатып, Байшынардың тұсынан өте бергенде, шынардың бүйіріндегі үңгірден бір үкі қалбаң етіп ұшып шыққанда, боз айғыр кісінеп жіберіп жалт бұрылғанда, Жуанкүл аттан тұңғыш рет қалпақтай түсіп, белі мертіккен. Омыртқасы опырылып, жұлынын қысып қалған деседі. Содан бері төсектен тұрмайды. Бірақ құдайдан күндіз-түні өлім тілесе де, құдай құлақ аспайды. Оны мүлде ұмытып кеткен сияқты. Өлім келмейді. Әсіресе дауылды түндері Жуанкүл сарнап шығатын көрінеді. Байшынардың ыңырысқан үніне үн қосып сарнайтын көрінеді.

Жуанкүл айтқан көрінеді.

— Бәрі де өзімнен болды. Ешкімге налам жоқ. Тек тілегім — менің төсегімді Байшынар көрінетін тереземнің тұсына салып беріңдер, — депті дейді.

Сол терезеден далаға көз салып Байшынарды көреді, одан әрі көк аспан көрінеді. Жуанкүл күні-түні Байшынарға:

— Кеш, кеше гөр, — деп жалбарынады.

— Жайрағыр, жай түсіп, жайрасайшы! Сен жайрасан, менің де демім таусылып, жаным жай табар еді, — деп зарлайды дейді.

Бірақ екеуі де ұзақ жасап келеді. Алдарында әлі қанша жарық сәуле бар, ешкім болжай алмайды.

ШЕКШЕК ШЫРЫЛДАЙДЫ

Халиша қалжалаған адамдай, қара суға түсіп, көп терледі. «Енді осы бір ыстық судан өлсем де қояйыншы» деп бір ойлады. Ақ шәйнектің қақпағын ашып қарап еді, буы бүрк етті де, түбінен

қып-қызыл қою шай жайнап көрінді. «Шай шекеге тимейді ғой, сарқып іше салайын», — деді тағы да.

Сыны кетпеген қызыл шырайлы жүзінен тер шүмектейді. Көзіне құйылып кете береді. Хадиша дастархандай ақ бет орамалмен көзінін терін сүртіп, дәлізден тысқа қарады. Арық бойындағы орылмаған шырмауық пен сора тот басқан қанылтырдай қошқылданып кетіпті. Алма ағаштардың жапырағын тозан тұтып қалған. Барып тұрып әрқайсысын дымқыл шүберекпен сүрткің келеді. Алмасының күн жақ беті қызара бастапты. Жүгерінің желегі түсіп, шашақ шығарыпты. Күнбағыстың бастары салбырап қалған екен. Тікесінен үйқтап тұрған тұтқындар сияқты. Қызғанақ помидорды тауықтар шоқып жатыр. Хадиша ішінен: «Ә, арам қатып, қырылғыр», — деді. Помидор биыл ырғын. Жалғыз өзі қанша жейді. Әлгі Шалабай қайнысының балаларына:

— Жинап алындар, — деп еді.

— Өзіміздікі де бар ғой, — деп олар да қарамай қойды. — Ой-хой. тоқшылық-ай, деді Хадиша. «Күдай кесірінен, пәле-жаласынан сақтасын, әйтеуір. Ақ түйенің қарыны жарылды ғой».

Хадиша даланы жана көргендей, аңырып ұзақ қарады. Көшеде жан жоқ. мал қораның көлеңкесінде жатқан сары төбеттің тілі салақтап, екі бүйірі солқ-солқ етеді. Жайшылықта құрқылдап, тыным таппай зікір салатын құмыр құстар да қазір ағаш бұтағында көк теректің безіндей боп бедірейіп қатып қалған. тек шек-шек қана алабота арасынан жағы тынбай шырылдайды. Шілде шықпаған кез. Дала ыстыққа мойын ұсынып, мүлгіп тұр.

Бұл көріністен кейін Хадишаның маужырап ұйқысы келді. Шай ішіп отырған жеріне бешпентін жастанып жантая бергені сол еді, далала біреу дауыстағандай болды. Хадиша басын жерден болар-болмас көтеріп, сыртқа құлақ түрді.

— Фото! Фото! Сурет!

Әлгінде ғана мүлгіп тұрған көшеге үй-үйден адамдар жүгіріп шықты. Ауыл ауданнан шалғай, мұнда сырттан біреу келсе, бәрі көргісі келеді. Әрі десе суретші келсе, кім шыдап тұрсын.

Хадиша:

— О, суретшімен құрып кет! — деп бешпент-жастыққа қайтадан басы сылқ ете қалған. Бірақ осы кезбе суретші ана жолы келгенде, Ақшай ауылдасы жас күнінде түскен суретін үлкейттіріп алғаны есіне түсті.

«Соры құрғыр! — деді Хадиша жалғыздан жалғыз жатып, әлдекімге ернін шығарып. — Осы күнгінің жастары құсатып суретін Құрақбас шальының суретімен қатар іліп қойыпты. Ұят-ай Екеуінің де жиегіне кестелі орамал тұтып қойыпты. Сәнінмен қараң қалғыр!».

Хадиша жатып алып Ақшай кемпірді қанша мұқатса да, әлгі

сұнқылдаған суретшіге өзі де бармақшы болып орнынан түрегелді. Хабарсыз кеткен Максұттың әскер киіммен түскен жалғыз бейнесін үлкейттіріп алсам деп бұрыннан оқталып жүретін. Алыстағы аудан орталығына апарып үлкейттіруге қолды-аяқтай бала емес, жүгіріп барып келе қоятын. Тізесі түскір сырқырайтынды шығарды. Белі де шойырыла береді. Осының бәрі соғыс кезінде жалаң аяқ жар кешіп, қызыл аяқ қар кешіп, таудың мүздай суымен қызылша суғарғаннан дейді. Бәрі енді шығып жатыр.

«Іздегенге — сұраған. Іздегенімнің өзі келіп тұрғанда, бұл қай жатысым», — деді. Ескі әбдіренің түбінде ораулы жатқан қатырма қағазды жарыққа таман ұстап қарап еді, Максұт үйге кіріп келгендей, көз алдына маңдайы жарқырап, дөң қабақ, ер келбетті бозым жігіт тұра қалды.

Бұл соғыстың алдында ғана түсірілген бейне болатын. Максұт Халкин көл шайқасына қатысып, атты әскер қызметін атқарып қайтқан. Елге келгенде оның ат құлағында ойнайтын өнерін көріп, жұрттың тандайы тақылдаған. Максұт шауып бара жатқан аттың бауырына сылқ түсіп кетіп, қайтадан үстіне мініп алады... Сөйтіп айтулы жігіт атанып жүріп, осы Хадишаға жолығып еді...

— Аһ, жалған дүние-ай! — деп күрсінді Хадиша суретті орамалмен сүртіп тұрып.

Мал қораның қасында тілі салақтап, ішін соққылап жатқан Майлыаяқ Хадишаны көріп, шынжырын сылдырлатып орнынан атып тұрды. Құйрығын бұлғандатып, жуынды тілеп біраз қылымсыды. Хадишаның қолындағы тамақ емес, қағаз екенін көрген соң, жалма-жан өз құйрығын өзі қуалап бір орнында шыр көбелек айналды. Мазасыз шыбын тісіне тимей, жанына тиіп, аксифан аузы сак-сак етеді.

Фотограф Хадиша әкелген суретке қарап тұрды да:

— Сеникі бала? — деп сұрады.

— Әй, денің сау ма, қаран қалғыр? Ол менің күйеуім! — деді Хадиша сақпандай сарт ете қалып.

— А, мен ойлаған сеникі бала, — деді фотограф ыңғайсызданып.

— Сен, ойлама, ойыңмен қатып, жер жастанып жата қалғыр, ойлағышын мұнын. Үлкейтіп бер! Жақсылап! Бір жерін бүлдіруші болма.

Хадиша бір көрген адамына мұндай тік келетін көк айыл емес еді. Максұттың жап-жас боп, өзінің кемпір көрінгені жанына қатты батты. Сірә, қазақ: «Қосағыңмен қоса ағар» деп бекер тілемесе керек. Қоса ағармаған Максұттың жастығы жанға күйік.

Фотограф ө дегенде әлгі сөзге ашуланайын деп еді, бірақ әйел байғұстың жанды жарасын тырнап алдым-ау, деген ой тежеді. Сонан соң Хадишаға күле қарап:

— Сеникі бай екеу түскен сурет бар? — деп сұрады.

Хадишаға бұл сұрақ та шаншудай кадалды.

— Ой жазған-ай, сен де қай-қайдағыны сұрайды екенсің. Жок ондай сурет. Екеуміз әне барып түсеміз, міне, барып түсеміз деп жүргенде, әлгі соғыс басталып кеткен жок па. Ол кезде үйленгендер бұл күндегінің қыздары мен жігіттері күсап күшақтасып суретке түсіп, елге белет таратпаушы еді. Бүгінде жақсы ғой. Бастары әуелі суретте түйіседі.

Фотограф Хадишаны бір түрлі аяп кетті. Максұттың әскерде түскен суретін ұстап тұрып қалды:

— А сеники қыз күндегі сюрет бар?— деп сұрады.

Айнала бала көгерген келіндер, қызққа келген кемпірлер фотографқа танлана карап қалған. «Хадишаның қыз күніндегі суреті неге керек?».

Хадиша Максұттың бейнесіне колын созып тұрып:

— Е, менің қыз күніндегі суретімді қайтесің. Жеке түскенім жок. Бір күрбы қызыммен түскен біреуі жатушы еді әбдіреде, білмеймін, жатқан шығар, жау алар деймісің,— деді. Неге екенін өзі де байкамай Максұттың суретіне оң колын созды да тұрды.

— А сен подружка екеу түскен сюрет әкел, а?— деді фотограф.

— Оны қайтесің байғұс-ау?— деді Хадиша созған қолын тартпаған күйі.

— А сен әкел, а. Кейін көресин.

— Мені қайтесің, жазған-ау. Онан да ананы жақсылап үлкейтіп бер,— деді Хадиша суретке қолын созып.

— Сен өзіндики сюрет әкел,— фотограф қасарысып қалды.

— Орыспысын деген. Айтканынан қайтпауын қарашы,— деп Хадиша үйіне барып, бір заманда жолдас қызымен бірге түскен суретті алып келді.

Фотограф екі қыз күшақтасып күліп түскен суретке бір, Максұттың жеке түскен суретіне бір қарады. Содан соң Хадишаға қарашы. Басын шайқап қойды.

— Немене, ұксамаймын ба?— деді Хадиша секем алып.— Сенбей тұрсын ба? Мынау менмін, мынау — Ұлбосын. Бірге өсіп ек. Бір партада отырушы ек, комсомолға да бір күнде өтіп ек. Бір ауылдың қыздары едік қой... Ол күйеуге менен бұрын кетті. Ұлбосын ұзатылардың алдында ғана түсіп едік. Екеуміз мәз болып күліп қаптыз. Не күтіп тұрғанын қайдан білейік... Ұлбосынның да шекесі қызарып жүргені шамалы. Күйеуі соғысқа кетіп мерт болды деген хабар келді. Жалғыз үл баласы бар еді, енді сол ер-азамат болып, Ұлбосын сонын колында отыр. О да тәуір. Орнында бар оналар...

Фотограф алдындағы алқа-салқа, әжім-әжім кемпір мен мына суреттегі күлімдеген қыздан ұқсастық іздеп біраз отырды. Көзі ғана сол баяғыдай үшқынды екен.

Араға апта салып, фотограф «Запорожец» машинасын томпаңдатып қайтып келді. Жұрттың заказдарын тап-тұйнақтай орындап, қол-колына үлестіріп берді.

Бәрі мәз.

– Ойбай-ау, бұрынғыңнан да әдемі боп кетіпсің ғой, – десіп жатты бір-біріне .

Бұл фотографтың бір ерекшелігі баяғыда түскен суреттің бәрін де кім болса ол болсын, қазіргі модамен киіндіріп қояды. Баяғыда шекпен, бешпент киіп түссең, енді сол суретің үлкейгенде, әдемі костюм, ақ көйлек киіп, әсем галстук тағып жылмиып шыға келесің.

Желі бар қақсауық аяғын сылти басып Хадиша да жетті әлден соң. Фотограф қатырма қағазға жапсырылған табактай үлкен суретті оның колына үндемей ұстата салды. Хадиша әуелі танымай қалды. Тершіп тұрған бет-аузын, көзін орамалмен асықлай сүртіп, болып, әлгі суретті алыс ұстаңқырап тұрып тағы қарады. Мандайы жиырылып, қасы керілді. Көзін жұмып-жұмып алып, қайта қарады.

«Мұнысы несі екен? – дегендей қасында тұрғандар суретке қосыла үнілісті.

– Пәлі, Хадиша-ау, ана байың саған теріс қарап қалыпты ғой. Екеуің ұрысып отырып түскенсіңдер ме? – деді Ақшай.

Дәл осы сөзді суретшіге Хадиша өзі айтқалы оқталып тұр еді, мына Ақшайдың қағытуынан кейін күрт өзгеріп, фотографқа қарап:

– Қарашо, қарашо! – деді.

«Шатақ шығара ма?» деп қыпылдап тұрған суретшінің тынысы кеңіп сала берді. Ол Максұттың бұрынғы суретінен көшірме жасап, әскер киімінің орнына жана костюм, ақ көйлек, қара галстік кигізді. Бірақ фуражкаға тиген жоқ. Фуражканы алып тастау қиын болды, адамның түр-түсі бүлінетін тәрізді. Сөйтіп Максұт қырқыншы жылдың әскери фуражқасын, жетпісінші жылдың модалы костюмін киген қабағы қатулы, сұсты жігіт болып шыға келді.

Суретші содан соң Хадиша мен Ұлбосын күшактасып түскен фотодан Ұлбосынды киіп тастап, оның орнына Максұтты қондырды да, үлкейтіп қайта түсірді. Бұрын Ұлбосынмен басы түйісіп, күлімсіреп тұрған Хадиша енді оқшау қалған. Максұтқа қабыспайды-ақ. Әлденеге ашулы күйеуінің өкпесін жазып, жалыратқысы келгендей кейіп бар Хадишада.

– Байғұс-ау, мұны қашан түсіп жүрсіңдер? – деді Ақшай анадайда алшысынан түскен асықтай болып.

– Беу, Ақшай-ай, – деді Хадиша сылдырап су аққан арықтың жағасындағы терекке сүйеніп отыра кетіп: – Баяғыда жаңадан

қосылғанда түспеп пе едік. Талай көріп едің ғой. Неғып білмей қалдың? Құрақбас екеуің құсап, Максұт екеуіміз екі жерде ілулі тұрған жоқпыз. Құдайға шүкір, қашаннан біргеміз.

Хадишаның даусы жарқын-жарқын өктем шықты. Ақшайдың кәдімгідей жүні жығылып қалды. Түр-әлпеті алшы асықтың сақаттып күйеуіне қалғандай.

– Міне, үлкейтіп алдым, – деді Хадиша суреттің бетін орамалмен сүртіп, мәпелеп. – Төрге іліп қоямын. Құдайға шүкір, біргеміз, әйтеуір. Әй, суретші, – деді кенет даусын өктем көтеріп. – Мынаның тағы біреуін жасап бер. Түлкібастағы қызыма жіберемін, қарашо да?

Ақшай үндей алмады. Бірақ теріс айнала беріп ернін шығарып қойды.

Жұрт үйді-үйіне тарай бастады.

Шекшек шырылдады.

ИНТЕРНАТ НАНЫ

Әлтай нанға тоймаушы еді. Басы дәу, үрпек шаш, мойны қылдырықтай, шүнірек көз, томпақ ауыз қара бала болатын. Болбырақ, оқуға олақ, есі-дерті ауқатқа ауып кеткен сияқты еді: Сабактан қала береді. Ебі келсе асханаға кезекші болуға тырысады. Кезекшінің міндеті – екі шелекпен өзеннен еңіретте су тасиды. Жүз баланы асырайтын тай қазан толғанша тасиды. Одан ыдыс-аяқ жууға қосымша тағы тасиды. Кезекшіліктің ең ауыры осы. Интернаттың іргесін жалап ағатын өзеннен асханаға құбыр тартуға ол кезде шама келмеді ме, әлде күнт болмады ма, біз қайдан білейік, әйтеуір, ауыр-ауыр екі шелек буыны бекіп, бұғанасы қатпаған жеткіншектердің екі иінінен зілдей басып, онсыз да тапал бойды төмен тартар еді.

Кезекші су мәселесін шешкен соң, картоп аршуға кіріседі. Одан кейін ұзыннан ұзақ созылған столға екі қатар қалайы төрелкелерді, қисық-қыңыр қалайы қасықтарды қойып шығады. Содан соң барып әрбір төрелкенің тұсына тілдей-тілдей кесілген қара нан қояды. Бұл кезде Әлтайдың қасына тәрбиеші немесе аспаздың өзі ілесіп жүреді. Соның өзінде де Әлтай олардың қырағы көзін ала беріп, бірер кесегін томпақ ауызға бұралақтап ұрып жібереді. Тәрбиеші оның аузына күдіктене қарар еді. Бірақ Әлтай сыр бермейтін. Сірә, нанды шайнамай жұтып жіберетін шығар.

Түс кезінде мектептен балалар апыр-топыр жарыса оралады. Кітаптарын бөлмеге қояр-қоймас, асханаға қарай анталап. Сонда Әлтай оларға кәдімгідей одырандап:

– Өй, өншен жалмауыз, топырламай бір-бірлеп кіріндер, – деп есіктің аузында тұрады.

Кезекшілік күні өткен соң Әлтайдың көңілі той тарқағандай құлазып қалады. Интернаттың әшмүшкедей нормалы нанын місе тұтпай, қоңқылдап, сабақ біткенше әрең шыдайды. Кейде соңғы сабақтан қашып кетеді. Жол-жөнекей драмтеатрға соғып, қандай спектакль жүретінін, қандай контрамарка болатынын біліп алады. Интернатқа келе сала ас үйден бір түйір картоп сұрап алып, оны ойып мөр жасайды. Кітаптың қатырма мұқабасын кесіп-кесіп картопқа сия жағып, мөрді картонға мұқият басады. Сөйтіп әрбір контрамарканы нанға айырбастайды. Театрға барушы талапкер табылады. Аш қалуға бейіл, бірақ «Қобыландыны», «Қыз Жібекті» көруге құштарлар, құдайға шүкір, бар. Театрдың қызметкерлері ойын соңында контрамарканың соншалықты көбейіп кеткеніне таң қалысады.

Нанды киып, театрға барғандар спектакльден қайтып келгенде қарындары ашады.

– Ұйқтаған соң қарынның ашқаны білінбейді, – дейді әр нәрседен хабары бар қарачай Хасболат.

– Онда Шуылдамай тезірек жатайық, – дейді балалар.

Балалар ұйқыға кетеді. Бір бөлмеде он адам жатады. Бәрі әскер балалары. Бәрі де ауылдан келген. Облыс орталығында соғыстан соң жаңадан ашылған интернат-пансионда жатып оқиды. Майданнан әкесі қайтпағандар, соғыстан ағасы келмегендер, аш қарын ұйқыда түстерінде ауылдың нарт қызыл таба нанын көріп, тамсанып жатады.

Осы кезде Әлтай басын көрпемен жауып алып, нан жейді. Біреу естіп қоймасын деп, дымын шығармауға тырысады. Контрамаркаға айырбастап алған нанды тауысқанша ұйқы жоқ.

Бір күні Әлтай әшкереленіп қалды. Сәттігүл дейтін бала оның түнде нан жеп жатқанын біліп қойыпты.

– Палундра! – деп Сәттігүл айқай салсын. Балалардың бәрі үй өртеніп бара жатқандай орындарынан сасқалақтап атып-атып тұрсын.

– Не боп қалды?

– Әлтай нан жеп жатыр!

– Нан?!

«Нан» деген сөзді естігенде, ұйқы шайдай ашылады. Жеті түн ішінде таң атып, күн шығып, он жетімнің тар бөлмесіне нұр шашырағандай болады. «Нан» деген сөз – алыстағы ауылдан апаң келіп тұр дегенмен бірдей. Айында-жылында ауылдан апаң бір келгенде кіші қалта талқан, бірер таба нан әкелер еді. Іні-қарындасынның аузынан жырып әкеп тұрғаны есіңе түскенде, талқан тамағыңнан өтпейді-ау.

Сәттігүл барып Әлтайдың үстінен көрлені жұлып алады. Әлтай қақпанға түскен қасқырдай аксиып айбат шегеді.

— Бер бізге де!— дейді Сәттігүл. Басқалар бұл кезде Сәттігүлді үнсіз қуаттып анталап тұрады.

— Неге берем, өзімдікі!— деп шақ етеді Әлтай.

— Жок, біздікі!— дейді Сәттігүл.

— Контрамарканы қайтар, сонда берем,— дейді Әлтай енді қайтер екенсін дегендей.

— Контрамаркан жалған. Сені ол үшін соттату керек. Жалған документ жасағаны үшін соттайтын заң бар екенін білмейсің бе,— дейді Сәттігүл.

— Онда сол контрамаркамен ұдайы неге өзін театрға кіріп жүрсін? Сені де соттау керек, өлсем — жастығымды ала кетермін,— деп Әлтай қасарысады. Бірақ өзінің кінәсы басым екенін сезіп жаси бастайды.

— Нан қалған жоқ, әйтпесе не көрініпті, беремін ғой, өле жегенше бөле же деген ғой.

— Өй, сен мақалдамай шығар бері, қалған жоқ деуін қарашы. Балалар, шамаданын ашыңдар!— деп бұйырады Сәттігүл.

Әлтайдың пәнер тақтайдан шағын чемоданы бар, аузында жұдырықтай құлып тұрады. әлтай өз меншігін қорғамақ боп, кереуеттің астына ұмтылады. Бірақ еңгезердей Сәттігүл оны төсектің үстіне атып ұрып, тырп еткізбей қол-аяғын басып жатады.

— Атана нәлет, Қодар!— дейді Әлтай ышқынып,— босат былай!

Балалар театрдан қайтқан сайын ондағы ойынды өздері қайталап, біреу Төлеген, біреу Бекежан болып шыға келетін. Сәттігүл Қодар ролін ойнаушы еді. Содан да Қодар атанып кеткен.

— Дымынды шығармай жат, паразит Қарабай,— деп масаттанады Сәттігүл Әлтайдың дүниеқоңыздығын бетіне басып.

Құлыптың кілті табылмайды. Оған балалар онша өкіне де қоймайды. Епті біреуі шегемен-ақ аша салады.

Перғауынның мыңжылдық алтын табыты кенеттен табылғандай-ақ, балалар аң-таң болып, ауыздарын ашып аңырып біраз тұрып қалады. Чемодан ашылғанда, ішінде тілім-тілім нан, бір қалта бидай талқан, бір қалта қуырған жүгері, бір қалта күрт жайнап жатады. Балалар енді есін жиып мол тағамға қол сала бергенде, Сәттігүл айқай салады:

— Тәртіп сақта! Біз мародер емеспіз, саналы азаматтармыз. Бәрін заңды түрде жасауымыз керек. Біз феодализмнің кәрі қасқыры Қарабайдың малын кәмпескелейміз. Бәріміз теңдей бөліп аламыз,— деп тамақты бөліске сала бергенде... есік сарт ашылып, тәбәлдірықта алпамсадай алып адам иығына шинелін желбегей жамылып, міз бақпай тұрып қалады. Қалың қастары бірігіп кеткен. Көзі оқтаулы мылтықтай. Тұла бойы қаһарлы.

– Бұл не шу?!– деп акырады әлден соң.– Неге ұйқтамайсыңдар.

Әлтай арыз айта алмас. Өйткені өз кінәсі ашылып қалады. Басқаларда да үн жоқ. Өйткені біреудің чемоданын тонауға болмайды. Интернат меңгерушісі қос қолын галифе шалбардың қалтасынан шығармай, «қазыналы» кара чемоданға шалқақтай қарап қалады. Қалын кара қасын бір жоғары, бір төмен ойнақтатады.

Әлден соң:

– Так-так... Бәрің далаға шық!– деп бұйырады.

Аулаға шыққан соң, асхананың алдына балаларды қатарға тұрғызады.

– Смирно!– деп бұйырады. Сөйтеді де асықтастан шалқақтай басып өз үйіне қарай беттейді...

Кетіп қала алмайсың. Түн ортасында тікеннен тік тұрған да онай емес. Балалар күнкілдеп Сәттігүлді кінәлай бастайды.

– Сен болмағанда тып-тыныш ұйқтап жататын едік.

– Мен сендерге жақсылық жасамақ болсам, қарай гөр бұларды. Мен емес, анау Қарабай кінәлі,— деп Сәттігүл жабайы кодастың назарын Әлтайға бұрып салады. Әлтай енді бір табын сиырдың ортасына түскен қасқырдай болады. Оның бакытына қарай интернаттың бастығы қакырынып-жеткірініп үйінен шығады. Балалар қыбыр етпей «смирно» тұрып қалған. Ай сәулесіне қасқа басы шағылысып дәу ағай асықпай бір-бір басып таяп келіп:

– Қарындарың ашты ма?– дейді.

Дәл қазір «жаурадындар ма?» деген сұрақ орынды сияқты. Бірақ интернат меңгеруші: «Қарындарың ашты ма?»– деп сұрайшы.

– «Қарным ашты десем, әлдене деп жүреді»,– деп ешкім үн қатпайды.

– Айтпайсыңдар ғой, ә? Онда тұра тұрындар тағы да,— деп дәу ағай қайтадан өз үйіне асықпай аяңдай бастайды.

– Ағай! Ағай! Тоқтаныз,— дейді шыдай алмаған Хасболат күркіреуік даусымен. Онан соң жолдастарына қарап:

– Неге үндемейміз? Айтпаймыз ба, тұра бергенше! Қарнымыз ашты, ағай,— дейді.

– Ашты.

– Ашты,— деп әр жерден бір дауыс дірілдеп шығады. Сонда дәу ағай:

– Ашынған қарын тойынар. Барындар, ұйқтаңдар!– деп бұйырады.

Жақсы сөз — жарым ырыс, балалар жәбір-жаманшылықтың бәрін ұмытып, жылы көрпелердің астына қойып-қойып кетеді. Сол

көңіл тоқтықпен рахаттанып ұйқыға кірісе бергенде, әрбір төсектің басына Әлтай келіп, балаларды басынан түрткілейді.

— Мә,— дейді аң-таң болған жолдасына Әлтай бір тілім нан ұсынып. Нан жетпегендерге бір уыс талқан, немесе бір түйір құрт тиеді. Бөлме іші мейірімге толғандай. Сол сезімнің әлдиілеуімен он бала тәтті ұйқыға кетеді. Түстерінде бір қанар нан арқалап, балаларға үлестіріп жүрген дәу ағайды көреді. Жаңа жыл екен дейді. Интернат асханасының қас ортасына үлкен елка орнатылған екен. Шыршаның әрбір бұтағынан қызыл-күрең бөлке-бөлке нан салбырап тұр екен. Дәу ағай Аяз-Ата болған екен. Жаңа жылда конфет орнына бір-бір бөлке нан сыйлап жүр екен. Сол бөлкелердің қас ортасына Әлтайды салбыратып іліп қойған екен...

Қыстың қысқа күні асханадағы тілдей қара наннан басталады. Ештеңе өзгермеген. Әлтай бүгін кезекші емес. Содан да қабағы салыңқы. Кезекші болмаған күні мектепке барар жолдағы нан магазинін қалай бір сүзіп өтер. Магазинші сары әйел ұдайы ашулы болады. Әлтайдың карточкасы жоқ екенін біледі де:

— Бар, айда!— деп қуып жіберетін.

Бүгін де мектептен қайтқанда шыдамай, кабақтың тұсына тоқтамай өтпейтін маскүнем құсап, Әлтай нан магазиніне қалай кіріп кеткенін өзі де білмей қалған. Кіруін кірсе де, сатушы қатын үрсар ма екен деп қипақтаған. Бірақ сары әйелдің жүзі жарқын, қабағы жазылған. Сақ-сақ күледі. Күледі де пештен жаңа шыққан жып-жылы нанды күндегідей тілдей етіп тілмей, бөлке-бөлкесімен беріп жатыр. Карточкаға емес, ақшаға беріп жатыр. Магазиннің іші нағға тіреліп тұр. Жарықтықтың иісі жұпардан жүз есе артық.

Әлтай интернатқа алып-ұшып жетіп, асханаға кірсе — күндегі тілдей тіліктердің орнына жарты бөлкеге жақын дәм қойылған екен.

— Ал, қарындарың тояды енді! Карточка системасы жойылды! Нан молайды. Сендерді нан күнімен құттықтаймын!— деді интернат менгеруші. Бұл — 1947 жылдың 16 декабрі еді.

Әлтай сонда әлгі нанды жеп тауыса алсашы! Әшейінде бұралақтап ауызға бір-ақ асайтын асты тауыса алмай, тойды да қалды.

* * *

Мен бұл кезде қызметке баратын жолда астанадағы ең үлкен нан магазині бар. Ешқандай жұмысым жоқ, тамағым тоқ болса да әлгі магазинге анда-санда бір кіріп шығамын. Нанның сондағы түр-түрі-ай. Қазақтың таба наны дейсің бе, украинаның қара наны дейсің бе, қалалық ақ бөлкелер дейсің бе, кірпіш нан, дөңгелек нан... Магазиннің іші жып-жылы. Нан иісі — ана сүтінің иісіндей.

Осы магазиннің тұсынан өткен сайын, интернат есіме түседі. Әлтай қазір аудандық оқу бөлімінің бастығы, ғылым кандидаты. Сәттігүл ірі совхоздың директоры. Мен болсам...

Жиі-жиі ойға қалам: іргесін боз өзен жалап жататын интернат болмағанда, интернаттың бір тілім кара наны болмағанда, біз осы дәрежеге жетер ме едік? Кім біледі...

Нұр жаусын саған, интернаттың наны!

ҚАСҚЫРДЫҢ ТАРАМЫСЫ

Ауылы жақындар сенбі күні түс ауа үйлеріне барып, содан дорбаларын аркалап, жексенбінің кешіне қарай интернатқа қайта оралып жатқан кез.

Менің ауылым қаладан қашық. Қала мен алыстағы ауылымның арасын Қара маржан тауы бөліп жатады. Басқалар сияқты үйіме барып келе алмаймын. Демалыс күндері көбінесе интернатта жалғыз қаламын. Дәлірек айтқанда, жалғыз емеспін, Нарбота деген бала да бар. Менің серігім сол. Дардай атының алғашқы буынын, яғни «нарын» алып тастаса, оған со да жетер еді. Нар қайда-а-а! Тұрған бойы жана туған ботаның сықпытындай нәп-нәзік. Аяқ-колы шидей. Бірақ басы ботаның басындай үрпек, үлкен екені рас. Жанары да ботаның көзіндей жәудіреп, сәл-сәл жасаурап тұрады.

Нарбота – тақыр жетім. Әкесі соғыста опат болған. Шешесі қырық үшінші жылы өкпесіне суық тиіп, кешікпей күйеуінің соңынан жөнөп берген. Оннан жана-жана асқан баланы ағайындары жетімдер үйіне өткізсе керек. Содан биыл оқу басталарда, біздің интернатқа ауыстырылды.

Интернаттың балалары демалысқа ауылдарына кеткенде, Нарбота күн ұзаққа ауладағы ас үйдің күншуағында кітаптан бас алмай отырады да, кешке өз төсегінен қашып, менің қасыма келеді. Жалғыз жатуға қорқамын дейді. Сөйтіп, ол менің көршім Хасболаттың койкасына келіп қисаяды.

Демалыста екеумізге бола қазан көтерілмейді. Аспаз апай мен тәрбиеші апай екеумізге нан, қолбаса беріп кетеді. Соны кара сумен ішіп-жеп жүрек жалғаймыз.

Нарбота ауылының қайда екенін білмейтін де сияқты, сағынбайтын да сияқты. Ал мен ауылымды аңсаймын. Нарбота күншуақта кітапқа шүкшиса, мен интернат үйінің қызыл қаңылтырлы төбесіне шығып алып, алыстағы Аспантауды іздер едім. Үйдің төбесіне шықпасаң, жан-жағы биік дуалмен қоршалған ауладан Аспантау көрінбейді. Тіпті шатырға шыққанның өзінде Аспантау ұдайы көзге түсе бермейші. Көбінесе бұлт болып тұрады,

не тұман түседі, кейде мұнар перделеп қалады. Ал қыстыгүні кешке жақын кей күндері Аспантау ап-анық, әсіресе шындарын батар күннің қызылы шалғанда лағыл тас алаулағандай болып, көзге оттай басылатын.

Ауылым сол Аспантаудың бауырында ғой. Ақсайдың аңғарына терезелері тесіле қарап тұратын ең шеткі қоржын үй — менің үйім. Мынбұлақ ауылының тау жақ шетіндегі сол аңсаулы мекенді көзімді жұмып тұрып-ақ көре беремін. Қазір сол үйдің алдындағы күресін қардың үстінде үш адам солтүстік-шығысқа, Күйіктің асуына қарап қалт тұрып қалған сияқты. Біреуі — ескі солдат шинелін киген Айша. Солдат шинелін Борандының базарында бір себет жұмыртқаға айырбастап алған. Айшаның екі жағында екі бата — қарындасым, біреуі — інім. Үшеуі де демалысқа үйге қайтар ма екен деп менің жолыма қарап тұрғандай болады. Үшеуі мына күн батар сәтте менің жолыма қарап тұр-ау деген ойдың осып өтуі мұн екен, көңілім уылжып, алқымыма өксік тығылып, мына қытымыр аязда көзімнен күйдіргі жас ыршып-ыршып кетті.

Ауылдарынан оралып, дорбаларын артынып, қарындары да, көңілдері де тоқ, аулаға абыр-дұбыр кіріп жатқандарға жауыға қарап, үйдің төбесінде мұржаға сүйеніп тұра бердім. Жалпандап алдарынан шыққым келмейді. Бірдеңе дәмәтіп тұр-ау деп қала ма, кім біледі. Тек иесіз ала қанден Тузик те шала күрсак, жуындысыз қалып еді. Енді намыссыз неме, иттігін істеп, жағымпазданып, жаутаң-жаутаң етеді. Сонда Әлтай дейтін танқы танау:

— Тузик, Тузик! Мә-мә,— деді. Тузик байғұс құйрығын шыжбандата, шыр-пыр болып, құлдырандай жүгіріп, Әлтайдың алдына жете бере жер бауырлап жата қалып еді, әлтай оны қара тұмсықтан теуіп кеп жіберді. Тузиктің қынсылаған даусы сонда жарты әулие-Ата әлеміне естілді-ау деймін. Жыла, сорлы, нен бар тілемсектеніп.

Қыстың қысқа күнінің қызылы да лезде суалды. Аспантаудың атмас шындарын лағыл тасқа айналдырған сәуле де сөнді. Қаптай түскен қараңғылық көз алдымда жана ғана жайнап тұрған сұлу суреттің бәрін жалмап қойды да, Аспантау шындары мұңайып тұрып-тұрып, теңізге батқан кеменің желкеніндей жоқ болды. Бітпесін басқан шырағдандай көңілім менің пәс тартып, төбеден төмен қарай түспекші едім... шаң-шүн дауыстарды естіп, сатыға зяк артқан күйі тұрып қалдым.

Байқаймын, шаңқылдаған Әлтайдың даусы. Сол-ақ, әйтеуір, әденеге ұрынады да жүреді. Аспантаумен жүздесемін деп отырып, көп қызықтан құр қалып қойсам керек, сатыдан тез-тез түсіп, жүгіріп бөлмеге кірсем... Әлтай Нарботаның жағасынан алқымдап тұр. Айнала біраз бала Әлтайдың қылығын қызықтап, шатақ қызға тәссе екен деп құлкын қағып тұрғандай.

– Бол!– дейді Өлтай онсыз да әлжуаз, әрі аш күрсак Нарботаны қылқыңдыра түсіп.– Тап табанда!

Нарбота қолтығында әлгінде оқып отырған кітабы, шарасыздан жыламсырап, жан-жағына қарайды.

– Жаның шықсын, детдомнан шыққан жанкешті. Демтдомның бәрі шпана!– Өлтай шаңқ-шаңқ етті.

– Тиіспе детдомға. Ол – менің анам!– деп Нарбота кенеттен қайрат біткендей жағасындағы Өлтайдың қолын жұлқып кеп қалғанда, көк матроска көйлектің жалпақ жағасы дар етіп, зорақының шеңгелінде кетті.

Енді мен шыдап тұра алмадым.

– Не болды? Не жанжал?

– Мынау, – деді Өлтай уысындағы көк көйлектің жағасын не істерге білмей абыржып, көйлекті жыртқаны үшін тәрбиешінің әлі қандай жаза берерін құдай білсін.

– Не істеді ол саған?

– Бір шанаш талқанымды лезде ұрлап алды, – деп Өлтай жыртылған жағаны ұмытып кетіп, қайтадан қайратына мінді.

– Көзіңмен көрдің бе?

– Көрсем де, көрмесем де – осы алды. Мен аулаға кірген бойда, қолымдағы шанашты ас үйдің іргесіне қоя салып, дәретханаға жүгіріп кеткенмін. Сонда Нарбота сол жерде қоқиып кітап оқып отырған. Оқымыстысын қайтерсің! Қызыліңірде кітапшылын. Сөйтіп... қайтып шықсам, шанаш та жоқ, Нарбота да жоқ. Ойнағаны шығар дедім. Жүгіріп, ізінше бөлмеге кірсем, түк көрмеген, білмеген болып, төсегіне шоқиып отыра қалыпты, монтаны болып.

– Е, онда талқаның қайда кетуші еді, шамаданын қарайық. Матрасының, жастығының астын тінтейік. Егер шанашын Нарботадан табылса, сазайын сонда берейік. Ал әзір көйлегін жыртқаның не масқара? Енді тәрбиешіге не дейді?

– Дұрыс! Дұрыс!– деп жамырады жан-жақтан жиналып қалған жұрт. – Шамаданын қарайық. Кілтінді бер, ей, Нарбота!

Түрпілеу қара одеял, мақтасы жентек-жентек ала матрац, құс мамық орнына мақта тығылған ақ жастық – бәрі де төсектен лезде ұшып түсті.

Ештеңе жоқ.

Шамадан дегенде, Нарботала ескі пәнер шамадан болушы еді. құлыбы да жоқ, ілгегіне ширатып қағаз қыстыра салыпты. Пысықайлар, ішінен ат басындай алтын шыға келетіндей, апыл-ғұпыл ашып еді, іші толған кітап: Толстойдың «Қажымұраты». Лермонтовтың «Мцыри», Чеховтың «Ақ кәндені», Тургеневтің «Мумуы», Әуезовтің «Абайы» да бар екен. Тағы бір десте дәптер. Өлтайдың шанашы сол дәптерлердің ішіне кіріп кетті деді ме. балалар парактап көріп еді, біреуіне тек өлеңдер жазылған екен.

– Ойбай, мынау ақын ғой. Жасырып өлең жазды екен ғой!–
деп тақырбас Аманжол шаян шағып алғандай шар етті.

– Қайдағы ақын. Өзгелердің өлеңін көшіріп алады да,– Әлтай тыржындады. Шамадан ішінен шанаш шыға келіп, көзіне оттай басылмағаны өзегін өртеп, домбық қабақ көзі сөнік тартқан.

Анам менің интернат
Тағдырым саған аманат.
Асыраған анама,
Келтірмеспін жаманат.

– Жок, мынау өзінің өлеңі. Маладес, Нарбота!

– Әй, қабырға газетіне неге өлең жазбай жүрсің-ей?– деп балалар Әлтайдың шанашын ұмытып бара жатыр еді.

– Бұл мұттайым басқа жерге тықты!– деп Әлтайдың жан даусы шықты.

– Есің дұрыс па, енді қайда тығады?– деп қалды бағанадан бері шүбеланып тұрған Тәліп.

– Бұл детдомның шпаналарының білмейтін бөлесі жок.– Әлтай: «Ә, таптым» дегендей ұмтылып барып, жуан қарын қара пештің қақпағын ашып кеп қалып еді, кешеден бері от жағылмай үлдеп тұрған неменің суық күлін қуырдан соққан жел бүрк еткізді де. Әлтайдың аузы-мұрнын қапты да қалды.

Балалар цирктен масқарапаз көргендей мөз-мейрам болып, ал кеп күле, ал кеп күле, тіпті біреулері ішін басып, төсектеріне құлай-құлай кетті. Шыдамаған болуы керек, бағанадан бері жәбір көріп, зоракыдан қорланып, қабағы түсіп, қаяулы тұрған Нарбота да құлыншақша сынғырлап күліп жіберді.

Кірпік, танауын күл тұтып, тісі ғана ағара ақсиып, зұлыс батасындай болған Әлтай, бұрынғы-бұрынғы ма, енді долдана шапшып, Нарботаның алқымына қол салды.

Шыдамның да шегі бар, Әлтайдың қолына енді мен жармастым:

– Әб-бәлем!– деді Әлтай жоғы кенет табылғандай.

– Сен! Сен! Сен тығып келдің. Бәсе, сен бөлмеге бәрімізден кәнін кірдің ғой. Рас па? Қайда жүрдің? Екеуіңнің ұрлығың бір. Мынау саған берді, сен жасырып келдің!

– Тапқан екенсің ұрыны!

Балалар екеумізді ажыратып жіберді. Бірақ Әлтай қояр емес:

– Басқалардың бәрі үйлеріне барып келгендер, осында жазырылып қалған осы екеуің-ақ. Үйсіз-жайсыз қаңғыбас ұрылар!

Сонда Тәліп ортаға шықты.

– Тұра тұрындар,– деді ақ құбаша реңі лып ете қалып, қағып тартып, ұп-ұзын кірліктерін жиі қағып, балдырақ көзін қақтықтатып қойып:

– Күр дауласқаннан түк шықпайды. Менде арлан қасқырдың тарамысы бар. – Сөйтіп, ол өз шамаданынан, шынында да, ораулы тарамыс алып шықты. – Міне қазір осының бір талын күйдіреміз. Барысхан мен Нарбота шыннан ұры болса, аяқтары тырысып қалады. Ал ұрламаса – түк те болмайды. Келісесіңдер ғой?

– Дұрыс, дұрыс! Кәне-кәне, көрейік-ей, – деп тақырбас Аманжол тор төсегін шикылдата аунап түсті.

– Өзің комсомолсын. Қайдағы жокты шығарасың, – деп, төсегінде теріс қарап жүгері нан жеп отырған Хасболат шот шүйделі мойнын әрең бұрып, алара бір қарап қойды. – Көрсет, көрсет! Кәне, қызық болсын-ей, – деп Аманжол ентеледі.

– Тұтат, тұтат! Міне, шишақпақ! – деп бір шеттен таныраңдап, Қодар компандады.

– Ал, онда күйді-іре-е-мін, – деп Тәліп сөзінің аяғын күбір-күбір, сыбыр-сыбырға айналдырып жіберді де, шишақпақты быж еткізіп тарамыстың ұшына тигізді. Кәдімгідей күйген еттің иісі мүнк ете түсті. ызың еткен дыбыс жок: бәрі ішін тартып тынып қалған. Қанша адалмын десен де қиын екен: әуелі шыннан үрей билеп, мандайым жіпсіп қоя берді. Аяғы тырысып қалса өлім ғой. Нарботаға көзім түсіп кетіп еді, ол күзгі кара суықта қалтыраған жапырақтай құты қашып барады екен. Бір сәт: «Осы шыннан ұры болмасын?» деген жаман ой келді басыма.

Қасқырдың тарамысы тырысып-бырысып, шырт-шырт етіп, жанып та болды. еденге түскен кара күйесі мен қоңырсық иісі ғана қалды.

Енді балалардың бәрі Нарбота екеуіміздің бетімізге үніле қарап, әлдебір ғажайып күткендей қаладады. Біз оларды үздіге күткен қызығынан күр қалшырғандай, кейіптерінде өкініш бардай:

– О-о-ой, – десті.

– Далбаса, – деді біреу.

Тықырбас Аманжол қу:

– Несі далбаса? Әуелі жүргізіп көрейік те. Әй, жүріндер-ей, – деп итермеледі.

Мен міз бақпай қалдым. Аманжолдың өзін итеріп жібердім. Содан ол:

– Мына дүлей қайтеді-ей, – деп бұрылды да:

– Кәне, Нарбота, сен жүріп көрші, – деп майыса қалды.

Нарбота өзінің адал екенін дәлелдегісі келген болуы керек, әуелі тәй-тәй басқан баладай кібіртіктеп бір-екі аттады да, аяғының аман екеніне қуанып кетті ме, байғұс, кенет жүгіре жөнелді. Қыран-топан бөлменің іші жаңғырықты. Нарботаның екі езуі екі құлағында.

Енді бәрінің назары маған ауды. Менің міз бақпай қалғанымнан күдіктенді, сірә.

— Барысхан, енді сен жүре ғой,— деп сынсыды Аманжол жақындап келуге жасканып.

— Жүрмеймін.

— Неге жүрмейсің?

— Ә, құдай біледі, осының аяғы тырысып қалды,— деп енді мені зорлап жүргізбекші болып, екі-үшеуі бірден ұмтылды.

Сонда менің «тырысқан» аяқтарым шошан-шошан ете қалғанда, әлгілер жан-жаққа шашырап кетті. Олар ес жиып, қайта ұмтылмақшы еді, бәлені өзі бастаған Тәліп:

— Араша, араша!— деп арамызға тұра қалды. Бұлар адал екен. Өздерін көрдіңдер ғой, аяқтары тырысқан жоқ.

Енді Әлтай туласын:

— Өтірікші! Ол қасқырдың тарамысы емес. Әшейін жұртты ақымақ қылып тұрсын!— деп Тәліпке шіңк-шіңк ете жармасты.

— Олда-білдә, қасқырдікі,— деп Тәліп қарғанды.

— Өзің комсомолсың, тағы да «оллаһи-биллаһи» дейсің,— деп Хасболат жуан мойнын бұрып, төсегінен тұрмастан алара бір қарады.

Сонда танқы танау Қодар кісілік танытты:

— Бұл дауды соза беріп қайтеміз? Қазір тәрбиеші апай келіп калса, бәріміз өуреге түсеміз. Шетімізден тексеріп, берекемізді алады. Одан да былай істейік: бәріміз ауылдан бүгін келдік қой, құдайға шүкір, әрқайсымыздың үйден ала келген бір-бір түйіншегіміз бар. Мына жапа шеккен Әлтайға әрқайсысымыз қос ұыстан талқан жинап берейік. Сонымен дау бітсін,— деді.

— Талқан екенсің ақымақты! Біреу ұрлады. Біреу оның айыбын төлейді,— деп гүж етті Хасболат. Бұл жолы жуан мойнын бұрған да жоқ.— Өз басым ешкімге ештеңе қарыз емеспін. Жалпы, Қодар, сенін мәселенді қарау керек, өзің комсомолсың,— өзің құдай-мұдай дейсін.

— Өй, ол сөздің мысалы ғой, немене, не болса, соған жармаса бересің!— деп Қодар да кокиланды.— Бермесен бермей-ақ қой, сенсіз де өлмеспіз. Кәне, балалар, Әлтайға жылу жинайық.

Сөйтті де Қодар Әлтайдың портфель орнына жүретін кітапқап шүберек дорбасын қолына алып, қатар-қатар төсектің шетінен бастады.

Шеткі төсекте үрпек сары Әзімбай жатушы еді:

— Өзі азғантай ауқатты бөліп...— деп бүртиса да қызыл дорбаға қос уыс талқан салды.

— Ой, маладес,— деп Қодар келесі төсекке келді. Жылпос Аманжол қутың-қутың етіп:

— Мең бір-ақ уыс саламын, ей,— деді.

— Неге?

— Менің талқанымның ішінде шекері бар.

– Е, онда шекерінді бөліп ал да, қос уыс сал.

Қыран күлкі. Құмшекерді талқаннан қайтіп бөліп алады?

– О, арам, уысын қысып қалды, – деп шырылдады әркімнің әр кимылын қалт жібермей аңдып тұрған Әлтай.

– Тәйт, сен сөйлеме, сөзінді біреу сөйлесе аузың қышып бара ма! – деп Қодар тыйып тастады.

Қодар «осыны қойшы» дегендей қолын бір сілтеп, Хасболаттың төсегінің тұсынан өтіп бара жатқанда, Хасболат сүзетін бұқаша сіресе бұрылып:

– Менде талқан жоқ. Мынаны ал, – деп жарты таба жүгері нан ұсынды. Жарықтық жүгері нан тәтті болғанымен, басы әрең бірігіп, үгітіліп тұрады ғой, Қодардың қолы тиген жері морт кетіп, қызыл дорбаға түсті де, уысында қалған бөлігін Қодар өзі аузына бұралақтап тыға салды.

– Әй, арам, қарашы, әдейі сындырды, – деп әлтай шіңк етті.

Не керек, қызыл дорбаның бүйірі томпайып, буаз қаншықтың қарнындай салбырай берген кезде, кенет есік шынғыра шикылдай ашылып, әуелі ақ бу бүрк ете қалды. Бұл даланың суығынан гөрі төбедей төңкерілген тәрбиеші әйелдің қапарының хабаршысындай белгі еді.

– Неғылған базар?!

– Әшейін, апай...

– Әшейінің құрысын! Кітап ұстаған біреуің жоқ. Үйге берілген тапсырманы оқымай, ертен бәрің екі алып келмекшісіңдер ғой. Кәне, топырламай, сабаққа дайындал!

Ініне кірген сурдай әркім өз төсегіне барып, жым болды. Тәрбиеші апай шыға берейін деп, төңкеріле қайта бұрылды да:

– Айтақшы, мынау қайсындікі? Далала Тузик тістелеп жатыр деп, тері шанашты босағаға қоя салды да, есікті бажылдата ашып шығып жүре берді.

Әлтайдың талқаны табылды. Нарбота екеуіміз енді шын ақталдық. Бірақ мәселе қайта өршіді.

– Жылуға жиналған талқанды қайтеміз? – деді Қодар.

– Қайтадан қос уыстап бөліп алайық, – деп шап ете түсті Аманжол.

Хасболат енді шаршы денесімен бері қарай тұтас бұрылып:

– Мына екеуің ғой, – деп Нарбота екеуімізді нұсқады, жазықсызпан жазықсыз жәбірленіндер. Бүкіл интернатта үйлеріне бармаған осы екеуі. Бір түйір дәні, бір үзім наны жоқ. Бөліп беріндер осы екеуіне.

– Дұрыс.

– Дұрыс, – десті бәрі кенет мейірленіп.

– Мен алмаймын, рақмет, – деп Нарбота бұрылып кетті.

– Мен де, – дедім мен кенет Аспантау көз алдыма елестеп.

– Онда сен-ақ қабырғанды жап, – деп Кодар қызыл дорбаны Әлтайдың койкасына сүйей салды.

Дау осымен бітіп, балалардың бәрі түкшиип кітаптарына үнілген тып-тыныш бір сәтте біреудің солқ-солқ жылағаны естілді. Балалардың бәрі бастарын көтеріп, состия қалысты. Жалғыз бас көтерілмей салбырап қалды. Ол – Әлтай еді. Шанашын Тузик пістелеп, әр-әр жерін бүлдіріп тастапты. Соған жылап отыр ма, әлде... кім білсін.

СОҢҒЫ НӘСІП

Кейде үрейлі, кейде аянышты сол бір ызын. Түсі ме, өңі ме? Әйтеуір, әлгі ызын шаршаған миын шаққаны рас. Ұйқылы-ояу, яки, өлі мен тірінің арасында жатып ол әзірейілінің әніндей ызынның иесі кәдімгі Жабайы ара екенін сезді. Сыртта, терезенің үстіндегі бұғат ағаштың жапсарында күлдіреген күйіктей боп-боз ара ұясы тұрар еді. Сапагерей сол ұяға кіріп-шығып, әлдеқалай қарбалас, қыбыр-жыбыр тіршіліктің қамында сапырылысып жататын алтын бауыр араларға аса зер сала қоймайтын. Адамның мекеніне жақын жүргісі келетін жәндіктер бар. Ара ұясын үйдің сыртына салса, қарлығаш тіпті үйдің ішіне салып алады. Қарлығаш тіпті сол үйдің жиен баласындай еркелеп жүреді.

Ал, Жабайы ара... Кім біліпті. Қорқыныштылау ма, қалай. Мына сарнап қалған сары бауыр сол сырттағы ұядан әлдеқалай үйге кіріп кеткен саяғы болды.

Сапагерей орнынан тұрып барып, терезені ашып, қаңғыбас жаржак Жабайы араны сыртқа шығарып жібермекке бір талпынды. Ояуында оқып жатып қолынан түсіп кеткен газетті шиыршықтап, сонымен ұрып алмақ та болды. Басын көтере берейін деп еді, басы бас емес, шойын екен. сылқ етіп жастыққа қайта құлады.

Көзін жұмып жатып, жымып қойды. Сәске түсте Мырзагерей екеуі тоқсандағы Досан қарттың көңілін сұрай барғаны есіне түсті. Ағаш төсегінде аппақ құдай әдемі жатқан Досекен Сапагерейді көріп, оның қызулау екенін байқаса да, еміреніп, бір кездегі ақылдай жүгірмектің соңғы кезде есіріп жүргенін ұнатпаса да, бір жалы кәдімгідей көңілі босады. Сапагерей оған әлі бала сияқты ем, қолынан ұстап, сипалап, көпке дейін босатпады.

– Жасың ұзақ болсын, мені ұмытпасаң, – деп сыбырлады. – Атанның аты ерттеулі тұр. Тағдыр тартылып, талқан таусылған ұяғар. Мен сенің марқұм әкенмен түйдей жастымын ғой. «Жорға қантен досынан айрылады, көп жасаған құрдасынан айрылады» деген. Рас екен: көп арпаның ішінде жалғыз бидай мен қалдым. Енді етек-жеңді жинап жатырмын. Мен олай-былай болып кетсем, жырмен аттандыруға көмектес, соңғы тілегім...

Досекең одан әрі сөйлей алмай ентігіп, үні бітіп қалғандай еді.
– О, оны уайымдама! – деп Сапагерей құрдасынша қойып қалды. – Өлсең – терең қаып, тепкілеп көмеміз. Балаларың сараң болмай, жырттысты дұрыстап берсе, өзіне арнап тұрып арақ ішем...

Досан қарт кенет қайратына мінгендей даусы қатқыл шығып:

– Атауынды іш, дуайпат! Кет! – деді.

«Барып кешірім сұрасам ба?» – деді өзіне-өзі қазір Сапагерей. – Шал кәдімгідей көңіліне алып қалды, ә».

Ол ойы лып етіп сөне салды. Тілі аузына сыймай, тандайына жабысып жатыр екен. «Осы мен бармын ба өзі» дегендей бет-аузын сипалап көрді. Бір кездегі нарттай дидары енді долы ұрғандай, күлгін тартыпты. Өз қолы өз денесін сезінкіремей, саусағы үсіген картопқа тигендей әсер етті. Жүрегі сәл үріккендей болды. Бірақ қорқыныш одан арыға ұзаған жоқ. Тек бір аңсар барын біледі: бір саптыаяқ сыра. Яки бір жұтым қызыл шарап болса, шіркін... Баяғыда өзі сияқты бір бейбақтың осылай бір қиналып жатқанда айтқаны есіне түсіп, мырс еткен болды:

– Ел қайда, Есіл қайда, Нұра қайда?

Ақ қайда, қызыл қайда, сыра қайда?

Танертен бас ауырып жатқаныңда,

Қатынын қал қалай деп сұрамайды, ә! –

деп мінгірледі. Жаңылмай айтқанына өзіне-өзі сүйсініп, өзіне-өзі сұқтанып жатты. «Тура біздің қатын!» – Жаңалық ашқандай танданып, тандай қағайын деп еді, тілі желімденіп қалған екен.

Түндегі жанжал еміс-еміс елес берді. Жаңылдың түнде айтқанының бәрі түгел есінде жоқ. Тек: «Атауынды іш!» – дегені мына жабайы араның ызыңымен аралас естіліп тұрған сияқты. Оның үстіне бүгін сәскеде әл үстінде жатқан Досан қарт та: «Атауынды іш», – деді.

Сапагерей терезені сабалап, ызалана ызыңдап жүрген алтын сары жабайы араны жастықпен ұрып өлтірмекші болып ұмтылып еді, жастық алысқа ұшпай, кереуеттің жанына құлады.

«Атауынды іш!» – дегені, әйтеуір, «айналайын» дегені емес. Оны Сапагерей түспалдайды. Бірақ «Атау» дәл не екенін Сапагерей ғана емес, Сапагерей тұстастардың көбі пайымдай бермейді. «Әй, көк сокқыр!» – деген бірдеңе сияқты. Көктің не екенін де олар бағамдай алмас. Көктің – аспан екенін, аспанның, – космос екенін, космостың – күдірет екенін, көк тәңірі содан барып өрбитінін олар қайдан білсін. Оның бәрі ескі наным ғой. Исламнан да ескі. Ол Сапагерейдің өзінен санағанда жүзінші атасының тұсында туған наным. Жүзінші атасы заңғар апанға көзін көп тігер еді. Күндіз көкпенбек сол заңғар күмбез түнде мақпал қара тартып,

жұлдыздардан сансыз алқа тағынар еді. Сапагерейдің жүзінші атасы мақпал қара аспандағы жұлдыздарға қарап, сол жұлдыздардың әр жағында не бар екен деп қиналар еді. Не бар екенін біле алмай, өзінше: аспан қаптаулы, алтын шегелермен шегенделген күмбез деп иланатын. Ақ күмбездің әр жағында не бар екеніне ақылы жетпей титықтайтын.

Алтын бауыр ара терезені сабалайды. Мына тымырсық ауалы үйден шығып кетіп, дала кезгенді, қызғылтым гүлді жоңышқа атқабына жетуді аңсады. Бұл үйге қара басып қалай кіріп кеткені белгісіз, даланың жұпар иісті гүлдерін, сылқ-сылқ күліп, күміс қоныраудай сылдырап аққан бұлақ жағасындағы күлгін бас жалбызды, ақ гүлі алқадай жарқыраған гүлқайырға қонып алып күйкылжыта сайрайтуғын сары торғайды сағынды. Сағынды да, мына жауыннан айғыздалған терезе шынысын быт-шыт етпек болып, тас-тарс сабаларды, даусы ызалана шығып, ызыңы күшейді.

«Ара екеш араға дейін маған жау», — деп қорланды Сапагерей. Колхоз бастық бір ай бұрын жұмыстан шығарды. Кенсе қызметкері еді, маскүнем деп шығарды. Басқарма құрамында бұған ара түсіп жаны ашыған ешкім болмады. «Неге?» — деді Сапагерей қамығып. Сөйтті де, Жабайы Араның ызыңына қосылып, ыңылдап:

— Бір тентек ел ішінде жүрмей ме екен,
Соңыма неге түстің бәрің бірдей?—

деп әуенге салып көріп еді, үні шықпады, ішінен айтты. «Ара екеш араға дейін жау. Адамдар арадан өткен», — деп күллі әлемге өкпелеп, іргеге қарай аунап түсті. Содан өзегі өртеніп бара жатқандай болды да:

— Су... — деді. Тілін тандайынан айыра алмады. Үнін ешкім естімеді. Жаңыл сабағына кеткен болар. Бөлменің есігін біреу тырмалағандай болды. «Мысық па?» деді. «Жоқ, Ербол ғой».

— Ербол! Су, су! — деп қырылдады.

Тілі әлі жөнді шыға қоймаған Ербол өкесінің түрінен, қырылдаған үнінен қорқып, апыл-тапыл каша жөнелді.

«Соңыма неге түстің бәрің бірдей... Ербол да жек көреді».

Жабайы араның ызалы ызыңы күшейе түсті. Терезенің ар жағында жарық күн бар, қызылбас жабайы жоңышқа бар. Үйдің іргесіндегі берекесіздеу селдір-селеу күнбағыс та гүлдеп тұр еді. Жабайы ара соларды зарыға сағынды.

Жабайы ара терезе шынысын кеудесімен ұрып сындырардай тас-тарс соғылды, ақыры түмсығы тасқа тиген көксерке балықтай әсенгіреп біраз тыншыды да, енді саңылауды басқа тұстан іздеуге әрекеттенгендей, үйдің ішін айнала ұшты. Төсекте жатқан адамның аузынан бір иіс сезілгендей болды да, әлгінің бет-аузын түспалдап

ары-бері зу-зу ұшып өтті. Сапагерей сескеніп қалып, халсіз болса да қолын ербендетті.

– Атаңа нәлет, не іздеп жүр?– деп ызасы келді.

Осыдан аяғын басып, орнынан тұрар күн туса, терезе сыртындағы жабайы ара ұясын тас-талқан қылуға ант етті.

– Ошағынды ойрандамасам!– деді. «Шаңырағыңды ортаңа түсірмесем» деп айта жаздап, арада қандай шаңырақ бар дейсін деді ме, айтпады. Сапагерей сауатты болса да, дәл сонда Жабайы арадан артық сәулеткер-архитектор жоқ екенін зерделеп жатпады. «Тіп-тіптей болып дап-дардай кісіні қорқытады, ә?»– деп тандайын қақпақшы еді, тілі ажырамады.

Бір мезгіл ол жабайы араны аяп та кетті. «Оның орнында өзім болсам қайтер едім?»– деді. Өзінің «масханада» жатқаны есіне түсті. Әсіресе темір төсекке белдікпен танып тастағаны қорлық. Баяғыда баланы бесікке солай таңып тастаушы еді. Сонда Сапагерей темір төсекті арқалап тұрып кете жаздап жұлқынған. «Бұл не деген қорлау!» деп айқайлаған.

Ал мына Жабайы ара абайсызда мұның бөлмесіне қамалып қалыпты. айырмашылық бар, әрине. Араны Сапагерейдің үйіне ешкім зорлап кіргізген жоқ. Ал сауықтыру бөлмесіне Сапагерейді сол жолы зорлап кіргізген...

Жабайы ара ашулы. Далаға, қызыл жоңышқанын гүліне жеткісі келеді. Қызыл жоңышқанын гүліндей шырын жиһанда жоқ. Сапагерей арзан қызыл шарапты қандай жақсы көреді, Жабайы ара да қызыл жоңышқанын шырынын сондай аңсайды. Екеуі де сағынышты, екеуі де ынтызар.

Жабайы ара Сапагерейдің бетіне төніп, ызаланып, ызындап тұрып алды. Сірә, қонбақшы. Сапагерей қорқып кетіп, әлсіз қолын ербендетті.

Есік сықырлады. Саңылаудан Ербол сығалады.

– Ербол, су,– деді Сапагерей.

Саңылау табылғанын сезген Жабайы ара есікке қарай ызындап бара жатыр еді, бала қорыққаннан есікті жаба қойды. Ара есіктің жақтауына сарт соғылып есеңгіреп қалды ма, жым-жырт болды.

Сәл уақыт өткен соң, Жабайы ара қайтадан гөй-гөйіне басты. Гөй-гөйлеп жанталасып жүрген Жабайы ара емес, дәл өзі сияқты көрінді Сапагерейге.

Түнде қай уақытта келгені есінде жоқ. Бірге болған Мырзагерей еді. Ол қайда? Мынадай жан қысылғанда неге келмейді? Неге бір жұтым сыра бермейді? Терезені ашып, Жабайы араны шығарып жіберсе қайтеді?

– Ербол, Жабайы араны шығарып жіберші...

Есітпейді. Нәресте ғой. Терезені аша да алмайды.

Жаныл сабағынан қайтатын уақыт болса екен. «Атауынды іш» десе, дей берсін, әйтеуір, сусын берер еді. Кешікті. Мені ойламаса да, Ерболды ойласа қайтеді?»

Сапагерей судан, сырадан басқа тағы бірдене іздегендей біраз сіресіп жатты. Не? Нені іздеді? Әлде не жетпей тұр? Не?

Ойлап-ойлап әрең тапты. Жабайы ара ғой! Ол неге тынши қалды? Неге ызындамайды! Әлде саңылау тауып далаға шығып кетті ме?

Жабайы араның үнсіз қалғаны Сапагерейді қатты аландатты. Бұл бір жұтым сыранның аңсарынан да қатты бақты. Киналып жатып, күшеніп жатып, оң жамбасына аударылды да, аяқтарын жерге салбыратып, еденге тіреп көрді. Кәдімгідей тіреледі. Содан бірте-бірте бойын билеп, орнынан тұрмаққа әрекет жасады. «Жабайы ара неге үндемей қалды?»

Тікесінен тұра бергенде басы айналып, көзі бұлдырады. Бұлыңғыр бұлдыр арасынан пештің үстінде ақ кесе сыландап көрінді. Әне, сусын! Бір-бір басып ақ кесеге қол созды. Е, түннен қалған қызыл шарап қой! Бағанадан бері бұл қалай ойға келмеген? Басы бас емес, әйтпесе осыны да ұмыта ма екен? Көп қиналғанның бір рахаты бар. Ақ кеседегі қызыл шарап. Оған қолы бір тисе — патшалықтың керегі жоқ! Патша да одан бақытты бола алмас.

Сапагерей көзін тарс жұмып, ақ кесені қос-қолдап тұрып тартып жіберді. Тұла бойы балбырап, іші-бауыры елжіреп, ішіне рисалат нұры енгендей еміреніп, жаны жай тапқандай еді, кенет өнеші тыз ете қалды. Әлдене тырнап өткендей болды. «Жарықтық шарап та шағатын болған ба?» деді де қойды.

Енді лезде өнеш өртені бастады. «Спирт пе?» деп күдіктенді. Тынысы тарылды. Ауа жетпей, алқымын ұстаған қалпы терезені ашпақ болды. Тұтқасын таба алмай, шынысын жұдырықпен ұрып сындырды. Ішке леп кірді. Бірақ тыныс ашылар емес. Енді мүлде буындыра бастады.

Терезе салдыр етіп сынғанда, Жаныл мектептен қайтып келе жатыр еді. «Мас болып, Мырзагерей досымен төбелесті ме, немене?» — деп тұра жүгірді.

Жүгіріп кірсе, Сапагерей терезе түбіне құлаған екен. Әлдене деп қырылдады, естілмеді.

— Ойбай, кім бар? — Жаныл жүгіріп көшеге шықты. Асығыс Ерболды қағып кетті. Бала шырылдап қалды.

Жаныл дәрігерді ертіп келгенде, Сапагерей баяғы бір жамбатты сері шағына қайта оралып, беті бал-бұл жайнап жатыр екен.

Кейінірек экспертиза ажалдың сырын ашты: хирург жігіт Сапагерейдің өңешінен Жабайы араның әуелі бір қанатын, содан екінші қанатын, мыжылған денесін алып шықты.

Бұл хабарды естіген Досан карт:

— Ой, әттеген-ай, «кеше көрген — бүгін жоқ, опасыз — дүние бок». «Атауынды іш» деп бекер қарғадым ба, ә?— деді.

КӘРІ СОЛДАТ

Сексен жаста қатарың сирей бастайды. Қапалы болса да, катал шыңдық сондай.

Ал, «Құланоты» ауылында соңғы кезеңде сексеннің табалдырығынан аттаған жалғыз Сырым болды. Қалың бидайдың ішіндегі жалғыз арпа.

Бұл жасқа жеткенше Сырым өзінің саяқтығын сезе бермеуші еді. Өйткені алдында ағалары бар еді, ал алпыс пен жетпістің арасында өзінен бес-он жас кішілерден үлкендігің аса шодырайып тұрмайтын.

Енді Сырым алдындағы ағалардан жүрдай болды да, артына бұрылып қарап еді, әлдекім ат басындай алтын беретіндей алға тым асығыс кетіп қалыпты. Өзгелерден оқшау озып кеткеніне ынғайсызданатындай хал кешетін болды.

Анау-мынау десе де, сексеннің аты — сексен. Қырыққа жетпей қыржиып қартағандарды да көріп жүрміз. Төрт жыл қиян-кескі соғыстың ішінде жүрсең, соғыс біте бергенде, құмалақтай оқ та емес, қол тоқпақтй снаряд оң қолынды шолтитып жұлып кетсе, ол аз болғандай сол жамбасында осколқа қалса, оның үстіне өмір бойы колхоздың бригадирі, қарауылы болсаң, сексен деген, әрине, аз жас емес.

Әйтеуір, әбүйір екен, бұл уақытқа дейін Сырым ешкімге масыл болған жоқ. Рас, қолтоқпақтай снаряд оң қолын жұлқа тартып өткенде, есінен танып қалып, санитарлар зембілге салып көтергені бар. Басқа кезде жан баласына салмағы түсіп көрмеген.

Енді келіп әлгі шоңмұрын бригадир мұны:

— Масыл қақбас!— деп кетті.

Бұл сөз оң қолын жұлған қолтоқпақтай снарядтан да ауыр болды. Снаряд қолын жұлса, әлгі сөз жүрегің жұлып жібергендей еді. Үйдің іргесіне тізерлеп қисая кеткен қалпы тырп етпестен көп отырды.

— Өзім асыраған текешік көзін ежірейтіп өзімді сүзіп кетті,— деді ол күйзеле бір күрсініп.— Қой, мұны бүйтіп едірендетіп қоймай.

бастыққа барып айтайын, — деп сынар қолымен жер таянып тұра бермекші еді, жалғыз қол оның шүйкедей кәрі сүйегін көтеруге жарамай қалғандай бүгіліп кетті.

Қанаты қайырылған кәрі қырандай жамбастап жатып, сәбздікке ұрлана кірген қара қоян мен ақ қоянды көрді. Көрші үйдегі Нәметтің баласы қоян асырайды. Кенет есіне Нәмет түсті. «Сен тірі болсаң, мен бүйтіп жатпас едім-ау» деді.

Жонышқаның екінші орымы гүлдеген кез. Қаңылтыр төбелі тарбиған үлкен үйдің іргесінен басталған жасыл желең зүміреттей жайнап, әрідегі зифа теректерге жеткенше толқынданып жатыр. Жүгері собық тартып, шашағы сыландап қалған екен. Ұзатылатын қыздай сызылып тұр. Үкілері біркелкі. Сахнадағы артистердің үкісіндей. Жүгерінің етегін ала Сырекен бір жүйек асқабақ егіп еді, ол да жапырақ жайып, желі тартып, түйін тастап қалыпты. Алтын тәж киген күнбағыстар менменсіп кегжиіңкіреп тұр. Немерелері отырғызған намазгүл қазір күн көзінен ұялып, қауашағын ашпайды. Намазгүл күн еңкейе жайнандап шыға келеді.

Алау бет алма құр қызарғаны болмаса, әлі пісуі жете қоймаған. Сұғанак ала торғайларды Сырекен сол алмаға жолатпай-ақ жүруші еді, қазір карттың дәл жүректен жараланғанын пайдаланып қалғысы келгендей, жеміске жаудай тиіп, істік сары тұмсықтарын ала бастады.

Ала торғайлар сау етіп жетіп келгенде, ақ қоян мен қара қоян өз үйіне қаша жөнелді. Қояндардың жымы шынжырлы көк төбеттің жанынан өтер еді, аузы кебістей көк төбет зытып бара кеткен қояндарды бас салайын деп құлақтарын тікірейтті де, алау қаулығы ұстап, көзін марғау жұмып, жата кетті.

Сырымның осколкалы жамбасы сыздады. Күн бұзылатын шығар деп аспанға қарап еді, теңбіл көк екен. Шарбы бұлт аспан көпне бастырған гүлқайыр жапырағындай өрнек салыпты.

Жамбасы сыздаған сайын, әлгі музей есіне түседі. Алматыда қызмет істейтін жиені ана бір жылы астананы аралатқан. «Алтын адамды» көрсетейін деп музейге алып барған. Сырекенді «алтын адам» аса таңдандырмашы, оны таңдандырған жай ғана жамбас сүйек

Жамбас сүйекке садақтың сүк саусақтай оғы бойлап кіріп кеткен екен. Ағаш жебе әлдеқашан шіріген шығар, ал темір ұшы қалып қойған. Жамбас сүйек сары тап болып сарғайған. Темір оқ та асы бірге жаралғандай, сүйекке нық қадалған.

— Бұдан бірнеше мың жыл бұрынғы жауынгердің жамбасы, — деп түсіндірді жиені.

— Әб-бәрекезде-е, — деді Сырекен таңдайын тақылдатып, — мен әлген соң менің жамбасым да мың жыл бойы ескі жауым — осколкамен бір жатар екен де.

Сырым сыздаған жамбасына салмақ салмайын деп басқа жамбасына қарай жантайды. Музейдегі сүйек көз алдынан көлбендеп кетпей қойды.

— Мен ахирет сапарына бет алған соң, мың жылдан кейінгілер осколкалы жамбасымды тауып алып музейге қояр. Демек, мен адамзатқа енді мың жылдан кейін де керекпін. Ал әлгі шонмұрын шірік не деп кетті сонда?

Ұмытпаса, осыдан бес жыл бұрын «Қызыл арай» колхозының «Кұланоты» бөлімшесінің жалпы жиналысын председателі Нақыпханның өзі келіп ашты. «Кұланотыға» бригадир құтаймағалы қашан. Бір жылда екеуі ауысып отырған кездер де болды. Жігіттер ел басқаруға, шаруашылықты ұйымдастыруға олақ соға берді. Пысық дегендері араққа құмарлау шықты. Ал, арақ жүрген жерде әзәзіл қоса жүреді.

Колхоздың председателі Нақыпхан айтты:

— Ал ағайын, «Кұланоты» құлдырап кетті. Сендерге бола, бүкіл «Қызыл арай» зардап шегіп, аудан бойынша алға шыға алмай отыр. «Кұланоты» болмаса, біз ауданның алдын бермес едік,— деді.

Бұл сөз «Кұланотылықтарға» мiрдiн оғындай қатты тиді.

— Амал жоқ, енді басқа бөлімшеден, айталық, «Жабағылыдан» яки «Арқалыдан» шақыртуға тура келеді. Өз жігіттерің жарамалы, оған көздерің жетті. Енді өкпе жүрмейді,— деді председатель.

Сонда осы Сырым ақсақал шыдай алмай, артқы қатардан жалғыз қолын көтеріп:

— Нақыпқан шырағым, мүрсат болса, бір ауыз сөзім бар,— деп еді.

Тарлан колхозшының өтінішін елемеуге шара жоқ. председатель:

— Айтыңыз, Сыреке,— деген.

Сырым қарт қолсыз иығын бір қозғап алып, артқы қатардан алға шығып, әуелі өзіне қадалған көздерді түгендеп біраз үнсіз қалған.

— Қиналып тұрмын,— деген.— Енді халық алдына шығып, сөз сөйлеу менің шаруам емес еді. Мен пенсиядағы адаммын. Өте пысық болмай-ақ үйде жантайып жатқан жарасады маған. Кезінде белсенді де болдық. Жиырма тоғызыншы жылы осы «Кұланотын» өз қолыммен құрысып едім. Онда қолым екеу еді.— Сырекен қонылтық жеңіне бір қарап қойды. Отырған жұрттың назары да. председатель Нақыпханның көзі де көнетоздау боз костюмнің кеуек жеңіне түсті.

— «Кұланоты» онда өз алдына колхоз еді, енді ғой «Қызыл арайдың» бір бөлімшесі болып қалды. Мен бригадир болдым. Құдайға шүкір, шаруамыз жаман емес еді. Құрал-сайманымыз: өп: жеккен соқа, белорақ, ағаш тырма, кетпен-күрек болса да, со:

заманның мөлшерінде ударник «Күланоты» атандық. Ал енді, — Сырым жерге қарап бір күрсініп алды. — Енді бәрі түс көргендей. Осы ауылда өгіз бар ма қазір? Көзі іріндеген көк өгіз өлдеқашан құрыған. Тракторды жұрт қазір ат орнына мініп жүр. Үй басы сайын «легковой», мотоцикл. Не жетпейді? Түсінбеймін. Қалайша артта қалуға болады? Түсінбеймін. Әлде мен қартайдым. Әлде «Күланоты» тоқтықтан құтырып, керенау тартты. Ал шырағым Нақыпхан, бригадирді қалыстан әкелемін дедің. Жақсы адамның бізге жаттығы жоқ. Бірақ намыс қайда? «Күланоты» өзін-өзі басқара алмай, бригадирді сырттан алдырыпты деген өлім емес пе?

— Ақсақал, жігіттеріне билікті армансыз-ақ бердік. Әлжаның басқара алмады, Наржаның басқара алмады, Қалжаның... Енді не қыл дейсіз? — деп председатель екі қолын екі жаққа жайып жіберді.

— Жөн, жөн, Нақыпхан. Ал бірақ ел емеспіз бе, жібі түзу біреуі табылар. Менің көкейімде жүрген бір бала бар. Бір опалы сол болар. Осы бөлімшенің маңдай алды механизаторы Төкенді ұсынамын бригадирлікке. Ал Төкен іске аспай қалса, қалыстан әкелетін адамыңды әкеле бер, қарағым. Біз риза. — Сырым қарт сау қолымен кеуек жемді умаждап тұрып тершіген маңдайын сүртіп, өз орнына барып отырды.

Әне, сөйткен Төкен жап-жаңа мотоцикліне зікір салдырып, Сырым қарттың үйін үш айналып шықты. Басып кетеді екен деп Сырымның немерелері тым-тырақай қашып, тал-талдың арасына срып кетті. Тауықтар қақылықтап, шынжырдағы ит жанталаса баалап, жау шапқандай у-шу үдеді.

Есіктің көзінде бық етпей отырып қалған жалғыз Сырым есік ашып: «Төрт жыл қырғын соғыста немістің танкісі таптай алмаған танкіші енді осы Төкеннің мотоциклі таптаса — таптап-ақ кетсін», — деп міз бақпады.

Бәленің басы — Алпысбай болатын. Колхоздың магазинін жиырма жылдан бері ұстайтын сол Алпысбай жақында ескі «Ангелин» сатып жіберіп, «Волга» алып еді. Енді сол «Волганы» сатқандатып, қаладағы құдаларына барып қайтпақ. Машинаны қала арасында өзі жүргізгенмен, қалаға түсуге қорқады. Содан соң Сырым қарттың механизатор баласы Нүркенге қолқа салады.

— Оу, Алека, мен жұмыстағы адам. Колхоздың шөбін қайда қалды? — дейді Нүркен.

— Бір күнге шөпті жау алмас. Бүгін шығып кетсек, кешке қаланың тойына қатысып, түнделетіп қайтып ораламыз, — деп Нүркен маңайлық айтады Алпысбай көрші.

— Мен жұмыстағы адам, — дейді көп сөйлеуді ұнатпайтын Нүркен «Беларусін» от алдырмақ болып.

— Сәл тұра тұр. Әне бригадирдің өзі де келе жатыр, содан соң қолқа алып берейін, — деп Алпысбай алас-құлас далбандай жүгіріп,

мотоцикл мінген Төкеннің алдын кес-кестей қол көтереді. Сәл әңгімеден соң екеуі магазинге кіріп кетеді. Әлден уақыттан соң Төкен магазиннен теңселіңкіреп шығады. Тракторын от алдырып, шабындыққа енді жүрейін деп тұрған Нұркенге пермен айтады.

– Обшым, былай. Сен бүгін Алпысбайдың карамағында боласын. Сенің орнына шөпке балаң Нұрлан шығады.

– Нұрланды военкомат шақыртқан. Әскер жасына толды ғой. Бүгін сонда кетеді, – дейді Нұркен.

– Обшым, военкомат тұра тұрады, ертең барады. Көп сөздің керегі жоқ! – Төкен бұлжытпас бұйрық айтады.

Бір жағынан Алпысбай қыңқылдап, бір жағынан бригадир бұйырып тұрған соң, Нұркен баласы Нұрланды шақырып алып, мән-жайды түсіндіреді де, өзі жасыл «Волгаға» Алпысбайды бәйбішесімен қоса салып алып, қалаға тартып отырады.

Жаңа ғана военкоматқа бармақшы боп кеткен немересінің үйге қайта кіріп, киім ауыстырып жатқанын көрген Сырым:

– Бұл қалай? – дейді.

Осылай да осылай деп түсіндіреді немересі.

– Жок, балам, сен военкоматтан қалма, әскердің аты – әскер, – дейді атасы.

Нұрлан ары ойланып, бері ойланып, бұ да жөн екен дейді де, ауданға жөнелді.

«Беларусь» Сырым үйінің алдында қаңтарулы қала береді. Мұны ту көшенің басынан көзі шалған Төкен мотоциклін зіркілдетіп, жолдың шаңын бүркылдатып жетіп келеді.

Жалғыз қолдап қайыс жүгеннің үзік жерін таспамен тігіп отырған Сырекене мотоциклдің үстінде тұрып айқай салады:

– Нұрлан немерен қайда?

«Мына неменің аузына сәлем сөз түспей қалды-ау» деп киналған қарт жай ғана:

– Нұрлан военкомат кетті, – дейді.

– Ол мына трактормен шөпке баруға тиіс еді ғой!

– Трактордың өз иесі бар. Ал военкомат шақырғанда бармау – қылмыс. Балаға сен шөпке бар депсің, мен – военкомат бар дедім.

– Обшым, сен шал қаскөйсін. Төкеннің атына сөз келсін дейсің. – «Әй, ақымақ, сені бригадирлікке ұсынған мен едім ғой» деп айтайын деп еді, айтпалы.

Дегенмен, арада бес жыл өтіп кеткен екен. Бес жыл ішінде «Құланоты» колхоз бойынша шығандап алға шықты. Төкеннің суреті аудандық газетке қайта-қайта басылып, жиналыстарда жиі мақталатын болды. Төкеннің басынан бу бүркырады. Үш аяқ көк қасқа мотоцикл Алпысбай магазинінің алдында жиірек қаңтарылатынды шығарды.

– Обшым, сен қақбасты да құдай алмайды екен. Баяғыда бригадир болып едім, енді менің балам болмай, Төкен болды деп істеген қысастығың ғой бұл?!

– Әй, Төкен! – деді қарт иегі дірілдеп. – Менің жасым сексеннен асты. Қатарымнан ешкім қалған жоқ. Қақбас екенім рас. Көрімнің аузы ашық. А бірақ ажал жетпесе, өзім барып тірідей жатпаймын ғой. Не істейін құдай мені алмаса! – деп айқайлап жіберді.

Төкен Сырымның сұрапыл сауалына сөзбен жауап бере алмай:

– Обшым, ух! – деп шанды бұрқыратып, тауықтарды шырқыратып, үйді үш айналып шықты да, көшеге түсіп күйіндатып кете барды.

«Әлгі итке айтатын сөзім айтылмай қалды-ау, – деп қарт қапа болды. – Қатарымнан ешкім қалмады дегенді айттым. Олардың кім екенін, неге қалмағанын айта алмадым. Қайран менің қатарларым! Олар да енді сексенге келер еді. Қырында қыршынынан қиылған есіл ерлер! Егер Сайлау мен Найым, Сұлтан мен Нұралы, Оразгелді мен Өскен, Орха мен Ноха, Жиренбай мен Поштақұл тірі болса, соғыста мерт кетпесе, мен өстіп адасқан кәрі қаздай қаңкылдап жалғыз қалар ма едім?! Өзіммен бірге соғыстан тірі қайтқан Нәмет пен Сәмбетке топырақ туған жерден бұйырды. Тым құрыса, солар тірі тұрғанда, мына менің сөзімді сөйлер еді ғой. Мына Төкенге мені талаттырмас еді ғой. Әлгіде Төкеннің орнына мені Сәмбет жиі Нәмет зәбірлеп кетсе де мен мұнша қорланбас едім-ау. Қайран менің қанаттарым! Есіл менің мияттарым! Қанатынан қайрылған, қатарынан айрылған мен кәрінің жыртқық көңілін жамайтын жан қалған жоқ...».

Сырым таспаны сулап, жүгеннің жыртқық жеріне біз сұға бергенде:

– Сәләматсыз ба, ата! – деген бала даусы саңқ ете қалды.

Басын көтеріп еді, алау галстук байлаған екі бүлдіршін қолдарын көтеріп, пионерлік салют беріп тұр екен.

– Ата, бізді сізге «Ақсай» пионер лагерінің дружинасы жіберді. Сізді лагерьдегі пионерлермен кездесуге шақыра келдік.

Сырым қарт кенет жамбас сүйегінің сырқырамасы сап тыйыла қалғанына таң болды. «Е, бұл ескі жауым – осколка мен жалғызсырағанда есіреді екен-ау, – деп жаналық ашты. Музейден көрген жамбас сүйек есіне түсті: – Ол мың жылдан бері жалғыз-... бірақ...».

Сынар қолымен жер тіреп, орнынан тұра берді. Қоңылтақ дені қанатқа айналғандай желп етті де, Сырым жерден жеңіл көтерілді.

ЖАЗҒЫ ДЕМАЛЫС

Салқын самалды Сарыарқаның беломыртқасы десе де Теміртаудың шілдесі миыңды шыжғырып жібере жаздайды. Күн бір ысыса, алып темір шоқылар екі ысып, жұрттың бәрі қала түбіндегі Самарқант көліне көшіп қонғандай болады. Самарқант көлі жанға сая дегенмен, қолынан келгендер, әрине, қара теңізге, тіпті болмаса Ыстық көлге қарай жосылады.

Қара теңіздің жәннаты жағалауына жолдама Жоламанға да тиген. Темірболат комбинаты тарландарының бірі, Енбек Ері деген құрметті атағы бар Жоламан айрықша тізімнен ұдайы орын алып, басшылары жылы-жұмсағын алдымен осы Жоламандардың аузына тосады-ақ. Бірақ биыл Жоламан Қара теңіздің жәннаты жағалауына барғысы келмеді. Туған ауылы күндіз ойынан, түнде түсінен кетпей, тартты да тұрды. Бұл елге бармағалы да қашан... Әйелмен ақылдаспаса тағы болмайды. Содан Айнұрға айтты:

– Ауылға біз бармағалы да он жыл болыпты. Биыл демалысты сонда өткізсек қайтеді?

Айнұрдың әдемі ақ сары жүзі сұрланып, жайшылықта күлімдеп тұратын мойыл көздері ақшиыңқырап кетті:

– Тағы бастадың ба гөй-гөйінді. Бір құдай жетектеп, бір құдай айдаса да бармасын сенің ауылыңа. Жетер! Бір рет барамын деп рахатқа мелдектеп тойғанмын. Әлі күнге дейін кекірігі кетпейді сол тоқтының. Әлгі Аязбай қортықтың көрсеткен қорлығы есіме түссе, иманым қаза болады. О несі-ей, жыл бойы осы жалғыз демалысқа жетемін-жетемін деп мойнымызды соза-соза үзіліп кете жаздайды. Енді жеттік дегенде бұл бүйректен сирақ шығарады. Ялтаға биыл өлігімді сүйретсем де барамын. Ауыл деп иегін қышымасын.

Содан ас үйдегі аяқ-табақтың сатыр-сұтыры, салдыр-гүлдірі көпке дейін тыйылмады. Қасық пен пышпақ, тарелка мен ожау, кесе мен шайнек ғайыптан жан бітіп, бір-бірімен шак-шүк болды да жатты.

Әйелі Аязбайдың атын атағаны есіне түсіп Жоламан мырс етті. Ауылдағы жақын ағайын-туысты былай қойып, сол жұқсыз Аязбайдың өзін де сағынғанын сезіп, жүрегі сыздады. Ауылға Айнұрдың сол жолы баруы тұңғыш рет еді, ақырғы баруы болып тынды. Аязбай Жоламанмен құрдас қой. Алғаш көріскенде әбден қызу екен; құрдас құрдастығын істеп, ә дегеннен-ақ Айнұрды бас салып құшақтап қолын сумаңдатқанда, қаланың тік бақай қызы Айнұр келіншек нағыз тағылардың табынына тап болғандай шошып кеткен.

– Әй, соны да көңіліңе аласың ба, құрдас болған соң ойнағанғой, – деп күлген Жоламан. Айнұр одан бетер шатқаяқтап:

– Ужас! Сен де сол жындыны жақтап тұрсың ба? Ой, ужас, что за дикость!— деп келген күннің ертеңіне-ақ: «Кетейік, кетейіктін» астына алған.

Енді, міне, талай заман өтсе де, сол бір сапарды Айнүр аза бойы қаза болып, шок басқандай шоршып түсіп еске алды. Тағы да:

– Сол Аязбай қортықтың өзінді де қорлағанын қалай ғана ұмыттың?!— деп шапшыды.

Осымен қарсыласының екі жауырынын да жерге тигіген патуандай масаттанып:

– Сөзді қой, байекесі, басқа біреу қағып кетпей тұрғанда, аузына түскен ақ майдан күр қалмай, бар-дағы жолдаманы ал. Мен чемодандарды реттейін,— деген.

Жоламан да айтқаньнан қайтпады. Жолдаманы әкелуін әкелші. Тек оны Айнүр мен бойжеткен қызы Гүлмираның атына жаздырды да, өзі Ақбура — Боранды қайдасың деп, туған ауылына тартып отырды.

Ауылға келгенде ат басын тірейтін жері — туған інісі Еламанның үйі. Бабадан — балаға атамекен болып келе жатқан құт дингек — қара шаңырақ осы. Ауыл тұрмақ бүкіл аудан бұл шаңырақты Еламанның үйі демейді, жарықтық Жанғазының үйі дейді. Ал Теміртаудағы Жоламанның төрт бөлмелі пәтерін жарықтық Жанғазының үйі деп айту ешкімнің ойына келмес еді. Жанғазы — Жоламан мен Еламанның кешегі ұлы соғыстан қайтпай қалған әкесі ғой. Жанғазы майданға аттанғанда, Жоламан екі жаста, ал Еламан іште қалған бала еді. Он жылдықты бітіре салысымен елу сегізінші жылы жазда Жоламан комсомолдық жолдамамен Теміртауға аттанды да, қара шаңыраққа Еламан ие болып қалып еді...

Еламан екі танауы делдие қуанып, елпектеп жүріп, өрістен бір күнан қара қойды алдырып та үлгерді. Енді мейман ағасымен ақылдасып, кешке өзімен бірге дастарқан басында отыратын адамдарды атады. Қолы тиіп келсе, колхоздың председателін, ұзылсоветтің әйел бастығын, мектептің директорын, бөлімше бригадирін, магазинші Жорақұлды, тағы да сорпа бетіне шығар бірер азаматтарды шақырмақшы.

– Маған бәрібір, өзін біл,— деді Жоламан,— қалаған адамынды шақыра бер. Ау, айтпақшы, Аязбай қайда? Көрінбейді ғой. Магазинші сол емес пе еді?

Інісі тыржың ете қалды.

– Қойшы соны... Магазиннен кеткелі қашан... Кісілердің назасын алып, дастарқанның берекесін кетіреді. Өткен жолы «елгендеріңде істеген қылығын ұмытып қалдың ба?»— деді.

Еламан Теміртаудағы Айнүр жеңгесімен бөтуаласып

ЖАЗҒЫ ДЕМАЛЫС

Салқын самалды Сарыарқаның беломыртқасы десе де Теміртаудың шілдесі миынды шыжғырып жібере жаздайды. Күн бір ысыса, алып темір шоқылар екі ысып, жұрттың бәрі қала түбіндегі Самарқант көліне көшіп қонғандай болады. Самарқант көлі жанға сая дегенмен, қолынан келгендер, әрине, кара теңізге, тіпті болмаса Ыстық көлге қарай жосылады.

Қара теңіздің жәннаты жағалауына жолдама Жоламанға да тиген. Темірболат комбинаты тарландарының бірі, Еңбек Ері деген құрметті атағы бар Жоламан айрықша тізімнен ұдайы орын алып, басшылары жылы-жұмсағын алпымен осы Жоламандардың аузына тосады-ақ. Бірақ биыл Жоламан Қара теңіздің жәннаты жағалауына барғысы келмеді. Туған ауылы күндіз ойынан, түнде түсінен кетпей, тартты да тұрды. Бұл елге бармағалы да қашан... Әйелмен ақылдаспаса тағы болмайды. Содан Айнұрға айтты:

– Ауылға біз бармағалы да он жыл болыпты. Биыл демалысты сонда өткізсек қайтеді?

Айнұрдың әдемі ақ сары жүзі сұрланып, жайшылықта күлімдеп тұратын мойыл көздері ақшиыңқырап кетті:

– Тағы бастадың ба гөй-гөйінді. Бір құдай жетектеп, бір құдай айдаса да бармаспын сенін ауылына. Жетер! Бір рет барамын деп рахатқа мелдектеп тойғанмын. әлі күнге дейін кекірігі кетпейді сол тоқтының. Әлгі Аязбай қортықтың көрсеткен қорлығы есіме түссе, иманым қаза болады. О несі-ей, жыл бойы осы жалғыз демалысқа жетемін-жетемін деп мойнымызды соза-соза үзіліп кете жаздайды. Енді жеттік дегенде бұл бүйректен сирақ шығарады. Ялтаға биыл өлігімді сүйретсем де барамын. Ауыл деп иегін қышымасын.

Содан ас үйдегі аяқ-табақтың сатыр-сұтыры, салдыр-гүлдірі көпке дейін тыйылмады. Қасық пен пышак, тарелка мен ожау, кесе мен шайнек ғайыптан жан бітіп, бір-бірімен шақ-шүк болды да жатты.

Әйелі Аязбайдың атын атағаны есіне түсіп Жоламан мырса етті. Ауылдағы жақын ағайын-туысты былай қойып, сол жұқсыз Аязбайдың өзін де сағынғанын сезіп, жүрегі сыздады. Ауылға Айнұрдың сол жолы баруы тұнғыш рет еді, ақырғы баруы болып тынды. Аязбай Жоламанмен құрдас қой. Алғаш көріскенде әбден қызу екен; құрдас құрдастығын істеп, ә дегеннен-ақ Айнұрды бас салып құшақтап қолын сумаңдатқанда, қаланың тік бақай қызы Айнұр келіншек нағыз тағылардың табынына тап болғандай шошып кеткен.

– Әй, соны да көңіліне аласың ба, құрдас болған соң ойнағанға гөй, – деп күлген Жоламан. Айнұр одан бетер шатқаяқтап:

— Ужас! Сен де сол жындыны жақтап тұрсың ба? Ой, ужас, что за дикость!— деп келген күннің ертеңіне-ақ: «Кетейік, кетейіктің» астына алған.

Енді, міне, талай заман өтсе де, сол бір сапарды Айнұр аза бойы қаза болып, шок басқандай шоршып түсіп еске алды. Тағы да:

— Сол Аязбай қортықтың өзінді де қорлағанын қалай ғана ұмыттың?!— деп шапшыды.

Осымен қарсыласының екі жауырынын да жерге тигіген палуандай масаттанып:

— Сөзді қой, байекесі, басқа біреу қағып кетпей тұрғанда, аузына түскен ақ майдан құр қалмай, бар-дағы жолдаманы ал. Мен чемодандарды реттейін,— деген.

Жоламан да айтқанынан қайтпады. Жолдаманы әкелуін әкелді. Тек оны Айнұр мен бойжеткен қызы Гүлмираның атына жаздырды да, өзі Акбура — Боранды қайдасың деп, туған ауылына тартып отырды.

Ауылға келгенде ат басын тірейтін жері — туған інісі Еламанның үйі. Бабадан — балаға атамекен болып келе жатқан құт дінгек — кара шаңырақ осы. Ауыл тұрмақ бүкіл аудан бұл шаңырақты Еламанның үйі демейді, жарықтық Жанғазының үйі дейді. Ал Теміртаудағы Жоламанның төрт бөлмелі пәтерін жарықтық Жанғазының үйі деп айту ешкімнің ойына келмес еді. Жанғазы — Жоламан мен Еламанның кешегі ұлы соғыстан қайтпай қалған әкесі ғой. Жанғазы майданға аттанғанда, Жоламан екі жаста, ал Еламан іште қалған бала еді. Он жылдықты бітіре салысымен елу сегізінші жылы жазда Жоламан комсомолдық жолдамамен Теміртауға аттанды да, кара шаңыраққа Еламан ие болып қалып еді...

Еламан екі танауы делдіе қуанып, елпектеп жүріп, өрістен бір күнан кара қойды алдырып та үлгерді. Енді мейман ағасымен ақылдасып, кешке өзімен бірге дастарқан басында отыратын адамдарды атады. Қолы тиіп келсе, колхоздың председателін, ауылсоветтің әйел бастығын, мектептің директорын, бөлімше бригадирін, магазинші Жорақұлды, тағы да сорпа бетіне шығар бірер азаматтарды шақырмақшы.

— Маған бәрібір, өзін біл,— деді Жоламан,— қалаған адамыңды шақыра бер. Ау, айтпақшы, Аязбай қайда? Көрінбейді ғой. Магазинші сол емес пе еді?

Інісі тыржын ете қалды.

— Қойшы соны... Магазиннен кеткелі қашан... Кісілердің мазасын алып, дастарқанның берекесін кетіреді. Өткен жолы келгендерінде істеген қылығын ұмытып қалдың ба?— деді.

Еламан Теміртаудағы Айнұр жеңгесімен бәтуаласып

койғандай, сөздері бір жерден шыққанына Жоламан таң қалды да, өткен жолғы оқиғаны есіне түсірді.

Сол жолы Аязбай ауылбайшалаймын деп әуелі Айнұрды бұртитып алды. Құрдастың әйелімен қалжыңдаса беретін кудіне басып, тіпті құлаққа түрпі бір сорақы сөздерді соғып-соғып қалып еді, мұндай сұмдықты бұрын көріп-білмеген Айнұр талып түсе жаздады. Ол — онымен тынды-ау дегенде, шай үстінде тағы да сілтеңкіреген Аязкең енді Жоламанның өзіне тиісті. Жоламанның омырауындағы Алтын Жұлдызды саусағымен шұқып:

— Мынауың таза алтын ба, әлде күр жылтыратып койған бояма ма?— деп килікті.

— Өкіметтің бергені ғой, мен тексерген жоқпын,— деді күле жауап беріп құтылмақшы болған Жоламан. Аязбай аялдамады:

— Сен Алтын Жұлдыз тақтым деп танауынды көтерме, білдің бе? Теміртауда ақшаны күреп тауып жүрмін деп шіренбе, білдің бе? Қатының анау, асау байталдай жанына кісі жолатпайды. Сенің отырысың мынау, құрдасыңмен жөндеп сөйлескің де келмейді. Біз де сорлы емеспіз, сен сияқты герой болмасак та, алтын бізде де бар, құдайға шүкір. Міне!

Аязбай ұрты салбыранқыраған аузын жайындай ашып кеп қалып еді, ту көмейіне дейін алтынмен қаптап тастаған екен, адамның аузы емес, оркестрдегі жез кернейдің ұңғысындай жалт-жүлт етіп үнірейді.

— Байғұс-ау, өз тісің де әп-әдемі емес пе еді? Мынауың не сұмдық? Айдын-күннің аманында қырғұлақ тиді ме, не болды?— деп Жоламан шыннан шошылды.

Мұны кекеттіге санаған Аязбай:

— Теміртауда жеміс жоқ дейді ғой, қырғұлақ болсаң өзін бол!— деп көздері шыныдай шытынады. — Менің қатынымның да тістері түп-түгел алтын. Ал, неғыласың? Мына сенің шыбық тимес шыңк етер наксүйерің құлағына тарыдай шыны тағып алыпты. Менің қатынымның үш алтын сырғасы бар. Ал, неғыласың? Так што, бізбен манаурап сөйлескенінді қой, білдің бе?

Басқа ес білер ағайын сол жолы Аязбайды әке-шеше деп жатып, үйіне әрен алып кетіп еді. Содан қайтып Жоламан оны көрген емес. Өткендегі иттігіне қарамай, көргісі келеді. Қанша дегенмен сон-оу соғыс жылдарынан кейінгі қиын-қыстау кездерден мектепке бірге барып, бір үзім нанды бөліп жеп, ауданның интернатында бірге жатып, демалыс күндері ауылға бірге қайтатын қимас досы, бір жылы туған құрдасы еді. Қимады. Інісі Еламанға:

— Лажы болса, шақыра сал,— деді.

— Әй, келін, садаған болайын, қораларына бөтен қозы кірген жоқ па?— деп бір кемпір таяғын кезеніп, жоғары қарай өтті. Ұяға

қонар шактың әлегімен зипа терек басында құс баласы азан-қазан шулады. Ақыры мал жайғасып, ымырт үйіріле ел ас-суға отырар кезде. Аязбай шақыртпай-ақ өзі келді. Кең-мол пішілген мейман бәтменін төріне бағана Еламан атаған игі жақсылар отырған. Ауыл әдетінше қоңыраусыз кіріп келген Аязбай отыра кететін бос орындық та жоқ еді, амалсыз босағада тұрып қалды. Қатты өзгерген екен. Әуелі оны Жоламан танымады. Тек баяғы бала кезінен білініп күлетін өдетінен ғана шамалады.

Аязбайға өзі бармақ болып, Жоламан төрдегі орнынан тұрып аяқке беттеп бара жатты. Сіресіп отырған басқалар да сөзсіз аяқтады. Еламан іштей жақтырмаса да:

– Кел, кел, – деп жан-жағына қарап бос орын іздеген болды.

Жоламанның әдейілеп жанына келгені – спирттеліп қалған қызыл-жүйкесін босатып жіберген шығар, Аязбай, көлкішеп кезек көзін кіршендеу костюмінің жеңімен сүртті.

– Кешір, – деді домбығып, іркілдек тартқан топырақ түстес бетінен еті дір-дір етіп. – Айналайын Жоламан, титтейден бірге келген бауырымсың ғой. Кешір, мыналар мені түсінбейді... – Ол аяқталған басындағыларды қолымен мегзеп, жайпап өтті.

Жоламан іштей тіксініп, бойы түршіккендей болды. Аязбайдың аузы түпсіз терең оппадай омырайып, тереңнен сөзсіз аяқтады. Бір тіс жоқ, «Баяғы аузы тола алтыны қайда?».

Аязбай Жоламанның омырауындағы Алтын Жұлдызды абырғап ұстап, көгерген жентек ернін тигізді.

– Кешір өткен жолғы иттігімді. Нағыз алтын осы екен. Менікі баяғыса саудырап түсіп қалған... Сен енді қайтып келгенше мен, сен. Сондықтан келесі жолы Айнұрды ала кел. Қорықпасын. Әй, баяғы күй анауыннан! Жоламан енді айналып келгенше мен, мен... Сен бар, қым жоқ...

ТІЛСІЗ ҚОҢЫРАУ

Аязбайдың үйі жынғыл ортасындағы аланқайға түсіп қалған сәтіндегі сияқты.

Аязбай – ән салған шенгел. Тікені зәрлі, өзі тұрпатсыз болса да, осы шенгелден әуенді, мұны мол өсімдік жоқ. Әсіресе мына сәтінде таршаған желге қосылып, таусылмас сағынышты сазға айналды.

Шенгел шуы бала қолды-аяққа тұрмай жылағанда, соның дыбысын естілген дыбысындай.

Батыстан бұлдырап Түйетау көлбендейді. Шөккен күйі айналып, сәби даусына тебіреніп жатқандай. Шұбар көкек

жалбандап ары-бері ұшып жүр. Ала сауысқан шықылықтап, бұл не сұмдық дегендей жыңғылдан жыңғылға сусиды.

Ұлы құмның босағасындағы жүгірген ан, ұшқан құсқа бұл отардың тіршілік тынысы: козының манырағаны, қойдың мекіренгені, иттің үргені, қойшының айқайы, радионың сарыны — бәрі таныс.

Ал жылаған баланың даусы...

— Кет-әй! Мына сорл кәйтеді, баланы қорқытып үйге кіріп кеткені несі?— Екі жасар нәрестені көтерген қартаң әйел тазыға көсеу сермей тап беріп еді, іші шермиген қаншық қарнын сүйретемүйрете, жетімектей жыламсырап, көзі мөлиіп үйден шықты. Табалдырықтан аттай бере кирелең етіп есіктің көзіне көсіле салды.

Шынаркүлдің қолындағы бала бақырғанда бетінен қауынның түйнегіндей түгі шығып, көгеріп қалды.

— Жоғалт! Әрірек қуып жібер, албастыдай ғып есіктің көзіне жатқызып қоймай!— Медеу шал бір уыс боп құрысып, құты кетіп отыр еді. Іргеде жатқан кебісті созылып ала сала қадап ұрды. Тазы қаңқ етті де, бөксесі сүйретіліп барып үйді айналып кетті.

Бала бәрібір бақырғанын қоймады.

— Мә, ұсташы біраз, менің сілем қатты,— деді кемпір.

Шал епелектеп барып баланы алды. Тұла бойы солықтан дірдір еткен нәрестенің болбыр мойнына мұрны такалып кетіп еді, әдемі исі шықты. Медеу мас болды.

«Иә,— деді шал.— Дүниеде бұған тең келер жұпар жоқ».

— Бәу-бәу-бәу!— деді ол көрі кеңсірігіне жас иіс келген сайын жасара түскендей. Жасара түскенде күші тасығандай, баланы «бәу-бәу-леп» қатты-қатты тербетті.

— Әй, байғұс-ау, қолыңдағыны козы деп тұрсың ба! Сонша жұлқыладың. Адамның баласы ғой, қолын қосақтап қыспа, о несі козының аяғынан ұстағандай қысып алғаны!— деді Шынаркүл.

— Қайдан білейін, жаман қоймады ғой жылағанын.

Шал қайтадан бүрісіп бір уыс бола қалды.

Баланың мұнда келгеніне де, безек қағып жылағанына да екі күн болды. Екі күннен бері шал мен кемпір аяғынан тік тұрып көтереді — жұбанбайды. Барын аузына тосалы: сүт береді, айран береді, қаймақ береді, күйрек береді — жұбанбайды. Тек бір дорба мәмпәсиден уыстап алып ұсынғанда ғана алданғандай болады да, қайтадан көгереді де қалады. Азап.

Ақыры жылай-жылай, мәмпәсиді жей-жей баланың ыстығы көтерілді. Үні бітіп, қырылдауық болды.

Медеу шал жыңғыл мен шенгелді аралап қойға кетті. Қойдың басында жәрдемші бала жүрсе де, шыдамады.

— Байғұс шалды кунта ма десе, қайта одан бетер қартайттын ғой, Серік,— деді Шынаркүл қолындағы балаға.

Серік түсінбесе де солығын баса алмай үлкен адамша күрсініп қойды.

– Қайнаға сені асырап ала қойындар деп батасын берген соң, башың шал бетіне шырай кіріп, кәдімгідей күнжындап қалып еді, келгелі бері жатырқап жылай-жылай атаңды азапқа салдың ғой, Серік. Ақымақ болмасаң, бұл атаң кім, ол атаң кім – бәрібір емес ғой! Ол атаңның сенен басқа тағы алты немересі бар, ал Медеу атаңда біреу де жоқ – осы дұрыс па, өзің ойлашы, Серік.

– Жетпей желкен қиылғыр, Жексенбі, – деді кемпір кенет кәсінендеп, – жастайынан жер жастанып, жуадай солған қу жалғыз! Тым құрыса, сендей бір алданыш та қалдырып кетпеді біз сияқты қат-кемпірге.

Жексенбінің сүйегі Сталинград түбінде баяғыда-ақ қурап қалған. Егер бір ғайыптан қайта тіріліп келсе, айтар еді:

«Апа-ау, мені неге қарғайсың, мен саған немере сүйдірмейін деп ұйсін бе! Дуайпат оқ менімен ақылдасқан жоқ» дер еді.

Бірақ өмірде ондай қызық болмайды.

Шынаркүлдің өлгі арманын мына Серік түсінбейді.

Серіктің өз арманы бар: ол үбірлі-шүбірлі, дүбірлі өз үйін сүйенеді. Адам, шіркін, туа салысымен арманшыл-ақ.

Серік анда-санда солқ-солқ еткенде, басы қоса қозғалып, кінген көзін жұмып, Шынаркүлдің бауырына сүйеніп ұйқтап бара жатты. Сонда баланың жас иісі кемпірдің мұрнына да келді. Кеудесі елденеге шымыр-шымыр етіп, шандырлау емшегі иігендей болды. Саумал шараптан әлі жүзімнің дәмі шығып тұратынындай, сәбилің тамығынан адамның бір асыл шағының иісі анқып тұрады. Оның қасиеті сөзбен айтылмайды. Оны тек музыка ғана жеткізер. Ертедегілер қобызбен ботасы өлген інгенді идірген. Ал інген ботасын иіскенде ииді ғой.

Шынаркүлдің әжім торлаған көзінен бүрк етіп ыстық жас шықты, бір тамшысы талықсып ұйқтап бара жатқан баланың тамығына домалап түсті. Серік селк етті де, ішін тартып ұйқтап қалды.

Кешке торы атқа мініп қайнағасы келді.

Теріскей жақ буалдыр күгрия құшағына енді. Ит үріп еді, Медеу келіп тастады.

– Алыр-ау, Сарыбайсың ба, кештетіп жүргенің жай ма? Ауыл аман ба?

– Шүкір, аман. Өздерің қалай?

Үйдегі бала жылағанын қоя қойды.

– Жылқы қарай шығып едім, әшейін амандықтарыңды білейін деп бұрыла салғаным.

– Келгенің жақсы болды, келгенің жақсы болды. Өзіміз жете ақшай отыр едік, жете алмай отыр едік.

– Не боп қалды?

Серік сыртқа қолын шошайтып «эне-эне», «ата-ата» деді.

Шынаркүл:

– Ә, бөтекен түскір, – деді.

– Немерен жатырқап, жаман неме жатырқап... – деді Медеу теріс қарап.

– Немене, «немерен» деп қалыпсың. Балаң ғой сенің, – деді Сарыбай.

Медеу әлденеге абдырап, күйбендеп, тілінің ұшымен күбірлеп бірдене деген болды. Торы аттың тізгінін ұстап, ағасын қолтығынан сүйеді.

Үйдің ішінде Серік:

– Эне, ата. Эне, ата! – деді.

Баланың көк тамыры көрінген шекесіне қызғылтым қан жүгірді. Жылауық көзінде иненің жасуындай жылтыл пайда болды. Босағадан аттаған атасына кішкентай қолын созды...

Сарыбай аттанарда, Медеу киіз үйдің сыртына сүйеніп отырған. Бір ауық тақиясын алып, ақ бурыл шашын сипады. Ақ шаштың аясында күн қақтап қарайған жүз тотығып, әрбір әжіміне дейін айқын көрінеді.

– Әй, Медеу! – деді ағасы. – Қойсаншы осы қойды.

Медеу басын көтерді.

– Көзінді жыртитып ашқаннан бағып келе жатсың. Жатсан түсіңе кіретін, тұрсаң көз алдына елестейтін ғаламат болды саған бұ қой. Пенсияңды алып, қасымызға көшіп кел, мына балалардың қызығына ортақтасып отырайық. Бұрын күш-қайраттың барында біліне бермеуші еді. Енді қартайанда, бас ауырып, балтыр сыздағыш болды. Әй, кенкелес, тындап отырсың ба?

– Иә, иә, айта берсеңші!

– Айтсам сол.

Ала қарға талтаң-талтаң басып, жақынырақ келіп тын тындады. Сауысқан шыж-быж болып шықылықтап отыр.

– Мейлі-мейлі, кәйтеміз-кәйтеміз, – деп Медеу орнынан тізесін сүйеніп тұрды. Алақанымен шалбарын қаққан болды.

– Болсын-болсын. Бәрекелді, бәрекелді, – деді.

– Ауылға апарып, баланды доктырға қаратып, тәуір болғаннан кейін қайтып әкеп тастаймын өзім.

– Бәрекелді, бәрекелді. Мақұл, мақұл, – деді Медеу.

Ағасын қолтықтан демеп атқа мінгізді. Бала қалмаймын деп қолын созды. Медеу жерден көтеріп алып, баланың мойнынан ніскеді.

– Айхай-айхай! – деді.

– Не болды, ей? – деді ағасы.

– Әшейін-әшейін.

- Баланы көтерген бойы ағасының алдына қондырды.
- Әй, Медеу, мына медәлің қалай? Мұны балаға тағып қойғаны несі? Алып қал!
 - Жо-жо. Таксын-таксын! Мен бала дейсің бе, бала дейсің бе?
 - Құдая тоба! Бұл сонау Мәскеудің көрмесінің берген Алтын медәлі ғой, жындымысың өзің?! Көрінген дуайпатқа үлестіріп атыр деп пе ең мұны өкімет? Мә, алып қал.
 - Жә-жә. Тиме-тима. Мырза тағатын нәрсе ғой, мырза тағатын.
 - Мейлі, мен алып сандыққа салып қоярмын,— деді ағасы. Торы ат асықпай аяғын санап басып жүріп кетті.
 - Анау фермен келгенде, қойын қолына тапср. Өзім телешке а бергізем,— деді артына бұрылып ағасы.
 - Болсын-болсын,— деді Медеу.
 - Қап, мына ақымақ, есер неме, жатырқағаны несі-ей сендерді, қайы бізден жырақта жүресіндер де, балалар да жатырқап қалады. Е-есер неме, ол көке ғой, көке.
 - Е-е, ештеңе етпейді, ештеңе етпейді. Есер болмай ер болмайды.
 - Ал, кемпір, оны-мұныны, ұсақ-түйекті буып-түйіп қайнағала берейік, дайындала берейік,— деді Медеу, ағасы ұзап кеткенде.
 - Қайда, байғұс-ау, әлгі қайнағалардың қасына көшіп баратын болмақ па?
 - Жоға. Құмға көшпеуші ме едік жылда. Құмға... Әлгі ферме қашығын алып келіп қалар, кешікпей келіп қалар... Қап, әлгі аман немеге үйреніп қалып едік,— деді Медеу жынғыл арасына кеткен салт аттының соңынан қарап.
 - Әне, бұл сөйтеді енді,— деп шап ете түсті Шынаркүл.— Бізден ғана жылағанынан безер болып еді, енді сағынып шыға кетті. Дауа жоқ саған. Онан да мына теңді буыс. Қайнаға аман болса, артымыздан Серікті алып, торы атқа мініп әлі-ақ кеп қалар.
 - Иә, нә, кеп қалар, кеп қалар. Серікжан да жатырқамас,— деді Медеу қарт ала арқанмен теңді тарта буғанда, Шынаркүл:
 - Ақырын, ей байғұс-ау, арқанды үзесің бе,— деді.
 - Осы сен, кемпір, байқадың ба, Серікжан біздің Жексенбіге қайнаға ба деймін.
 - Бауыры да, тартса несі бар. О да жылауық еді ғой.
 - Ақ жылауық еді, ә! Тартқан екен ғой. Сарыбай енді қашан алып кетсе екен?
 - Қашан болмыстан да өміршен.

АМАНАТ

Ауыл сыртында автобус тосып, жападан-жалғыз ербиіп тұр едім, бір кез тық-тық дыбыс шықты. Таңғы алагеуім арасынан осылай қарай келе жатқан адам көрінді.

Жұлдыздар әлі шакшиып тұр. Таң атып келеді-ау деп именетін емес. Тау жақтан бойды қарыған леп бар. Ұйқы кимай тұрған адам лезде ширыққандай шымыр салқын.

Жана келе жатып бір арыққа сүрініп кетіп жығылып қала жаздап едім, мынау қайтер екен деп тұрмын. Таяқ әлгінің алдын орағытып жерді тінтікілеп келіп, арыққа тік төмен шаншылғандай болды. Адам қалт тұра қалды. Оң аяғын аспандата көтеріп барып, атыздан абайлап өтіп алды.

Сонда білдім – Мүсілімхан екен. Арыққа мен сүрініп, Мүсілімхан аман-сау өткеніне таң қалып тұрмын.

Қайран Мүсілімхан! Екеуіміз кездеспегелі қай заман. Мені таныр ма екен, танымас па екен? Демімді ішімнен алып, тына қалғам. Арықтан өтіп алған соң жерді тінтікілеп біраз тұрды да, тура маған қарай қаздандалы.

«Қараңғыда қалай жол тауып келеді?» деп ойладым. Бірақ оған күн, түн дегенінің айырмашылығы жоқ екені есіме түсті.

– Кім де болсаң – бір сәлем!

Барқыранқыраған баяғы даусы. Өзгермеггі!

– Тілің жоқ па? Неге үндемей тұрсың-ей! Ә, арам! Молдабектен саумысың!

Оның кірпік қақпайтын көздері аспандай қарап, аузы аңқайып, жақындап кеп қалды. Иіс тартқандай, делдиген танауы жыбырлайды. Таяғын салмақтап, онтайланып келеді. Баяғы бала күнімізде, осы Мүсілімхан келе жатқанда үндемей алдап тұрып, күйрығынан түртіп қалып тұра қашушы едік.

– Ә, арам!— деуші еді Мүсілімхан таяғын шыр айнала жасқап. Бұл дөрекі ойынға әсіресе Молдабек деген күрдасымыз күмар болатын.

Аяғында керзі етік, үстінде кара пальто, басында жөндем құлақшын. Көктем шығып келе жатса да, қысқа лайық киім.

Мен тағы біраз «жасырынбак» ойнамақ боп тұрып, Мүсілімханның әкесі қайтыс болғаны кенет есіме түсті де, ойынды тез доғардым.

– Амансың ба, Мүсілімхан!

Беті маған, көзі аспанға қарап тұрып:

– Ой, Барсхан бауырым!— деді тағы да, езуі жиылмай.

– Әкейдің қазасы қайырлы болсын!

Ол езуін тез жиып алды. Әкесінің қайтқанын жана естігендей анырып, меніреу халде біраз тұрды.

– Терең казып, тепкілеп көмдік жәкемді, – деді кенет сампылдап. – Жәем енді апатайым екеуі қосылып, ана жайда құдайдың қойын бағып жүр. Апатайымды соңғы кезде қайта-қайта айта беруші еді, түсіме көп кіретін боп жүр деуші еді, жәкем жарықтық. Сөйтсем, соған аттанайын деп жүр екен ғой.

Автобус аялдамасына ақ жаулық салған әйелдер, түлкі тымақ киген шалдар жақындай бастады. Бағанағы арыққа бір-бір сүрініп:

– Құдай-ай, осы колхоздың жолы-ай! – деп келе жатқандарға сәлем бердік.

– Е, Мүсілімхансың ба? Айналайын, жәкеңнің жасамаған жасын саған берсін.

– Мынау қай бала? Е, Барсхансың ба? Айналайын. Қашан кеп қалдың? Жаман шешенді бір көріп кетейін дегенсін ғой. Жаман шешен көзайым боп қалған екен ғой.

– Енді қайтып бара жатыр екенсің ғой. Әйтеуір, қайда жүрсендер де аман болындар.

– Аман ердің аты шығар.

– Қайда жүрсендер де жолдастарың қыдыр болсын!

Кішкентай сары автобус келді. Жабылып мініп алдық. Тау бөктерлеп шыққан жолмен өне-міне дегенше Борандыға да кеп қалдық. Жолаушылар қаптарын, коржындарын көтеріп базарға асықты. Бізді ұмытып кеткендей, қоштасқан жоқ. Әлде өзіміздің ауылдың балалары ғой, қайтып оралады ғой деді ме...

Мүсілімхан екеуіміз Күншуаққа жүретін автобусқа ауысып міндік. Күншуаққа дейін жолымыз бір. Одан ары Мүсілімхан Шуылдаққа, мен – Алматыға тартамын.

Мына автобус әлгі ауылдан мініп келгендегіден үлкен. Орындықтары шалқайма, жұмсақ. Мүсілімхан екеуіміз қатар отырдық. Таяғын ірге жаққа тығып, жау алып кететіндей бөксесімен басып отырды. Кәдімгі қызыл күрен алша таяқ. Несіне сонша алтын, күміс орнатқан балдақтай ардақтады деп онысын ерсі көріп қалдым.

Автобус Борандының көшелерімен бұраландап біршама жүрді де, «Ташкент – Алматы» асфальтына шықты. Енді жүрісі ширап, солтүстік-шығысқа бет түзеп, айт жануар, шүү деді. Өне-міне дегенше, ашып көзді жұмғанша, Терісаққан өзенінің көпірін дүбірлетіп өте шығып, Қаратау бөктерін қиялай тартты. Алатау қапталдасып оң қол жақтан жарысып баралы.

– Біздің Айнабұлақ көріне ме? – деді Мүсілімхан. Сөйтіп

автобустың терезесін жеңімен сүртіп қойды. Кім үшін сүрткенін түсінбедім.

— Көрінеді.

— Ақсайдың аузынан шығып жатқан екі айыр жол сияқты. Екі көше көрінді.

— Алыста қалған шығар, жарықтқ.

— Алыста қалды. Үйлері көрінбейді. Тек тал-дарағы қараяды.

Үйлердің көрінбегені қапа қылғандай тұнжырай түсті. Екі ұрты салбырап, кірпік қақпайтын көздері қимылсыз. Оң қолымен алша таяқты сипап қойып, беті маған, көзі айдалада адасып тағы да:

— Алатауды бұлт бүркеп тұрған жоқ па?— деді.

— Бұлт жоқ. Күн шыжып келе жатыр, Алатаудың басы жарқырап барады.

Мүсілімханның екі езуі қайтадан екі құлағына жетті.

— Маған Ұлтай айтып еді, бұдан биік тау жоқ деп. Жарықтық, жатыр десенші жарқырап.

— Ұлтайың кім?

Мүсілімханның жүзін бұлт басқандай лезде тұнжыр тартты. Екі ұрты қайтадан салбырап кетті.

— Ұлтай менің әйелім еді ғой,— деді.

— «Еді ғойың» қалай? Кәзір қайда?

Әлдекімді ұрып жібергісі келгендей алша таяқты құшырланып қысып-қысып қойды.

— Ауылға айында-жылында бір-ақ келесің, оның өзінде өз үйіңе ғана бір түнеп қайтадан қайқайып отырасың. Әрине, онан соң ауылдың жаңалығын біле бермейсің. Мен Шуылдақта жұмыс істеп жүргенде үйлендім. Не жұмыс дейсің бе? Біздің қолдан не келуші еді, артельдің жұмысы. Ботинканың бауын жасаймыз, шампанның тығынын жонамыз, сондай ұсақ-түйек, бірақ, әйтеуір, жұртқа керек. Арамтамақ емеспіз, бір жақсы жері. Тапқан нанымызды үялмай жейміз. Ұлтай да сонда істеген. Екеуміз қосылған соң қол ұстасып елге бардық. Жәкем қуанып, кәдімгідей той жасады. Бірақ бізді қайтадан Шуылдаққа жібермей қойды.

— Сен сыртта жүргенде, тыныш ұйқтай алмаймын. Көз алдымда бол. Өле-өлгеше, көзім жұмылғанша, саған көз болуға тырысайып. Түнде жатсам түрлі-түрлі түс көріп, сен суы ліпілдеген терең әуітке түсіп бара жатыр екен деп, айқайлап шошып оянам. Қал осында,— деді.— Құдай қос көрсе, немере сүйермін...

Жәкем жарықтық Ұлтайды туған қызынан артық санады. Ұлтай бес-алты ай өткенде аяғы ауырлады. Бәлекетім көжеге тойып қалыпты сөйтсем. Жәкем жарықтық қуанып, келінін алақанына салып аялап, үйдің бар тірлігін өзі істеді-ау.

Содан бір күні... Е, несін атасың, Барсхан бауырым, түлен

түртті ғой бұ адам баласын. Кәдімгі Молдабекті өзін білесің ғой. Аузына атасақал біткенше сол баяғы қу жындылығын қоймады ғой. Кейінгі кезде көрдің бе өзін? Ұқсамасаң тумағыр, ел айтады, өзін: құлды тарттырған текедей деп. Әйтпесе мен қайдан білейін.

Содан бір күні... Үйдің жанындағы сайдан тірнектеп жүріп биеге деп жоңышқа орып үйге келе жатсам, Ұлтайдың ышқынған даусын естимін:

— Жіберіңізші енді, не болған сізге!— дейді.

«Япыр-ау, шыннан Ұлтай ма?»— деп қалт тұра қалғам.

— Сүп-сұлу боп, өзі шотыр өзі соқыр соны қайтып сүйесің,— деді біреу.

«Ә, бәлем, Молдабексін-ау»,— дедім.

— Әй, Молдабек, ә, арам!— деп тұра кеп ұмтылыппын. Екеуі екі жаққа кашса керек, әлгі дауыс естілген жерде орнын ғана сипалап қалыппын. Сөйтіп ем, анадайдан Молдабек мені мұқатып былай деді:

— Хат жаздым, қолыма алып, ой, дәуіт-қалам,

Ұлтай-жан, ішіндегі-ау, менің балам.

Сүт беріп, қаймақ беріп, ой асырап бер

Болғанда қаратабан өзім алам, әку-ай...

Қара жер теңселгендей болды. Дауыс шыққан жаққа қарай темір таяғымды қадап кеп ұрдым. Тимелі, өйткені Молдабек жынды енді арт жағымнан келіп:

— Ішін күйсе, тұз жала,

Сыртын күйсе, домала,— деді...

* * *

Ол оқыстаен басын кекжең еткізді де, әлдеқайдан тың тындағандай, дыбыс шығармай қалды. Бетіне енді туралап қарап едім, самайын ақ шала бастапты. Шешектен қалған дақтар тереңдей түскен. Жанбыр жауса қак тұрғандай. Ақ басқан көздер қалайда сірескен шелді тесіп шығардай бір тынбай аунақшиды.

— Немене тесіле қалдың? Танымай отырсың ба?— деді жұлып алғандай.

Мен сасқанымнан:

— Оны қайдан білдің, көріп отырсың ба?— деппін.

— Деміңнен біліп отырмын.

— Жә, одан ары не болды?

— Не болушы ед? Жәкем жарықтық мені кішкентай күнімде

арыққа, шұқырға түсіп кетпесін деп жетектеп жүруші еді ғой. Содан мен әлгі ашуден әйелді қуып жібергеннен кейін жәкем:

– Мүсілімхан-ау, мен өлмейді дейсің бе? Мен өлгенде сені кім жетектеп жүреді? Сені сонда жетектеп жүретін адам анау келінмен бірге кетті ғой. Тауып кел, алып кел!— деді.

– Бармаймын. Керек болса, өзі келсін,— деппін.

Жәкем мені ұрады деген үш ұйқтасам ойымда жоқ. Оң жамбасымды ала бірдеңе сарт ете қалды. Жылан шаққандай атып тұрдым.

– Бармаймын. Өлтірсең де бармаймын,— дедім қасарысып.

Тағы ұрар деп бұға бердім, бірақ ұрмады. Е, Барсхан бауырым, енді сол жәкемді мына дүниені алты айналып айқайласам да таппаймын. Сондағы мені ұрған таяқ мынау. Әкемнің көзі... Шуылдақ жақтан Ұлтайды іздемекпін. Одан табылмаса Күркіреудегі төркініне барамын. Мүмкін, мүлде басқа жаққа кеткен шығар. Әйтеуір, тапқанымша іздей беремін...

Күншуаққа жеттік. Мүсілімханмен қоштастым.

– Аман бол, есендікпен кездесейік, Барсхан бауырым,— деп шақырайған күнге қарап таяғын қолтығына қысып тұрып, қолымды сипалады.

Енді бір сәт ол алша таяқпен алдын тық-тық түрткілеп, су кешкен адамша аяғын көтере басып бара жатыр екен.

Сол қолын да алға соза береді. Сол қолынан бұрын жәкесі жетектеп жүретін. Соған дағды алып қалғандықтан шығар, күр бос ауаны қармап барады. Әлде сол қолы жоқ іздеп жүр ме екен?..

ШАҒАЛАЛАР ҚАЙДА ҰЙҚТАЙДЫ?

Қайдан келетіні белгісіз, таңертең теңіз үстіне шағалалар пайда болады. Мүмкін, олар толқындардың ақ көбігінен аршылып шығатын шығар.

Ал толқындар сылқ-сылқ күледі. Толқындардың өзі суда жүзген жануарлар сияқты. Бір батып, бір көтеріліп, мың қаралы боп жатыр.

«Толқындар біз келгенше де осылай ойнап жатқан. Біз кеткенде де осылай ойнап жатады. Басқа біреулер келеді. Анау шағалаларды солар көреді» деп ойлады Әрлен.

Олар үшеу боп келді. Үлкен корпуска сестра-хозяйка апарып салып, бөлмелерін көрсетті. Ұзын бойлы, қапсағай жауырынды, отыз бес шамасындағы Әрлен қос чемодан көтеріп кірді. Оның бір чемоданы үстіндегі көйлегі түстес шатыраш екен. Әйел үш-төрт жасар ер баланы қолынан жетектеп жүр.

Үшеуі де чемодандарды бөлмелеріне қояр-қоймастан теңізге асығып еді. Әйел пляжға келіп, сары ала атлас халатын сілкіп тастап, суға жүзер лыпасымен ғана қалғанда, жағадағылардың бәрі жалт қарады. Күн шалмаған төні негрлерше қарайған халықтың ортасында оқшау тартты.

Жігіттің көк сәтен лыпасында желкенді қайық суреті бар екен. Ал оң жақ қақпақ жауырынынан гитара тартқан қыздың ұсқыны көрінді. Қыздың бас жағында бір, аяқ жағында бір періште тұр. Жігіттің қақпақ жауырынында гитара тартып отырған қызды періштелер неден қорғамақ екені белгісіз.

Келіншек теңіз жағасында неке төсегіне жатуға алғаш оқталған қалыңдықтай қысылып көп тұрды. Жасыл көк судың түбінде алтын түстес айқыш-ұйқыш сәулелер ойнады.

Женттей құмның ара-арасынан ұлудың түймедей қабыршақтары ағараңдайды.

Пляжға дейін сұғына өскен жабайы жоңышқа мен теңге жапырақтың иісіне мас болып, көбелектер қалбалақтап ұшады. Күні ертең суық түсіп, теңге жапырақ солатыны ойында жоқ.

«Осынікі жөн»,— деді Әрлен.

Сөйтті де суға сүнгіп кетіп, қалқып шығып құлаштап жүзе жөнелді. Төсіне дейін теңізге бойлап, толқын ырғағымен секіріп ойнаған келіншектің жанына жетіп:

— Үнай ма саған, Жауқаз?— деді.

Жауқаз жымыып күлді.

Жағадағылар да, суда жүргендер де бұл екеуінің қатар жүзгеніне қызыға қарап қалды. Тіпті біреу суға батып барады десе де селт етпей ертеден кара кешке дейін бастырма астында карта ойнайтын егделер де:

— Па, шіркін!— десіп еді.

Бірақ бұл жүзіс көпке ұзамады. Жағада құмнан үй салып ойнап отырған бұйра шаш, шүңірек көз бала кенет:

— Мама, мама!— деп шар-шар етті.

Жауқаз жалт қарады:

— Жылама, айналайын. Қуан, жылама!

Ол әлгі бір әсем жүзудің орнына суды шалп-шалп еткізіп, жағаға аптыға жүгірді. Бала толқынға түсіп кете ме деп қатты сескенді.

Келіншек кеткеннен кейін де, Әрлен толқындарға төсін тосып біраз жүрді.

«Толқындардікі рахат. Еркіндік осыларда. Дөңбекшіп ойнауын қарашы. Бір толқын бір толқынды қуалап ойнап бара жатқанын қарашы. Бұларға ешкім қой демейді. Ал Жауқаз екеуіміз ғой еркін жүзе алмадық. Қуан...».

Осыны ойлап, о да жағаға шықты. Ыстық құмға құлай кетті.

Теніздің жылы суы табанын жалап жатты. Табанын толқын қыпқытай берген соң, тізесін құшақтап отырды.

«Теніз тасбақа сияқты екен ғой», — деді ол.

Оның қаладағы көршісі Николай Петрович бір командировкадан оралғанда, баласы Сашаға тасбақа әкеп берген еді. Саша оны Жаңа жылда желінген үлкен торттың қорабына қоныстандырып, балконға шығарып қойды. Алдына нан, печенье тасталды. Жансыз зат сияқты қыбыр етпей жатқан әлгі тасбақа әлден уақыттан соң, сауыптан жылан басын шығарып жан-жағына ұзақ қарады. Құм мен сексеуілдің орнына зәулім үйлер көрді. Даланы қатты сағынып, құмға қайта қайтпақшы болды. Құмға көміп кеткен жұмыртқалары бар еді, соларды аңсады. Үлкен торттың қорабынан өрмелеп шықпақшы. Барбиған аяқтарын асып қойып тырмысады. Жиегіне жете бере қайта құлайды. Қайта асылады, тағы құлайды. Балқонды бойлай екпе шырмауық өсіп тұр еді, тым құрыса соған жетпек болды. Бірақ мың рет тырмысып, мың рет құлады... Тасбақаның да махаббаты бар болар. Тас сауыптың ішінде сағыныш сезімінің өмір сүруі қандай ғажап. Тасбақа азат болса, сол ажарсыз түрімен-ақ даланың қызыл гүлін суық төсіне басып жатар еді. Жусанның ащы иісін жұтып жүз жыл жасар еді.

Қазір Әрленнің көз алдына сол Сашаның тасбақасы келе қалды. Теніз толқындары тасбақаның қабыршықты сауыты сияқты. Құм жағаға асылып құлап, асылып құлап жатқан көбікті су тасбақаның барбиған аяқтарына үксайды.

«Е, толқындарда да еркіншілік жоқ екен ғой», — деді Әрлен.

— Жауказ, кел, қайыққа мінейік, — деді жігіт. Ол қарауылдан табаны жалпақ көк қайық сұрап алды. Орталарына Қуанды отырғызды. Пляж біртіндеп алыстай берді. Терендіктің шекарасы боп тұрған кеспек-бұйлар да артта қалды. Теніз дөнестеніп қара көк түрге енді, түбі көрінбеді.

Жігіттің ескек тартқан қолдарында бұлшық ет шиыршық атты. Танауы тершіп, көзі лапылдай түсті. Қарсы алдындағы Жауказға қадалды. Келіншек басына сары ала шатыр ұстап, түпсіз түңгикқа үніліп қалған. Әу дегенде үнсіз қара көк толқын суларын сәби де қызықтады. Қайықтан асылып қолын салып көрді. Сонда анасы сескеніп, етегіне жармасты. Баланы етегінен ұстай отырып, сыңсыма үнмен жайлап қана өн салды.

Жылжы, қайық, осы көлде
Жыр толтыршы жаным.

Махаббаттың бесігінде
Тербелейік тағы да.

Бір топ шағала бұларға ілесіп келеді. Қара моншақ көздері жылтылдап, толқын төсіне төстерін тигізіп-тигізіп келеді. Өрлен оларға қызыға қарады. адам да аңсағанын осылай аймаласа ғой.

Махаббаттың бесігінде
Тербелейік тағы да...

Талай жиын-тойларда сан рет айтылған ән. Ал, шынында, бұл мына дөңес теңіз төсінде ғана айтылуға тиіс сияқты боп көрінді. Екі адам біріне-бірі қол созым жерде қарама-қарсы отырса да, біріне-бірі айшылық алыс жердегідей арманда. Бұл әнді Қуан түсінбеді ме, әлде шексіз теңіз үрей туғызды ма, әйтеуір:

— Мама, мама! Қайтамыз, анда қайтамыз!— деп алыста мұнартып қалған глянжды көрсетіп қыңқыл салды.

Демалушыларды оқтын-оқтын саяхатка алып шығу үшін осында пристаньға теплоходтар келіп тоқтайды. Пристань — теңізге сұғына кіріп тұр. Қалын тақтайларды тіреген жуан дінгектердің суреті су бетіне түседі.

Күн қиядан аунап батып бара жатты. Теңіз беті қызғылтым тартты. Алыстан арғы беттегі тау да көрінді. Ол алтын арқалы айдаһар сияқты еді. Сол тауға, батқан күнге, қызғылтым теңізге пристаньнан қарап тұрған үшеудің суретін майда толқын тербеді. Әлдеқайда көз ұшында күннің батқан жеріне асыққандай жалғыз қайық кетіп барады. Жайшылықта назар түспейтін әлгі қайық қазір мүлде аянышты. Теңіз шетіне шыға ма, шықпай ма, жағаға жете ме, жетпей ме, — деген мүсіркеу сезім тудырады.

«Жолын болсын, жалғыз қайық», — деді ішінен Өрлен. Қайық теңіз бен аспан киюласып жатқан қара сызықтан ары аунап түсіп жоқ болатындай көрінсе де, әлі үзілмеген үміттей көз ұшында бұлдырады да тұрды.

Жағада жан азая берді. кешкі тамақтың кезі де келіп еді. Бірақ осы бір кештің суретіне тоймаған үшеу ғана пристаньда оқшау қалған. Олар әлгі қайықты көзбен әлі шығарып салып тұрғандай. Түн жамыла бастаған теңізде кеспек-бұйлар ғана жалғызсырап, қылтын-қылтын қарандайды.

«Ей, адамдар, күндіз сендерге жол көрсетіп, жақсылық жасап едік, енді бізді тастап кетпеңдер», — деп қол бұлғап жалынғандай

болады. Олардың тілін шағалалар ғана түсінсе керек, айналшақтап-төңіректей ұшып, төсімен жана өтіп жүргені.

— Мама, мама! Бұл күстар қайда ұйқтайды, а?— Жауказ селк ете қалды. Әрленнің қолынан қолын жұлып алды. Қуан сұрағы оны әлдеқайда алыс беймәлім дүниеден лезде қайырып, пристаньға қайта түсірді.

— Шағалалар ма? Қайда ұйқтайды дейсің бе? Қайда ұйқтаушы еді? Әрлен, сен білесің бе?

Әрлен де қысылған сияқты. Әйтсе де:

— Суда ұйқтайды, — деп салды.

— Иә, олар қорқады, — деді Қуан. — Су жаман. Олар қорқады. Жүр, мама, үйге!— деп Қуан кенет өксіп-өксіп жылап-ақ жіберді.

* * *

Олар келгенде, асханаға адам толып қалған екен. Бәрі асқа бас қойған. Қасық пен тарелкалардың сықыр-сықырына сөз беріліпті. Даяшылар да аяғының ұшынан басады. Үшеуі келіп өз орындарына орналасты. Лезде тамақ келді. Баланың асқа тәбеті аса шаппады. Күн өтті ме, әлде қалжырап ұйқысы келді ме, шүнірек көзі кіртие берді. Ал екі ересек тамақ ішкізудің амалын таба алмай жатыр.

Ақыры болмағансын Әрлен:

— Мына котлетті жеп қойсаң, міне, мен сияқты күшті боласың, — деп қолының бұлшық етін ұстап көрсетті.

Бала оның бұлшық етін менсіне қоймады.

Әрлен тағы көрсетті.

— Иә, менің папам сенен де күшті. Менің папам сені жығып қояды, — деді бала ашулана айқайлап.

Қасықтар мен тарелкалар сықыр-сықыры тына қалғандай болды. Бірауық ауыр тыныштықтан соң ғана сыбыр-сыбыр сөздер, тұншыққан күлкілер, жөткірінген жөтеліс көбейді.

— Папама айтам!— деді бала.

* * *

Танертенгі тамақта олар өз орындарынан көрінбеді. Кеше кешкі жағдайдан соң ол отырған орындарынан тұра алмай жерге сіңіп кеткендей еді. Бала да байқалмады. Бірақ періште де ғайып болады ғой.

ҰЗАҚ КОМАНДИРОВКА

Тауға караған балконға жаңбырдан бұрын жел жетті.

Көшедегі жасыл ағаштар тыпырлап-ақ қалды. Әлгінде ғана жайнап тұрған шашыратқы гүлдер лезде көкшіл көздерін жұмды.

Сонда құлағы қалқиған сары бала:

– Арыстан аға, мен папаммен бірге тауға барғанмын, білемін, – деді.

Соны растағандай дәу басын изеген кезде, жіңішке мойны әлгі басты әрең көтеріп тұрғандай еді.

Сары баланың үлкен қой көздері жасына жетпей ойлы сияқты. Күлсе – ықыластана күледі де, екі езуі қалқан құлақтарына дейін жетеді. Ақсиып ірі-ірі аппақ тістері көрінеді.

– Білемін, білемін, білемін, – деп арық колдарымен балконның жақтауын шапаттап айқайлап жіберді.

– Нұрлан, не болған саған? – деп шешесі балконға бас сұғып каралы.

Жел үдей түсті. Иілген ағаштың бұтақтары электрдің жалаңаш сымына тиіп кеткен сайын, шатыр-шұтыр, жарк-жүрк ете қалып, уыс-уыс ақшыл шоқ шашырайды.

– Енді балконда отырмай-ақ койындар, үйіге кірсендерші, – деді менің әйелім.

– Рас, – деді Нұрлан маған, – папам мені тауға алып барған. – Сонан соң сәл ойланып тұрып: – Бірақ ол қашан-ан, бұдан жүз жыл бұрын еді, – деді.

– Соқ өтірікті, – дедім мен шыдай алмай. – Өзің бес-ақ жастасың. Қайдан жүз жыл бұрын болсын?

Бала мені мүсіркегендей дәу басын қисайтып біраз тұрды да:

– Ой, Арыстан аға, жүз жыл дегенде – жүз жылдың өзі емес қой, – деді. Бет әлпетінде: «соны да түсінбейсің бе» деген нышан бар.

– Әй, Нұрлан! Ағаның мазасын алма, – деді анадай жерде диван үстінде отырған Жанна.

– Менің мазамды алған жоқ, сен назар салмай отыра бер, – деймін баланың мамасына.

– Жанна, саған не болған, өз бетінше отырған баладан айналып кетпейсің бе, – деп әйелім түсті араға.

Үйдің ішін үнсіздік жайлады.

Балалармен тіл табысуға орашалақ адам едім, кішкентай мейманды немен алдандырарымды білмей дағдарып отырғанымда,

кобдишадағы түрлі темір-терсек, значоктар есіме түсе кетті. Жерден жеті қоян тапқандай, жүгіріп барып кобдишаны қолтықтап қайттым.

– Мінекей, біздерде мынадай бар, мынадай бар,— деп Нұрланның алдына нешебір жалтырауықтарды жайып салдым.

Далада бүрк-сарк күн күркіреп жатты. Онда ісіміз жоқ. Бала мәз, соған мен де мәз.

Ойдан-қырдан жиналған әлгі значоктердің бір уысын Нұрланға сыйладым.

– Рақмет,— деді ол ересек адамша.— Мен значок жинап жүрмін. Тіпті менде әлі папам әкеп берген значоктер мен шетелдік шақалар да бар.

Мен көңілденіп, мырзалығым ұстап кетті де, ВДНХ-ның қола медалін қоса бердім. Кішкентай мейманым медальді ары қарап, бері қарап, тіпті титтей алақанына салып, салмақтап көрді де, өзіме қайтып берді.

– Мұны алмаймын, Арыстан аға,— деді. Мұны сіздің өзіңізге сыйлаған. Маған алуға болмайды.

– Сыйлаған емес, Арыстан ағаны наградтаған,— деп баланың қас-қабағын андап отырған мамасы сөзге араласты. Соны айтып, қара көйлегінің тар етегін тартқылап, сирағын жасырмақ боп қысылып отыр.

– Наградтаса тегі жақсы,— деді Нұрлан сөзін салмақтап. Шәушиген бетіндегі үлкен аузы томпайып шыға келді.— Менің папамды да наградтар еді, оның да осындай медалі болар еді...

– Нұрлан!— деп мамасы айқайлап жіберді.— Қарыса ма жағын сенің, қарыспай ма! Сөйлеме дедім ғой мен саған. Жүр, киін. қайтамыз.

– Жанна, саған не болған,— деп әйеліміз екеуміз өре түрегелдік.— далада жанбыр күйіп тұр!

– Оһо,— деді бала үлкендерше,— жанбыр деп осыны айт. Мама, мама, қазір папам командировкадан кеп қалса қайтеміз. Ол үйге қайтіп кіреді? Су-су боп қалады ғой.

Мамасы бұл жолы ынта-шынтысымен жауап беріп жатыр:

– Нұрлан, сен білмеуші ме едің, папаңның өзінің кілті бар ғой, командировкадан біз жоқта кеп қалса, өз кілтпен ашып алады үйді. Әй, бірақ келе қоймас. Келетін уақыты бола қойған жоқ...

Бала күрсінді. Әлгінде ғана өзі қызығып, құныға қараған значоктер жайына қалды.

Кенет алақандай көздерінен от ойнап, ақ сары жүзі бал-бұл жайнап:

– Арыстан аға, менің есіме енді түсті. Сіз білесіз бе, папам мені стадионға алып барғанда тура осындай жанбыр жауған.

Стадионда футбол болды-ау деймін. Ұмытып қалыппын. Жүз жыл өтті ғой... – деді.

Мені тағы да сенбес дегендей бетіме қарады:

– Жүз жыл дегенде, шыннан жүз жыл екен деп қалмаңыз. Баяғыда дегенім ғой. Сонда папам менің үстіме газет жапты. Бәрібір үсті-басымыз су-су болды. Сол жолы мен ауырдым-ау деймін. Есімде жоқ, жүз жыл өтті ғой.

– Нұрлан, не айттым мен саған, Арыстан ағаның мазасын алма дедім ғой, – мамасы тағы да ашулы көзбен баланы атып өтті.

Әйеліміз екеуіміз оны тағы да тарпа бас салдық:

– Жанна, нең бар тыныш, адам құсап әңгіме айтып отырған балада. Мұндай ақылды баладан айналып кету керек қой. Кел, Нұрлан!

Үлкен аузы томпая қалған Нұрланды өзіме тартып, бауырыма қыстым. Бір жақсы жері, бала кекшіл де, шолжаң да емес. Лезде жадырай салып, қойныма қойып кетті.

Баланы бауырыма басарымды бассам да, бір түрлі себепсіз сезімнен қысылып барам. Бала үп-ұзын арық саусақтарымен иығымды сипалады. Күрсініп қойды. Бір бәленің боларын сезгенді менің де тынысым тарылды. Ап-арық ұзын саусақтар жағымды жағалап, бір күннің ішінде өсіп қалған сақалымды сипалай бастады. Тостағандай түп-тұнық көздер бетіме кірпік қақпай тесіле қарап қалған. Сидаң саусақтар жылжып жүр. Соқырлар әлденені іздегенде, әлдекімді танығысы келгенде осылай сипалайды. Менің бетім алаулап, тұла бойым бір қызыл, бір суып, қалшылдатып барады. Егеудей сақалды ары-бері ақырын ысқылап көрді де, бала.

– Қытығың келмей ме, Арыстан аға? – деді.

Жанна бүк түсіп, булығып отыр. Менің әйелім де шыдамады.

– Сіздің шашыңыз қара екен, папамдікі, ұмытпасам, сарғыш еді... Солай ма, мама?

Жауап орнына мамасы енді дауыстап жіберді.

Әйеліміз екеуімізде үн жоқ.

Жападан-жалғыз қалған бала ақыры шыдай алмай:

– Мама, кешір, мен сенен сұрайын деген жоқ едім, бірақ папамның шашы қандай еді – ұмытып қалыппын. Жүз жыл өтіп кетті ғой, – деді.

АЛТЫН ТІКЕН

Күн үлкен сәскеде бақташы табынды тақырға иіріп тастады да, тарбиған қара шеңгелдің түбіне барып отырды.

Бурыл таудың жаланапш жартасынан шаңқ еткен ала бүркіттің үні естілді. Бақташы балапан іздемекке ойы бір кетті. Сонан соң:

— Мен қайбір күсбегі едім,— деді.

Шенгелдің тікені көп, жапырағы сирек еді. Қауашағы пісіп, жел сәл ызын етсе, қонырауша сынғырлап тұр. Бақташы шақшиған күннен басын қоршалап, пиджагін шешіп алып шенгелге жапты. Шашы сиреген төбесіне ғана жетерлік көленке түсті.

Шенгелдің түбінен қашып барып, ебелектің астын паналаған кесірткенің алқымы бүлкілдеді. Ерте-ерте, ертедегі алып айдаһарлардың шаялаған ұрпағы бақташының әрекетін бағып, кірпіксіз көзі тесірейе қалды.

Бақташы кенеп дорбадан жарты бөлке нан, екі шиша шығарды. Дорбаны төсеп, тамақты үстіне қойды. Кесіртке бөтелкелердің күнге шағылысып жалтырағанынан жасканып бұғынқырай түсті. Бөтелкелердің бірі — айран, бірі — ақырған ақ арақ еді.

Кеше бақташы жұрттан жалақысын жинаған. Сиыр бас сайын айына бір сом. Қолына түгел тисе әжептәуір ақша. Бірақ қолына түгел тие бермейді. Қауымды даттап обалы не керек. Көбі-ақ адал ақысын тап-тұйнақтай таза береді. Тек, Қатша сияқты құдайдан безгендері болмаса. Қатшалар қалтасында ақшасы бола тұра:

— Әй, Қалтырауық, келесі базарға дейін шыдай тұр-әй, жазған. Келесі базарда көнімді сатсам да сенен құтылармын,— дейді ғой күйдіргенде.

Бақташы сонда барып:

— Осы қыстан бастап жекешені тастап, колхоздың малына кірмесем бе!— дейді.

Бақташы арақтың ақ қаңылтыр аузын ашып, қырлы стақанға орталау құйып, ойланып біраз отырды.

«Бұрын осының аузын сүргіштеп қояр еді».

Қолы от алған трактордың рулін ұстап отырғандай дір-дір етеді. Сонда қырлы стақандағы арақ күздің қара суығы тербеген қас суындай қалтырайды. Бақташы соны байқап қалып, көзін тарс жұмып, басын шалқайта тастап жібереді...

Ебелек түбіндегі кесіртке алдыңғы екі аяғымен жер тіреп, зерлі мойнын созып-созып қарады.

Сәлден соң Қатшалардың қорлығы ұмытыла бастайды. Таңғы салқынмен аңыздағы ажырыққа тойып алған табын тақырда тапжылмай жатыр.

Бақташының бойы балбырап, ойы бозбала шағына сапар шегеді. Өмірінің тәтті бір кезі. Тәттінің көп тұрмайтыны сияқты лезде өте шыққан бір заман. Көкірегінде көмулі жатқан бір арман. Көмулі жатқан шоқтың үрлегенде қызарғанындай осындайда, оқта-текте сол бозбала шағы бір елес беріп кетеді.

Содан бері де қырық жыл өтіп кетті. Дүниеден көп адам аттанды, дүниеге көп адам келді. Бір кезде конфискуленген байдың

бой жетіп отырған қызының тұсына барып өлен айтқан жас жігіт енді қалтырауық шал болды.

Бірақ ол қылшылдаған жігіт кезінде де қалтырауық еді. Өмір бойы осы кемістіктен азап шегіп келеді. Бозаның бір жорасында әлгі конфискеленген байдың бой жетіп отырған қызының тұсына барып:

Біздің ауыл Бурылдың төрінде отыр
Өзін көрген баяғы жерінде отыр.
Шыныменен көңілің бізде болса
Беу, құдаша, сағат сайын көрін де отыр.

Қарағым-ай!
Қабағың-ай,
Ақ қағаздан аппақ-ай
Тамағың-ай!—

деп шалқыған еді.

Құдаша да күр ауыз емес екен, жеңгесіне қосылып өлеңмен жауап айтты. Сол шумақтың бәрі түгел бақташының есінде қалмапты. Есінде қалғаны соңғы сөзі еді.

...Құда-жан, қалтырамай жайыңа жүр...

Жұрт сонда қыран күлкі, мәз-мейрам болып еді-ау. Бақташы кірерге жердің тесігін таппай, боза сүзген тай қара қазанға түсіп кете жаздап еді. Жұбаньшты жұрттан таппай, сол бір ұлттан іздеп, ісіп-кепкенше іше берді. Жалғыз кемпір шешесі ғана:

— Жүмәлі-ау, Жүмәлі! Құдайдан тілеп алған жалғызым, сенің қолыңды қалтыратып қойған әлгі Сәдіркүл жиен ғой. Кішкентай күнінде асыққа таласып талай ұрып ең. Қолың содан қалтырауық. Оның несіне қапа боласың, — деуші еді марқұм.

Пиджактің қос алақандай көлеңкесі ауытқып, бақташының басына күн түсті. Селдір шашының арасынан шықтай мөлтілдеп шып-шып тер шықты.

— Келіңіз, құдаша,— деді бақташы арақ құйылған қырлы стаканды алға ұсынып, орнынан тізерлеп көтерілген болып. ебелек түбіндегі кесіртке жалт беруге ыңғайланды. Бақташының көзінің алды кілегейленіп жұмыла беретін болды. Енді бүкіл денесімен ары-бері теңселіп, аяқ оқыған қариядай боп отырған соң, қолының майда дірілі білінбей де кетті.

— Апыр-ой, құдаша, алмадыңыз ғой!

Құдашада үн жоқ. Құдаша қазір, бұдан қырық жыл бұрынғыдай, құданың бетінен алмайды. «Қалтырауық» деп кемітпейді. Тамағы «ақ қағаздан аппақ» боп, қырын қарап күлімсірейді. Қыпша белі майысып, бұрымының ұшын таркатып, қайтадан өріп, арқасынан асыра лақтырып тастап, көзінің қиығымен тағы да күлім қағады.

Бакташы қырлы стақанды төңкеріп тастап, бөтелкені сарқып құяды.

— Келіңіз, құдаша!

Сый аяқты бұ жолы кәдімгідей орнынан тұрып барып ұсынбақ болады. Кесірткенің алқымы бүлкілдегенін қоя қояды. Құйрығы жылтың етіп, ебелектің ар жағына өтіп барып, артына бұрылып қарайды.

Кесірткеге бакташы жақтан қауіп төне қойған жоқ. Ол шөкелеп тұрып барып:

— Апыр-ой, құдаша,— деп қайтадан былқ етіп отыра кеткен.

Қауіп басқа жақтан келе жатқан сияқты. Ту сырттан ат тұяғының дүбірін есітіп, кесіртке таяу тұрған бір түп текесақалдың арасына сүңгі жөнелді. Колхоздың қарауылы:

— Бұл адам ба, жын ба?— деп біраз тұрды. Одан соң барып, атын шенгелге байлап, бұқпалап басып бакташының алдына шөкелеп отыра қалды.

— Алыңыз, құдаша,— деді бакташы.

— Келіңіз, құда!

Бакташы көзін бағжаң еткізіп ашып алды. Алдында шыннан адам отырған сияқты. «Қалпақ па, орамал ма? Құдашаға мүрт шығып кеткен бе?».

— Апыр-ой, құдашаның түрі бұл сияқты емес еді ғой,— деді бакташы дауыстап.

— Құдашашылын мұның! Әй, құда! Сиыр қайда?

— Е, бәсе, әбді охранник екенсің ғой. Сиыр... сиыр жусап...

— Бар бол, бар болғыр! Табын тұтас жабылып жүгеріні жайратып жатыр. Жын-шайтаныңмен сөйлесіп сен отырсын. Не жын айналдырды!

Табынның жусап жатқан орнында пырдай болып жас жапалар ғана қалыпты.

Бакташы мастықтан лезде айықты.

* * *

— Қарасан келгір!— Бакташы жуан таяқты шиіріп лактырғанда, ешкібас көк сиыр көзін жұмып тұра қалды. Таяқ тұқыл мүйізге сақ етті. Көк сиыр басын шайқап алып, жүгеріні салдырлата тағы аралап кетті. Аштан өліп бара жатқандай жүгерінің жапырағын жалмап, апандай аузына ілінгенін құлаштай тілімен шалып, ілінбегенін мүйізімен қайырып, жапырып барады. Аттандап Қатша жүр.

— Жайрағыр, Қалтырауық, жайрат менің жаялықтай жүгерімді!

Қыпша бел құдашаның демде бақырауық қисық кемпірге айналып кеткенін бақташы мойындағысы келмейді.

«Әй, Қатша, тілің о баста-ақ ащы еді-ау. Бәрі өзгерді, бірақ тілің сол баяғы удай күйі».

— Карасан, иттің малы!

Бақташының кемпірі Жұпар колхоздың карауылы Әбдінің айтқан сөзіне сенер-сенбесін білмей ернін сылп еткізіп, жер қозғалса қозғалмай, есіктің алдында тұр.

— О, шойлы, аяқ ішетін қу әдетті қайдан шығайған?! Аяқ шенің не тенің?! Құдашашылың, шойлының! Құдашанмен қатып қалғый!

Жүмәлі бақташы сиырларды жүгеріден әрен айдап шығып, колхоздың көшесін шандата қуып келе жатқанда, оған шанның арасынан «тамағы ақ қағаздан аппақ» құдашасы тағы елес берді.

ТҮЙЫҚ ШАРБАҚ

Тауық күлге аунағанды тәуір көреді. Ал қазір бұрынғыдай есіктің көзіне шығарып тастай салатын күл жоқ. Қазір жұрт балонмен тасып газ жағады, үй жылытуға көмір түсіріп алады. Көмірдікі қайран баяғы тас мияның, яки қызыл жантақтың күліндей болмайды екен.

Тауық енді топырағы бусап жатқан огородқа үйір. Мейрамбүбі тауық ұстайды. Асырамас еді, күнде тракторшы баласы Жұмажанның сеткесіне пісіріп салып жіберетін үш-төрт жұмыртқасын олжа көреді. Әйтпесе «тауық асырағанды қой» деп көрші қайнысы Жаппас оу баста-ақ ескерткен. «Құс асырағыш екенсің, — тор шарбаққа қамап ұста» деген. Ал өзі тауық тұрмақ, қаз бен түйекұсты да асырайды. Бірақ олар қысы-жазы ауладағы тор шарбақта қамаулы. Зоопарктегі сияқты.

Мейрамбүбі қайнысына:

— Сөзің құрысын, — деді. — О заманда бұ заман тауықты қамап баққанды кім көрген, — дейді. — Сен бір күні тауықты аяғынан арқандап қой дерсің.

Жаппас Мейрамбүбімен салғыласып жатпайды. Огородына түскен құсты кесекпен қадап-қадап ұрып, шекарадан асыра қуып тастайды.

Мейрамбүбінің тауықтары қатты жәбірленіп, иесіне мұнын шаға байбалам сала қақылықтап қашып келе жатады. Әсіресе қызыл қораз өнеші жыртылғанша қаксайды.

— Қап, қараң қалғыр-ай! — деп үйден Мейрамбүбі шығады. Сонда барып жәбір көрген асыранды құстар зарлауын бәсеңдетіп, шектерін тартып барып, жай бейбіт құрқылға көшеді.

Екі үйдің жерінің арасы бір құлак суы бар арықпен бөлінген. Арықтың арғы беті, бергі беті қаз-қатар нау теректер. Балақ жағын атыз бөліп тұрса да, аспандап алған бас жағы бұтақтары айқасып, жапырақтары жамырасып, тұтасып кеткен. Сол дүлей нуда жаушымшық пен жабайы кептердің, тоқылдақ пен көк қарғаның сансыз ұясы бар.

Алты ай жазға көк терек пен қара ағаштың такаббар басы азан-қазан құс базары.

Арықты бойлай, ағаштардың етегін ала арасына бұзау кіріп кетсе көрінбес түйе жапырақ пен шырмауық, шытыр, мендуана өседі. Мейрамбүбінің тракторшы баласына жұмыртқа туып беретін тауықтар бастығы қызыл қораз болып, күн ысығанда, сол түйежапырақтың арасына кіріп, көздері ақшелденіп, рахат түс көріп ұйқыға кетеді.

Өздерінің бір тұтам өміріне шақталып берілген құс ұйқыдан кейін, тауықтар тағы да тамақ пен борпылдақ топырақ жорығына шығады. Неге екені белгісіз, арықтың арғы жағына өш. Мейрамбүбінің механизатор баласына колхоз кесіп берген жиырма сотық жер жетпегендей, Жаппас жағына жаудай тиеді.

Жаппастың жиырма бес сотық жерінде нелер жоқ! Мәуелеп тұрған алма мен алша, алмұрт пен өрік. Тіпті екі түп жанғақ та әкеп отырғызып еді, түйе сияқты неме екен, әлі жеміс бере қойған жоқ. Ал шие мен құлпынай әлдеқашан пісіп, сабағынан үзіліп түсіп, тауық шоқығанда уылжып шірі бастаған.

Картоп күлгін гүл ашып, түбіндегі ақ сары бас құрт төңкеріле семірген кез болатын. Тауық шіркін осыған өлердей өш.

Қызыл қораз темірдей тұяқтарын картоптың түбіндегі топыраққа салып-салып жібергенде, жер соқа жыртқандай болады да, ар жағынан ерінген, манаураған ақ сары бас құрт асықпай аударылып түседі. Қызыл қораздың сондағы дүрдигенін көрсеніз: бөтегесі Алатаудың бөктеріндей шенберленіп, қыт-қыттап мекендерін шақырып алады. Тойып болған соң ақ мекендер топыраққа жата қалып шомылады-ай келіп.

Әне, бәле содан шығады.

Бір күні Жаппас арықтың өз жақ бетіндегі ағаштарды аралатып тікенекті сым темір жүргізіп тастады. Арасынан тауық тұрмақ торғай өте алмастай жиі тартты. Мұндай темірмен Жаппас өз жерінің бұрын көше жақ бетін, түстік бетін және сайға барып тірелетін батыс жағын тұтас қоршаған болатын. Рас, Мейрамбүбі женгесінің үйімен шектесетін терістік жағы ғана тікен сымсыз еді. енді о да тарс бекітілді. Тек екі үйдің арасын жалғастыратын жалғыз аяқ жолдың арықты кесіп өтетін жері ғана ашық қалдырылды. Жаппас жерінің төрт бұрышындағы жалғыз ашық жер осы ғана.

Әйтпесе көше жақтағы биік дарбаза үнемі сырықпен тіреулі тұрады. Ертеңді-кеш өріске мал шығып, өрістен мал қайтқанда ғана сықырлап ашылады.

Жаппас көршінің үйіне қарай шығатын әлгі бір жалғыз аяқ жолды да бітеп тастамақшы еді, ойланып біраз тұрды да оған қолы батпады. Кішкентай үш баласы үйректің балапанындай тізіліп сол жолмен Мейрамбүбі апасының үйіне баратыны есіне түсті. Кемпір кішкентай балақайларды жаны қалмай жақсы көрер еді. Өзіне әлі немере біте қоймағаннан ба, әйтеуір, әлгі Жаппастың мұрынбок балаларының асты-үстіне түсіп бәйек болар еді, шығарға жаны басқа, әйтпесе өзі туғаннан кем көрмес. Тракторшы баласы әлі үйленбей жүр. Жұмысқа ерте кетіп, кеш келеді, оған:

— Әй, айналайын, біреудің қызын тұлымшағынан сүйреп әкелер күнің бола ма, жоқ па?— деп қояды.

— Пәлі, апамды-ай,— деп күледі тракторш баласы.— Қазіргінің қыздарында тұлымшак жоқ та. Қазір — прическа.

— Е, пришешінмен қатып қал,— дейді кемпір теріс айналып, Жаппастың балаларына қазанжаппа пісіріп беріп отырып. Бүкіл қырық үйлі көшеде қазанжаппаны жалғыз Мейрамбүбі ғана пісіреді. Мейрамбүбінің тауықтары Жаппастың огородындағы сары бас күрт пен шұбалшынға қандай өш болса, Жаппастың балалары Мейрамбүбінің қазанжаппасына сондай құмар.

Балалар қазанжаппаға тыңқия тойған кезде, Мейрамбүбі оларға арша күбіні күрпілдетіп пісіп-пісіп көже құйып береді. Арша күбі осы үйде Мейрамбүбі көрші қырғыз ауылынан осы қазақ ауылына келін боп түскенде бар еді. Ал Мейрамбүбінің енесі Ақтолқын жарықтық, нұрың пейіште шалқығыр, айтар еді. Бұл арша күбі осы үйге мен келін боп түскенде бар еді деп. Бұл күбіден мына отырған балақайлардың бабалары ас ішкен, Мейрамбүбінің ертерек қайтқан шалы мен мына көрші Жаппастың әкесі бір туған. Бұларды кексе кісілер Таубас әулеті дейді. Бұдан жүз жыл бұрын өткен Таубастар, жаның жәннатта болғырлар, осы арша күбіден ашымал ішкен.

Сол бабаның асына, құданың күдіреті, осы заманның ұрпағы болса да, мына Жаппастың жамандары әбден құмар. Мейрамбүбі айтады:

— Менің жамбасым бір күні жерге тигенде мұны сендерге кім істеп береді,— деп қояды. Оны балалар уайымдамайды. Қазір қарны тойса болды.

Қарны тойса болды, үйректің балапанындай балпаң басып тізіліп, жалғыз аяқ жолмен қызыл шатырлы үлкен үйге қайтады. Енді осыдан кешке дейін, қызылшадан шешелері келгенше қарындары ашпайды. Ал Жаппастың бұларға қарауға мұршасы жоқ. Түнде қамбаға қарауыл, күндіз «Запорожецін» қоңызша

тонқандатып, алма, алқоры тиеп базарға жөнеледі. Одан кейде ерте, кейде кеш келеді. Малының өтуіне қарай.

Соны көріп Мейрамбүбі өзінің тракторшы баласына:

– Әй, айналайын, тым құрымаса ана Жаппас ағаннан үйренсенші. Астында тракторың бар, құдайға шүкір. Анау алма деген шіріп жатыр. Тіпті тауықтар да шоқығысы келмейді. Мұрнын шүйіріп, қасқа сиыр да жемейді. Не қыламын мен оны? Артып апарып, тым болмаса шай-қантқа айырбастап әкелсенші, – дейді.

Оған баласы көнбейді.

– Шай-қантқа менің тапқан еңбекақым да жетеді, – дейді.

– Апыр-ай, кежеген кейін тартып тұратыны-ай, сенің. Мынау ағанның әрекетін неге көрмейсің? Оның да жері сенің жеріндей-ақ қой, ала-құласы жоқ. Жылда қып-қызыл ақша жинап алады. Ал біздікі ит-рәсуа боп далада қалады. Онан да осы мәуені сатып, Жаппас құсап бір легковой алсаң, сені мөнкіп-мөнкіп тастап кететін бе еді? Әй, түкке икемі жоқ, болбырым-ай.

– Легковой не керек, трактор тұрғанда, – деп баласы кемпірді өршелендіре түседі.

– Е, тракторың бар болсын, жүрісі жаман. Адамды селкілдеткенде ішек-қарның түсіп қала жаздайды. Майдай жүп-жұмсақ легковойға не жетсін!

Кемпір қайтсін, ода армандайды. Балам бір машина сатып алса дейді, келін түсірсе дейді. Содан жаңа құдаларды шақырмақшы. Сонда құдаларды әлдекім құсап салдыр-күлдір жүк машинаға мінгізіп әкелмей, Жұмажан легковоймен тасыса, қандай мәртебелі болар еді дейді.

Өстіп бір өзінше тәтті қиялдың құндағында арша күбіні ысқылап жуып отырғанда, бір жаман дауыс шар-шар ете қалды.

«Тауықтың балапанын қарағұс ілді ме», – деп далаға ытқып шыққан.

Сөйтсе, өзінің қызыл қоразы. Шарбактын ар жағында Жаппас тұр. Ұрысын ұстап алып екі борбайын екі жаққа дар еткізіп айырып-ақ жібергені. Өлген қоразды сөйтіп Мейрамбүбінің үйіне қарай лақтырды-ай кеп. Сонда ол қызыл қанаты жалпылдап, бейнебір аспаннан от түскендей алаулады. Әтештен айрылып жесір қалған ақ мекіштер ойбайды салып, жоқтау айтып жатыр.

– Ә, сорлы дүлей, жазанды Жұмажан берсін, – деді Мейрамбүбі, жалғыз ұлын асқар тауға балап. – Кешке, тірі болса, келер. Торғай ток еткеннен күннің көзі байланғанша колхоздың тірлігін істеп, тырнағымен жер тырмалап жүрген жұмыскердің жалғыз шешесін көрінген саудагер жәбірлесін деген заң жоқ, қараң қалғыр. Тілсіз мақұлықтың шатын айырып. Шатын айрылып, тапқанын талапай болғыр.

Жаппас ләм деп жақ ашқан жоқ. Үйінен өткір балта алып

шықты да, жалғыз аяқ жолды жуан-жуан тақтаймен биіктетіп, тарс бекітіп тастады. Енді тышқан жорғалап өтетін жер қалмады.

«Менен кінә жоқ»,— деді Жаппас. Сөйтіп қайтадан «Запорежекті» айнадай ғып сүрткілей бастады. Көкшіл сырын жалтырата бензинмен ысқылады. Станцияға түсте келетін жолаушы поезына алма, жұмыртқа алып шықпақшы боп, жолға дайындалған.

Бірақ әлгібір жағдай жайбаракат көңілін лайлап, ойын бөле берді. Өзінен-өзі дегбірі кетіп, әлденесін ұмытқан адамша үйге бір кіріп, бір шықты. Ойсыз, мағынасыз жан қалтасын сипалай берді. Шалбарының артқы қалтасына салып қойған сигаретке қолы тигенде барып, темекі тартқысы келгенін ұқты.

Фильтрсіз, мыжылған арзан сигареттің біреуін алып тұтатқанда, тұңғыш рет қолы қалтырады. Соған ыза болғаны, қою түтінді ішіне аямай қарпи тартып, жанып тұрған шырпыны сүк саусағымен бет алды шертіп жіберді.

«Шығасыға иесі басшы» деген... Шылым тұтатып болған соң, отын үрлеп өшіріп, өлі шырпымен тісін шұқып қойып, көк түтіннің иісіне, дәміне елтіп отырар еді. Бұл жолы шертіп жіберем деп, шерменде болды. Әлгі шырпы шертпектен шыр етіп барып, Жаппастың оң қол жағында тұрған машинаның үстіне түсті. Бәрі қас қағым сәт, «Запорожец» лап етіп, сиқыр ойнағандай, лезде отқа оранды. Машинаның жанында тұрған қара шелектегі бензинге бір жапырақ от жаны бар мақұлық құсап өзі қарғып түсті. Бүрк еткен жалын ұмар-жұмар дөңгеленіп аспаннан бір-ақ шыққан.

Жаппас бір сұмдықтың болғанын іші сезді, бірақ не екенін ұға алмайды. Әуелі жалпылдап қанатын қаққан қызыл қораз сияқты да көрінді. Әлдебір сары ала топырақты үйірген құйын сияқты да көрінді. Мұндайда діндар болса:

«Бісмилдә, бісмилдә»,— дер еді, бірақ ол аузына түспеді. Ұйқтап жатып бастырылыққандай демі бітіп, көзі шатынап біраз тұрды да.

— Ойбай!— деп келте қайырды. Үні шықпай қалды. Оны өзі де сезді. Содан соң барып:

— Ойбай!— деп бар даусымен барқырап қоя берді.

Осындай жаман дауыстан жаны шошынғыш қазақ үйде бар тірі жаны далаға толайым топырлап шыққан.

— Өрт! Өрт!— десті.

— Жаппастың үйі өртеніп жатыр.

Күрегін, кетпенін, сырығын ала, тұра-тұра жүгіріскен. Кәне ішке кіре алсашы. Биік қызыл қақпа іш жағынан сырықпен тіреулі, ағаш-ағаштың арасы тікенек сым темір, шеңгелмен бекітулі.

— Әй, сорлы, аш дарбазанды!

— Қақпаны аш!

Жаппастан жауап жоқ. Арсылдап, шынжырын салдыратқан ит үреді. Бү кезде от маяға шапшыған. Тор шарбактың ішіндегі тауыктар шарылдап, үйрек-каз үрейлене қаңкылдады. Алауына адам жолап болмас орасан оттың түтіні биік тал-дарақтың басын орады. Ондағы сынсыған ұя, сансыз шымшық кызылшақа балапаны қақалып, құс дүниесі күйзелді.

Жұрт қақпаны аша алмай, не тікен шарбақтан аса алмай «ал-ал»деп жүргенде, Мейрамбүбінің есіне ең алдымен қазанжаппа жегіш балалар түсті. Жаны қысылғанда атам заманда ұмытып кеткен қырғызшасы аузына түсіп:

– О, коки, кантем!?! – деді.

Тікенек темірлі арықтың бойын жағалай жүгіріп жүргенде, тәңірі жарылқап, таңертен өзі жоңышқаның үстіне жайып тастаған қызыл ала текеметке аяғы шалынып сүрініп қалды.

Ала салып текеметті тікен шарбактың үстіне лақтырып, кемпір басымен әлгі биікке жас балаша қарғып шықты.

Ашыған бидай көже ішкіш батырларын қашып шығарға тесік таппай, олар да шарбактың ішінен айнала шырылдап жүр екен. Есі кеткенде үшеуі үш жаққа қашып, Мейрамбүбі оларды әрең ұстап алып, қолына іліккенін шарбақтан асыра лақтыра берді.

Мейрамбүбінің текемет көпірін көрген адамдар бү кезде ішке қарғып-қарғып түсіп, жандалбас әрекетпен әуре. Балағы күйіп, сирағы сидиған Жаппастың бет-аузы үйтілген. Көзі алақ-жүлак, айдалаға қарайды. Енді бір кез оттан опырылып түсіп, гүрс құлаған қызыл қақпаға қолын шошайтып, ыржың-ыржын етіп күлді.

Көз алдында қызыл қораз қанатын жалпылдатып тұрғандай. көзге көрінбес әлденені қолымен жасқай берді.

НӨСЕР

Самолет таңғы бесте ұшады. Аэропортқа самолет ұшардан бір сағат бұрын жету керек. Ереже солай. Бұл үшін түнгі үште ұйқыдан тұрып, жолға шықпаса болмайды. Түнгі үште аэропортқа экспресстен басқа көлік жүрмейді. Экспресстен қалып қоймау керек.

Ақиқат түнде төсекке жатар алдында осыны қайта-қайта ойлап еді. Сондықтан шығар, оның ұйқысы мазасыз болды. Түрлі-түрлі түстер көрді. Ол Күншуақ қаласы мен Боранды станциясының арасында жүретін жолаушылар поезының ревизорынан жас күнінде жаман қорқушы еді. Каникулге шығып, жүрегі алып-ұшып, көптен сағынған үйіне асығып бара жатқанда. билетсіз Ақиқатты тікірейген жез мүртты, дөп-дөнгелек сары

көзді, қалың қабақ ревизор бұра бастырмай, тамборда тұрған жерінен ұстап алып, қатты қысушы еді-ау.

Міне, мына түнде де сол жез мұртты, дөңгелек сары көзді ревизор түсіне кірді. Бір мезгіл ревизор үп-үлкен мысыққа айналып, Ақиқатты бір аяғымен басып ұстап тұрып, папкасынан айып қағазын суырып жатты.

Ақиқат осы түстен оянып кетіп, жол жүретіні есіне сап ете қалып, сағатқа қарады. Ала көлеңке үйдің ішінде кішкентай қоңыраулы сағаттың фосфорлы жасыл тілі жарқырап түнгі бірді көрсетті. Кішкентай сағаттың жарқыраған жасыл тілі томпаңдап жүгіріп бара жатты.

— Ақантай, неге ұйқтамай жатырсың? Әлі ерте ғой,— деді Аклимаш ұйқылы-ояу еріне қарай аунап түсіп. Терезеден түскен ай сәулесінен ақ маңдайы көрінді.— Сені мен ешқайда да жібермеймін,— деді жас келіншек буынсыз ақ білегімен жігіттің мойнынан қапсыра қатты құшақтап алып.

Жұбайының жүрегінің астынан бірдеңе бұлк-бұлк етіп бұлқынып-бұлқынып қалғанын Ақиқат анық сезді.

— Есіттің бе, Ақантай, есіттің бе?— деді келіншегі сыбырлап, бейне бір әлгі бұлқынған нәрсе қатты сөйлесе әлдеқайда қашып кететіндей-ақ.— Әне, әне. О да саған кетпе деп жатыр. Сені о да мен құсап құшақтап алмақшы боп кішкентай қолын созып жатыр.

Ақиқат жауап орнына Аклимаштың албыртқан ернінен ұзақ сүйіп, көзін тарс жұмып, үндемей жатты.

Бұлар осыдан бір жыл бұрын үйленіп еді. Редакцияның ақ бас, бірақ жаны жас суретшісі бұлардың тойға шақыру билетін өзі жасап, астына: «Аклимаш, Ақиқат» деп жазып еді. Содан бері бір-ақ жыл өтті.

Бұл жылдың бір күнінен бір күні жақсы еді. Ал енді осылардың бәрінен ерекше бір күннің жақындап қалғанын сезді қазір Ақиқат. Ол мұны бұрын да сезген. Сондықтан таяу уақыт ішінде үйден ұзап кетпеуге бекіген.

Бірақ кейде тілші уақытты емес, уақыт тілшіні билеп кететін кездер болады. Осыдан бір апта бұрын Қарағандының «Жарық жұлдыз» шахтасында жасалған дүниежүзілік рекорд екі-үш күн өтпей ескіреді. «Жарық жұлдыздықтарды» «Жанартас» шахтасының кеншілері басып озады. Күні кеше Теміртаудың мартенінен Еламан Байғазиев болатты не бары алты сағатта балқытып алса, бүгін Рудныйдың Сарбай руднигінде экскаваторшы Сүнқар Мұзбалаков бір күнде үш күннің нормасын орындайды.

Ақиқат осының бәрінде болып, оларды газет оқушыларына таныстырар еді.

Ал кеше Ақиқатты редактор шақырып алып:

— Командировкаға дайындал. Қазір барып билет ал. Түнделетіп

жүріп кет. Тың өлкесіндегі «Сарбаздар» совхозында бір комбайнер «ЖВН-10» жаткасымен бір күнде 145 гектер бидай орыпты. Елден бұрын жет. Очерк алып кел!— деді.— Бүгін бейсенбі, жексенбі күнгі номерде шығатын болсын!

Ақиқат:

— Мен қуана-қуана барар едім, бірақ Аклимаш...— дей беріп еді.

— Ештене етпейді. Аклимаш ақылсыз емес. Сенің жұмысына кесір болады деп ойламаймын. Менен сәлем айт оған,— деді редактор.

Ақиқат тағы ұйықтап кеткен екен. Ақша бұлттардың үстінде зымырап ағып жүрген «ЖВН-10» жаткасын көрді. Селт етіп оянып, орнынан тұрды. Ол тұрып бара жатқанда, келіншегінің бүйірі бұлк-бұлк ете қалғанын тағы сезді. «Кетпе-кетпе, жібермеймін!» деп бұлқынғандай еді болашақ адам.

Аклимаш та оянып кетті. Оның сүмбіл шашы сусылдап ток беліне төгілді.

— Тезірек орал, Ақантай,— деді ол күйеуінің қалтасына газетке орап піскен ет салып тұрып.

— Ұшып барамын, ұшып қайтамын, Аклимаш. Сен уайымдама.

Ол сұр плащтың қалтасынан газетке ораулы етті білдірмей былай алып қойды да, оның орнына блокноттарды тықпалады.

— Сен еш нәрсені уайымдама, Аклимаш. Мен ұшып барып, ұшып қайтамын.

Аклимаш есіктің алдына орамал жамылып шығып, баспалдақпен төмен түсіп бара жатқан Ақиқаттың соңынан қарап тұрды.

Ақиқат төменнен жоғары қарап, қол бұлғады.

— Мен тез ораламын. Үйге кір, тоңып қаласын...

Ол көршілерді оятып алмайын деп, аяғын абайлап басты. Тып-тыныш түнде гранит баспалдақ сонда да тық-тық етіп дыбыс білдіріп тұрды. Әне, астыңғы этаждағы жетінші пәтердің есігі ақырын ашылып, ар жағынан Полина әжей бұрыл шашты басын сұғып қарады.

— А-а, Ақиқат-жан, сен екенсің ғой. Тағы да командировка ма? Аклимаш жалғыз қалды ма? Менің ұйқым келмейді, Ақиқатжан. Баспалдақпен біреу келе жатқанын естіл, бұл кім болды екен деп едім. Ой, қу көрілік-ай десеңші. Ал сендерге не жок. Ұйқтап, рахаттанып жатпайсындар ма, жассындар! Жылы төсектен шығып... Жә, жолың болсын! Кәрі басым мылжындап барады екенмін ғой.

— Қайырлы түн, әжей!..

Подъездің серппелі есігі Ақиқат шығар-шықпастан сарт жабып, қайтадан тым-тырыс бола қалды. Жетпіс алты пәтерлік

үлкен үйдің ең жоғарыдағы бір терезесі ғана жарқырап тұрды. Шам сәулесін көлеңкелеп, шапшы омырауына төгілген әйел қол бұлғады. Жоғарыға шалқая карап Ақиқат та қол бұлғады.

— Ұшып барып, ұшып келемін, — деді ол ішінен. Түн ішінде дауыс шығарып айқайлауға болмайды ғой. Оның сыбырын естіп койғандай, Аклимаш бас ізеді.

Қала үйқыда болса да, көшелер жап-жарық. Асфальттар жалтырап жатыр. Көшенің ұзына бойына тізілген светофорлар түнгі иллюминациядай ойнайды. Көше бойы біресе жап-жасыл моншақ тағынады, біресе ол сарғайып барып, қып-қызыл боп құлпырады.

Бұл уақытта бір машина көрінбесе де светофорлар қалғып кетпей, қалтқысыз жұмыс істеп тұр. Ал тас арықты қуалай аққан салқын су светофорға бағынбайды. Біреу қытықтағандай сылқ-сылқ күліп, сылдырап барады.

Тротуар жағасындағы бұғы мүйіз үлкен еменнің түбінен біреулер қарандағандай болды. «Түн жамылған бұзықтар болып жүрмесін» деп Ақиқат ә дегенде сескеніп қалды. Сол сәтте басына басқа бір ой жарыса келіп, өзінен өзі ұялды. Емен түбіндегі екеу сүйісіп тұр екен. Ойда жоқта түн ішінде тротуарда сак-сак басып, көше тыныштығын алып келе жатқан адамнан қайта солар қысылғандай болды.

Аэропорттың алдында үлкен плакат ілулі тұр: шляпасын колына ұстаған сұлу жігіт жұртты Қырымның оңтүстік жағалауларына шақырады. Оның өзінде самолетпен ұшуға кеңес береді. Әрі арзан, әрі жылдам, әрі ынғайлы дейді.

«Жок, досым, біз Қырым жағалауларына бара алмаспыз. Алыстағы Аркалык даласынан егін орып жүрген «ЖВН-10» машинасын көргенше асықпыз. «ЖВН-10-ның кереметін газеттің жүз мыңнан астам оқушысына айтып жеткізгенше асығулымыз» деді Ақиқат плакатқа ішінен жауап қатып.

Көк мұхиттың байлаулы тұрған китіне ұқсас самолет моторын от алдырып гүр-гүр етті. Тып-тыныш түнді селт еткізіп азынаған дауысқа асқар тау бұрылып қарағандай болды. «Аклимаш естіді ме екен» деп ойлады Ақиқат.

Обком комсомол секретары Нариман Маукаев жолдас пианистке лайық салалы саусағымен ұзын шашын қайта-қайта қайырып тастап, үн қатпастан біраз отырып қалды. Оның аузынан шыққан сөз бір жаққа қашып кетпесін деп қауіптенгендей Ақиқат Көрегенұлы секретарьдың жүзіне кадала карап отыр.

Секретарьдың аузынан шыққан бір ғана сөз арқылы өзінің тағдыры шешілетіндей болып отыр.

— Апырай-а, — деді Нариман жолдас енді сүйріктей саусақтарын сындырардай сыртылдатып, астыңғы жүкалан ернін аппақ күрек тісімен сөл тістенкіреп. — Машина құрғыры болмай тұр-ау. Менің машинама осыдан бір сағат қана бұрын «Рахат» совхозынан оралып еді. Шоферге бүгін сен боссын деп жіберіп едім.

Секретарь оң жағында тұрған телефонға бұрылмастан қол созып, трубкасын ұстап тұрып, қайта қойды. Тағы көтеріп, тағы қойды. Секретарь телефонның трубкасын көтереді. Сонда ақиқат Көрегенұлы «Сарбаздар» совхозына міне-міне жетіп қалғандай болады. Секретарь трубканы орнына қоя салады. Сонда Көрегенұлына «Сарбаздар» совхозы алыстап бара жатқандай көрінеді. «Ұшып барып, ұшып келемін» деп еді ол Аклимашка.

— «ЖВН-10» рекордының біздің газет үшін қасқалдақтың қанындай қажет екенін түсінсеніз, маған шын көмектескен болар едіңіз, — деді Көрегенұлы.

— Түсініп отырмын, Ақиқат, түсініп отырмын, бірақ шофері түскір түні бойы жол жүріп ұйқтамап еді. Жастыққа басы тисе, енді тиген шығар, егер көнсе, шақырып көрейік, — деп секретарь тізесінің тұсындағы қнопканы басып-басып қалды.

— Катя, тез жүгіріп барып Сазанбайды шақырып келе ғой, — деді Нариман көмекші қызға.

— Қырсықтау еді, келе ме, келмей ме, — деп кінәлі адамдай күлімсіреді Нариман көмекші қыз шығып кеткен соң.

— «Сарбаздар» совхозына дейін жүз сексен километр, — деді Сазанбай қалың қабағын түксітіп. Оның шала ұйқылы көзі қанталап, қызарып тұрды. — Машинаны заправитъ етіп алмаса болмайды. Жолдың жартысына дейін ғана асфльт, онан әрі грейдер кетеді...

Қанбай қалған ұйқының ашуы мен тынымсыз тілшілерге деген ызасын машинаның дөңгелектерінен алғысы келгендей шофер үлкен аяғымен баллондарды жағалата теуіп-теуіп шықты. Ақиқат ішінен желі шығып кетпесе екен деп тілейді. Ол Аклимашка «ұшып барап, ұшып келемін» деп еді. Егер дөңгелектің желі босап кеткен болса, онсыз да сіркесі су көтере алмай тұрған шофер жүрісті кешеуілдете берер деп қорықты.

Сазанбай дәл ұшында қара мені бар етженді кесек мұрнын дәу жұдырығымен езілеп уақалады.

— Алдама мені, алдама!— деді ол ақырып, өз мұрнын өзі ұрып қанатардай.— Бүгінгі тойдан қалдық қой.

— Сәке, ол қандай той еді?— деді Ақиқат шоферден, «ГАЗ-69» қала сыртына ойнақтап шыға бергенде.

Шофер Ақиқаттың бетіне алара бір қарап алды да, қос қолымен рульді қыса түсті. Машина ышқынып-ышқынып, орғи жөнелді. Спидометрдің тілі дірілдеп 90 мен 100-дің арасында тұрып қалды.

Ақиқат астанадан ала келген «Аромат» сигаретінің біреуін Сазанбайға ұсынды. Шофер асфальттан көз жазбай отырып, сигаретті оң қолымен алып аузына салды.

— Бүгін туған бөлемнің үйлену тойы еді,— деді ол сигаретті қызған пробкадан тұтандырып.— Кешке дейін жетсем жеттім, жетпесем, тойдан қалдым.

— Кешке дейін қайтып оралайық, тойдан қалмайсыз,— деді Ақиқат.— Ұшып барып, ұшып қайтаық.

— Әй, білмеймін, тілшілердің тіршілігі бітпеуші еді, оны-мұны деп жүріп аласыз ғой.

— Жок, Сәке, барамыз да қайтамыз.

Айдалала таспадай асфальт жолдың үстінде асығып келе жатқан осы екі адамның әлгі сөздерін естіп қойғандай, солтүстік батыс жақтан шудаланып бұлт шықты. Асығыс адамдармен қалжындасқысы келгендей, «сендерді біраз өуре етейін» дегендей, аспанды торлап жайыла берді.

Шофердің енді-енді жадырайын деп келе жатқан қабағы мына бұлтпен бірге қайта түйілді. «Асфальтта ештеңе етпес-ау, бірақ грейдерге шыққанда әкемізді танытпаса!» деп Сазанбай аспанға сабырсыздана қарады.

Спидометрдің тілі «100» деген цифрдің үстінде қалшыып тұрды.

Машинаның әйнегіне алғашқы тамшылар тамған кезде, алдыдан грейдер шоқтығы да көрінді. Жанбыр әйнекті сабалап-сабалап үдей түскен кезде, зауза қоңыздың кірпігіндей екі сыпыртқы жылаған шынының парлаған жасын ысқылап сүрте бастады.

Жолдың үстін лайсан су мен шөпілдеген сансыз ақ көбікшелер басты.

От лақтырып ойнаған бұлт арасынан түскенін, жоқ әлде шелектеп жауған нөсерден пада болғанын кім білсін, әйтеуір, жол үстінен біреу шыға келіп, машинаның қарсы алдынан қолын керіп тұра қалды. Адамдар асау атты қамалап ұстағанда осылай қолын керіп, «так-тактап» тұра қалушы еді. Мына ғайыптан пайда болған жанда сондай инстинкт бары байқалды. Әйтпесе адам ағып келе жатқан машинаны қолын керіп тоқтата ала ма!

«Бассаң басып кет, әйтпесе тоқта!»— дегендей еді жанынан безген адамның үрейлі ұсқыны.

— Әй, қырсық-ай, осы жұрт үйінде отырса кайтеді мына жауында,— деп бетін ара шағып алғандай тыржиып шофер тормозға жармсты.

Машина тірі шлагбаумге тіптен таяп қалды.

Аспаннан жаңбыр емес, шелектеп ақ арақ жауғандай, «ГАЗ-69» сол арақтан құтырына мас болғандай, рульге әрен көніп арқырап келе жатқан. Спидометрдің сүйрік тілі 90 мен 100-дің арасынан қыбыжықтап шықпай қойған.

Енді кенет берілген тормоздан дөңгелектердің білезік темірлері шынғыра шикылдап, машина екпінін баса алмай, алда міз бақпай тұрған адамның тұмсығының астына барып бір-ақ тірелді.

— Есің дұрыс па, жоқ па?— деп ақырды шофер сүк саусағымен өзінің шекесін аяусыз тоқылдатып.

— Ес қалмады, қарағым,— деді машинаның есігінен қармана ұстап, қолы дір-дір еткен егде қазақ. Есіктің жақтауынан бүріп ұстағаны сонша, қасқыр тарамысты қайратты қоңырқай қолының саусақтары қайың ағаштың қатты бұтағындай ағарып кетті.

Машина жүріп келе ме деген қаупі зор көрінеді. Күреніткен бетін жаңбыр сабалайды. Сом иекке шыққан бурыл сақалы Микельанджело мрамордан қашап салған Мойсейдің сақалындай салаланып белуарына түседі. Тарам-тарам сақалды қуалай аққан аспан суы жаңбыр емес, мына бурыл самайлы адамның алақандай қаршыға көзінен парлап аққан ыстық жас сияқты.

— Мына кіші Жыланшықтың бойында жалғыз үй отырған «Қуаныш» совхозының шопаны едік, қарағым,— деді қара ши барқыт камзолы сығып алғандай су болған адам шоферге емес, Ақиқатқа қарап.— Атым Далабай деген болады. Әйелім әл үстінде жатыр. Босана алмай қиналып өліп кететін болды. Бұдан бұрын үш баланы өлі туып еді. Оны зорманнан көріп едім. Құдайдың күдіреті де деп едім. Енді екі жыл болды, зорман аулап, Қарынбайдың қалың малын қырғанды қойдым, аншылық кәсіпті тастап, қойға кірдім. Ендігі еңбегім адал, жазығым жоқ, құдай берсе баланы енді берер деп едім. Тағы да маскара болып қалам ба, әкетай. Қалаға жеткізіп сал әйелімді!

«Аклимаш қандай халде?» деген ой Ақиқатқа үрей ала келді.

«О да қиналып жатпаса игі еді!».

— Түсің аппақ шүберектей болып кетті ғой, әкетай. Шын жаның ашығаны рас болса, бұр машинаңды. Бұдан бұрын бес машина тоқтамай кетті. Енді кешіксе, анау бейшара әйелдің үзіліп кететін түрі бар,— деді Далабай Ақиқатқа.

— Ақсақал, біз асығыспыз, әуре болмаңыз!— Сазанбай рульдің

ортасындағы сигналды басып-басып қалды. Нөсер шуылына араласып сигнал даусы құлаққа қанжардай қадалды. — Мына кісі өкіметтің тапсырмасымен «Сарбаздар» совхозына асығып барады, бас бұруға мұрша жоқ!

— Әкетай-ау, біз де өкіметтің адамымыз ғой!— деп Далабай машинаның есігін қос қолымен қыса түсті. Темір тұлға сол қысуға шыдамағандай тұла бойы тітіркеніп дір-дір етіп тұрды.

— Ақсақал, ішке кіріңізші не де болса. Жауынға малынып болдыңыз ғой,— Ақиқат есікті кері ашты.

— Түсі жылыдан түңілме деген еді, әкетай. Иман жүзді бала екенсің. Бөбектерің бар ма?— деп кірді машинаға малмандай болған Далабай.

«Бөбектерің бар ма?» дейді. Оған Ақиқат не десін. Бар ма, жоқ па? Ақиқаттың бөбегі өзі жоқта дүниеге келіп те қалған шығар. Әлде Аклимаш та мына шопанның жұбайы құсап азап шегіп жатыр ма? Ұшып барып, ұшып келем деп еді-ау Ақиқат. Аклимаш қазір өзінің Ақантайын бір көруге зар болып жатқан шығар. Дәл қазір мына Далабайдың әйелін машинаға отырғызып, қалаға кері қайтып, бүгіннен қалмай самолетке мініп астанаға жүріп кетсе қайтеді?! Редакция мұның очеркін күтіп отырған жоқ па! Жексенбі күннің макетінен үш жүз жол орын бөліп отырған жоқ па! Оларға не бетін айтып барады?

Ақиқат әрі-сәрі болып отырғанда, шофер Далабайға қарап:

— Кәне, ақсақал түсініз, бізді ұстаманыз, асығыспыз!— деді. Мұрнын тағы да умаждап-умаждап уқалап қойды.

— Қой, әкетай, жылатпа мені,— деді Далабай Сазанбай мен Ақиқатқа кезек-кезек жаутандап қарап.

— Сәке, бұр машинаны...— деді Далабайдың көзіне көзі түсіп кеткен Ақиқат.

— Есіңізде болсын, мен енді Нариман Мауқаев тұрмақ, оның ар жағында тағы бір дәу бұйырса да, мұнда қайтып оралмаймын!— деді шофер.

— Сенін қайтып келмейтіңді өзім де білемін.

— Көсеген көгерсін, әкетай шырақ...— Далабай сөзін айтып болмай өксіп жіберді.

«ГАЗ-69» «Сарбаздар» совхозына жетпей грейдерден шығып, лайсан қара жолға түсіп, кіші Жыланшықтың бойына қарай кетіп бара жатты.

— И-а-а, Бабай түкті шашты әзиз,— деді көрпе жамылып, бір қолымен керегеден ұстап, бір қолымен ала шұбар сандыққа жармасып, көгерген ернін тістелеп тұрған әйел шаңырақтан аспанға алара қарап.

Оған жуап ретінде Бабай түкті шашты әзиз аспаннан от қамшысын шарт-шарт еткізіп:

«Қарыстыр жағынды!»— дегендей болды.

— Иа-а-а, аруак!— деді толғақ қысқан әйел даусы жарықшактанып.

Оның сонда көрген азабынан аруқтардың да жаны шошып, бұлттың ара-арасымен тым-тырақай қашып, гүрілдеп-сарылдап алыстап бара жатқандай болды.

— Ей, жазған, Күлше-ай, аруактың басын ауыртып қайтесің. Түр! Өлмегенге өлі балық жолығып, машина келіп қалды. Бол жылдам, өне-міне дегенше роддомға апарып салады. Жарық дүниеден әлі татар дәм-тұзың бар екен, Күлше!— Далабай жұбайына қыжым пальтосын кигізіп, қолтығынан көтерді.

— Осы жұрт космос корабльдері заманында да дінге сенгенін қоймайды,— деп күнк етіп, Сазанбай да әйелдің бір қолтығынан демеді.

Машинаға төңкеріліп әрен кірген Күлше бейнебір ән салардай даусын созып:

— Байғұс-ау, малды кімге тастайсың? Мына алай-түлей боз боранға тапсырасың ба, ит-құсқа тапсырасың ба?— деді.

— Апыр-ай, естің шыққаны сонша, мал ойда болмапты ғой, қайттім!— Далабай жыңғылдан соққан қорада жауыннан ығып ұрған қойға қайта-қайта қарады.

— Мен қалсам қайтеді, Күлше? Бір құдайға тапсырдым, онан соң мына балаларға тапсырдым. Апарып салар роддомға.

Әрине, Ақиқат пен Сазанбай апарып салады. Ақиқат кешкі самолетке билет алады. Ол Аклимашқа «Ұшып барып, ұшып қайтамын» деп еді ғой. Аклимаштың да ай-күні жетіп қалып еді. Қиналып қалмаса қайтсін...

— Ойбай, жолда бірдеңе боп қалса, танымайтын бала-шағаның алдында айра-жайра...— Күлше көзін тарс жұмып, ернін қымқырып басын шайқады.

— Енді қайттім!— Әшейінде тыным таппайтын завферма мен зоотехник те мұнда келе қоймайды. Малды кімге тастадым!— Далабай жауынға жон арқасын тосып тұрған қойға қарайды. Қысы-жазы бір тұяқ шығындатпай, шырылдап жүріп өсіріп еді, шынымен есіл еңбек ит-рәсуа болғаны ма. Далабай совхоз орталығынан келетін қара жолға қарайды. Жауын буалдырынан Жыланшықтың жер қабағы қарауытып көрінеді. Келе жатқан жан жоқ. Далабай жалтақтайды. Біресе әйеліне қарайды, біресе мың қаралы қойға қарайды. Оның бурыл басы бұрылған сайын, Микельанджело Мойсейінің сақалындай көк шуда сақалы желкілдейді.

— Ой, қу маңдай, болсаңшы, қиналды ғой жан-е-ем,— деген жарықшак даусы шығады Күлшенің.

Қазір бұл ерлі-зайыпты екеуінен де гөрі Ақиқат қатты қиналған сияқты. Ол өзі машинадан қалай түскенін білмей қалды.

— Отырыңыз, аксқал,— деді Далабайға.— Малыңызға мен қарай тұрайын.

— Күнім, күнім! Күнді бұлт жасырды ма десем, қасымда екенсің ғой!— Далабай даусы дірілдеп буын-буыны босағандай машинаға әрең мінді.

— Есіңізде болсын, мен қайтып оралмаймын,— дейді Сазанбай мұрнын тағы да уқалап.

— Келмейтінін білемін, Сәке. Сені мұрның алдамаған екен. Тойдан қалмайтын болдың!— деді Ақиқат.

Машина жауын буалдырынан көрінбей кетті.

Адамдардың достығын көре алмағандай қара бұлттар күніреніп долданғаннан бірін-бірі сарт-сарт сабалады.

ҚЫЗ БЕН БОТА

— Самолет! Самолет!— деп қыз теңіз жағалай жүгірді. Қанаты жоқ, қанаты болса ұша жөнелгендей.

«Самолетке қарай шыңнан ұшып кетіп жүрмесін» дегендей еспе қызыл құм қыздың аяғынан тартты.

— Самолет! Самолет! Мені ала кетпейсің бе, а?— деді қыз тоқтай қалып. Жалаң аяқ тобығынан құм сусыды.

Жарған дарбыздың жартысындай шырайлы күн теңіздің о шетіне жайлап барып қонған кез еді. Теңіз бойлап бұдан бұрын да талай самолет ұшқан. Қыз бәріне де әлгі сөзді айтатын. Бірақ оның зрызын самолеттердің ешқайсысы ілтипатқа алған емес.

— Мені алысқа ала кетпейсің бе, а?— деді тағы да. Бұ жолы тек сыбырлап айтты.

Самолетке айқайла не, сыбырла не — бәрібір.

Жоқ, бәрібір емес екен! Ол айқайдан гөрі сыбырды жақсы есітеді-ау, сірә. Самолет шұғыл аударылып, бір қанаты жалт етіп қоғары көтеріліп қыз жаққа бұрылды.

Қыз аң-таң қалып біраз тұрды. Тұра қашты. «Өзің шақырып, әзің қашқаның қалай?» дегенді қызыл құм оның кішкентай аяқтарына жармасты. Құм оның көкөрай шалғын көк шөбіндей еді. Баланың аяғын аймалағандай, жып-жылы жұмсақ тиетін. Құм түнде ғана салқын тартатын. Қара түннен қорыққандай бойынан қылуы қашатын.

Қызылқұмның теңізге барып сұлаған шөбінде теңбіл көк теңге қапырақ өспейді, жабаы жоңышқаның гүлі жайқалып, иісі сені елітпейді. Онда қызыл алма ұрықтамайды. Осы бір себепті де, қайқалған көгал дүниенің қызметін өзі атқарғысы келетін сияқты-

ак. Күм да жел жапырған шалғындай желбірейді. Күм тіпті кей-кейде сыңсып ән салғандай да болады.

Қыз малтығып, етпетінен құлады. Қызыл ленталы тұлымшағы селген етті. Иір мойнына қыздыкіндей қызыл лента байлаған бота жалт беріп, тапырақтап тұра қашты. Ботаның аяғы ұзын еді. Күм кедергі бола алмады.

— Мені тастап кеткенің бе?— деді қыз ботасына өкпелеп.

Анадай жерге самолет келіп дөңгелек аяғын тіреді. Кап-қара дауыл бүрк етті. Самолет секеңдеп біраз жүріп, бері бұрылды.

— Е, шыннан менің шақырғанымды естіген екен ғой,— деді қыз күмға бір аяғымен тізерлеп тұра беріп.

Самолет гүр-гүр етіп бір нәрсе айтпақшы болған сияқты еді, қона бергенде тамағына күм кіріп кетті ме, қақалып қалды да — тоқталды.

Ұзын бойлы ұшқыш жерге түсіп:

— Амансың ба, айналайын! Атың кім?— деді.

— Менің атым — Раушан,— деді қыз.

— А-а-а. Сен, шынында да, Раушансың,— деді ұшқыш.

— Сіз мені біледі екенсіз ғой,— деді Раушан.

— Білмегенде ше,— деді ұшқыш.

— Менің самолетті шақырғанымды сіз қайтіп естіп қойдыңыз?— деді Раушан.

— Самолетте бөрі естіліп тұрады,— деді ұшқыш.

— А-а-а-а,— деді Раушан.— Білдім-білдім.

— Нені?

— Басқа самолеттегі ағайлар естісе де тоқтамайды екен ғой.

— Жоқ, Раушан. Олар тоқтар еді, асығады ғой,— деді ұшқыш.

— Сіз ше?

— Мен бүгін асықпаймын. Оның үстіне, сен шақырдың,— деді ұшқыш қалтасынан үлкен қып-қызыл алма алып беріп.

— Сіз мұндай алманы қайдан алдыңыз?— деді Раушан қып-қызыл жемісті жеуге қимай сипалап.

— Ол алыста өседі. Алатау деген жерде өседі,— деді ұшқыш.— Барарсың ба, алып барайын.

— Ол жақта мұндай алма көп пе?— деді Раушан, егер көп болса, мынау алманы жеп қояйын деп.

— О, көп болғанда қандай! Ағаштың басында сынсып тұрады. Онда парк те бар. Өзің сияқты балалар өткеншек тебеді, көдімгідей поезға мінеді. Балмұздақ қандай десенші!

— Онда барайын, аға,— деді Раушан.

Бұлардың қасына Раушанның әкесі келді. Амандасып, жөн сұрады.

— Мына Раушан шақырған соң келдім,— деді ұшқыш.

— Рас, көке, рас. Мен шақырдым,— деді Раушан.

— Онда үйге жүгір. Маман шай дайындасын, — деді көкесі.

Раушан жүгіре жөнелді. Құм аяғына оралған жоқ.

— Нөкіс қабылдамай қойды. Онда калың тұман, — деді ұшқыш. — Аралға қайтуға бензин аз.

— Қонғаның жақсы. Қонақ боласың. Біз мына Қызылдың құмына жаңадан орнап жатқан қой совхозымыз. Мен осындағы почта бастығымын, — деді Раушанның көкесі.

Үлкендер шай ішіп, қызылдың шекер қауынын жеп жатқанда, Раушан өзінің ботасымен қоштасты.

— Сен жана мені тастап қаша жөнелдің ә, ботақан, — деді Раушан.

Бота кінәсін мойындағандай, үп-үлкен көзін тайдырып өкетті.

— Көресің, ертең ерте мен де сені қалдырып, самолетке мініп кетемін, — деді Раушан. — Алмасы көп, гүлдері көп, тауы биік, балмұздағы көп қалаға барамын. Сен бармайсың.

Енді бота мөлдір бұлақтай тұнық көзін кең ашып таңырқай қарады.

— Сені алып жүруге болмайды. Сен самолеттен қорқасың ғой, — деді Раушан. — Әлгінде тапырақтап қаша жөнелмей, ұшқыш ағаймен мен құсап амандасқаныңда, ол сені де самолетке мінгізетін еді.

Бота иір мойнын төмен салбыратып, күрсінгендей болды.

— Жарайды. Бұртмай-ақ қой. Мүмкін, ол сені де мінгізіп алар. Онда бірге ұшамыз, ал енді ұйқтайық. Таң азанда тұрайық, — деді Раушан.

Ол үйге кіргенде, үлкендер дастарқан жинап, төсек салып жатыр екен.

— Ал, Раушан, таңертең жүреміз ғой, — деді ұшқаш.

— Иә, мен ұйқтап жатқанда кетіп қалмайсыз ба, — деді Раушан.

— Мен сені оятамын, — деді ұшқыш.

— Шын көріп, таңертең жылап бәле болады ғой, — деді мамасы.

— Баламысың деген, қызық көріп тұр ғой, — деді папасы.

— Ұшқыш алдаған жоқ. Ұрланып ұша жөнелмеді. Асықпай шай ішіп аттанды.

— Ал, Раушан, дайынсың ба? — деді ол.

— Ботаны да ала кетуге болмай ма? — деді Раушан.

— Ботаны дейсің бе? Ой, әттегене-ай, ботаға орын жоқ. Және ботаның барғысы келмейтін шығар о жаққа. Тағы бір оралғанда ботаны да ала кетейік, — деді ұшқыш.

— Онда мен келесі жолы ботамен бірге ұшайын. Сіз алдамайтын ағайсыз. Сіз қайтып келесіз, — деді Раушан.

Сөйтіп, ол ботасына Қызылдың тәтті қауынының қабығын берді. Бота қабыққа тимей, Раушанның қолын иіскеледі. Аспаннан караған ұшқышқа бота Раушанның қолын сүйіп тұрғандай көрінді.

ЖҮРЕККЕ ӘЖІМ ТҮСПЕЙДІ

✦ Жазушы Ғалым Ахмедовке арналды.

Автор.

Сағын аға екеуіміз сәскеліктен соң серуенге шығамыз. Сағын аға сәмбі талдан жонған ақ таяғын қолына алады:

– Е, бар болғыр, жүр енді, күн ысып кетеді, аяғына жеңіл бірдене ки, тауда туфлимен жүре алмайсың, – деп мені мектепке жетектеп апаратын баладай баптайды.

Сағын аға, құдай бұйыртса, енді бір жылдан кейін сексенге келеді. Ал соған қарап, бүкірейген шал екен деп ойлап қаларсыздар. Қайдағы шал? Жігіт ағасымыз деп жүрген біздерден көп ширақ. Өзі бойдан, сол сұңғақ бойын тіп-тік ұстайды. Екі беті нарттай, мейірімді көздері көзілдірік дегенді білмейді, әлі шоктай жайнап, күлімсірейді де тұрады, жарықтық. Өмірі ызғар шашып, суық тартып көрген көз емес, көп жасауы, көп жасай тұрып жігіт қалпында қалуы сондықтан да шығар. Жап-жазық маңдай дөнестеніп барып басының қасқасына жалғасалды. Қарын дегеннен белгі жоқ, жіптіктей.

Бау-бақшаның ішінде, зипа теректердің тасасында тұрған демалыс үйінен ұзай бере жолымыз жалғызаяқтанып, өрге қиялай бастайды. Сағын аға ұзын таяғын шаңғы тепкендей алға сермей тастап, жауырындары бұлтындайды. Анда-санда артына бұрылып қарап, пысылдап келе жатқан маған:

– Таяғыңды алшақ таста, қолыңа салмақ сал, жауырыныңды бүкшітпей жазып жүр, – деп қояды.

Менің шолақ жеңді ақ жейдем терге бегіп қарая бастағанда, сағын ағаның маңдайы ғана жіпсіл.

Сөйтіп, біз қатар-қатар дачалардың тұсынан, қалың-қалың баулардан қаздай тізіліп өтіп, бөгде көзді таң қалдырып (өйткені біріміз Дон Кихот, біріміз Санчо Пансо сияқтымыз) Шыбынсай беткейіне өтеміз. Шыбынсай беткейі жабайы өрікке, жабайы алмаға тұнып тұрады. Пісігі жеткен жеміс жерге төгіліп, алды шіри де бастаған екен. Айнала алма сасиды.

Біреулер беткейдің қалың шөбін шауып маялап қойған екен, соның көленкесіне барып тыныстаймыз. Пішен иісі жұпар аңқиды.

Сай табанында таспадай су ирелендеп ағып жатады. Күс біткен күйкылжығта сайрайды.

— І-і-і,— дейді Сағын аға көзі күлімдеп.

Онысы: «калайсын» дегені.

— Шаршап қалдым.

— Безобразие,— деп қояды ол жазық маңдайлы қасқа басын салмақтай шайқап.— Мен сенің жасыңда болсам ғой...

— Не істер едіңіз?

— О, онда,— әдемі көзін Шыбынсайдың арғы қабағына қадайды.

Шыбынсайдың арғы бетінен іздегенін тапқандай, орнынан көтеріле бір қозғалып қояды.

— Баяғыда, сендей кезім... Жок, сенен жасырақ кезім, Уфада оқып жүрген шағым... Жә, қашанғы әңгіме, қай-қайдағы еске түседі, керек емес, саған түк те қызығы жоқ,— деп қолын сілтей салады.

— Ойбай, аға, айтыңыз. Айдалада екеуден-екеу үндемей отырайық, әйтпесе. Маған неге қызық болмасын.

Өмірі тұнжырамайтын аялы көздерді сәл-пәл мұн шалғандай болады.

— Сен уфада болғаның бар ма?— деп маған сол күлімсіреген қалпын өзгертпей бұрылды.

— Екі рет барып едім.

— Е, онда біледі екенсің ғой. Сол Уфаңызға жиырма екінші жылы оқуға бардым. Екі-үш жыл бұрын ғана неше дүркін сұрапыл соққан жер. Қолчактың қылышынан қан сорғалап, оны Фрунзе тас-талқан етіп, Орал таудан айдап шыққалы да көп болған жоқ. Ал Еділдің бойында, Орал таудың бауырында бозбала шағым, өмірімнің ең бір аяулы жылдары өтті. Иә... Оның бәрі көп әңгіме. Өзін білесің, Уфада революцияға дейін Би-ағаң, Бейімбетті айтам, Биағаң оқыған. Тағы біраз қазақтың зиялылары шәкірт болған жер.

Не керек, менімен бір татар-башқұрт қызы оқыды. аты Энже еді.

— Кенже?

— Кенже емес, Энже. Қазақша «Инжу» дегені. Инжу-маржан ше.

— «Татар-башқұрты» қалай?

— Е, әкесі татар, шешесі башқұрт та. Ондайларды «диптәрләр» дейді. Сен әлі жассың, сұлулықтың қадірін білмейсің ғой. Сұлуды, сұлулықты әлдерің жеткенше жазып та жүрсіндер. Мен де жазғым келеді. Бірақ Энженің сұлулығын жазуға шамам келмейді. Көркі — көз алдымда, жай сөйлегенінің өзі әсем бір ән салып тұрғандай; әйел біткеннің нәзігі сол шығар. Әлде маған солай көріне ме? Бірақ содан бері талай жыл жасап келемін — ондай әйел затын кездестірген емеспін. Ол әнші еді. мүмкін, сол жүрек балқытып,

өзегінді өртердей ән сиқыры шығар, маған одан басқа әйел жұрты тек жұпыны, Энженің жұқанасы ғана сияқты көрінетін. Сұлулық дегеннің өзі адамның көзге көрінбес қос қанаты ғой деп ойлаймын. Егер дүние тек сұлулықтан тұрар болса — адам баласы мүгедектіктен, ғаріптіктен, рухани жадаулықтан құтылған болар еді...

Қарсы алдымыздан тырс-тырс етіп жабайы алма үзіліп түсіп, қалың шөптің арасынан домалай алмай, түскен жерінде тырп етпей жата қалады. Дәу кәрі алма ағашының түбінде отырған бейсеубет екі адамды көріп, ала канат сауысқан әлдеқашан бебеулеп, айнала төңіректің бәріне хабарлап болған. Енді ол Сағын аға әңгімесін сауысқан тіліне сөзбе-сөз аударып отырған сияқты. Сауысқан қауымында сұлулық, махаббат деген ұғым болар-болмас, кім білген, бірақ сауысқандар әр тұстан үн қатысып, қарқылдап тұрып күлгендей де болады.

— «Кәрі неме, махаббатта несі бар?» — дей ме екен.

Сағын аға сауысқандардың даракы у-шуына біраз құлақ түріп болып, әңгімесін жалғай түседі.

— Біз оқып жүргенде жатақханада:

Уфа диләр, Уфа диләр,
Уфаны күрәсәм килә.
Цинтральный урамында
Подружка жүрәсәм килә,—

деп, башқұрт-татардың қыз-жігіттері өлендетер еді. Жігіттер айтып бола бере, қыздары:

— Ай юғары, ай юғары,
Айға минәсем килә.
Айға минәп, жирға қарап,
Сизнә күрәсәм килә,—

деп шырқайды.

Тальян гармошка күйкылжиды. Көп дауыстың ішінен Энже үні ерекше құлпыра естілер еді. Энже алыстағы қазақ даласынан келген жігіт жалғызсырамасын дей ме екен, мені өзіне жақын тартып жүреді. Менен гәрі орысшаға жүйрік, сабаққа бірге дайындаламыз. Энже екеуіміз бас түйісіп бір кітапқа бірге үнілісіп отырғанымызды көріп, татар жігіттері кәдімгідей қызғаныш білдіретін. Әсіресе скамейкада қатар шүйіркелесіп отырсақ, әлгі Энженің ар жағынан келіп жанаса кетеді.

— Бар инде,— деп Энже жақтырмайды.— Мешайт итме.

— Сен қазақ жігітін ұнатасың ақыры, мен де қазақ,— дейді Ибрагим кенедей жбысып.

– Кайдағы казак?— дейді Энже шикіл сары, жирен шаш, көк көз жігітке таңырқай қарап.

– Казак,— дейді анау саспастан.— Абай казак па — казак. Ал онын шын аты — Ибрагим. Мен — казак, әм Абай,— деп әлгі шірене түседі.

Қыз сыңғырлап күледі:

– Ой, Ибрагим, син Абай түгел,— дейді жігіттің өзілін көтеріп.

Әзіл де болса, мен іштей қызғанатынды, іштей булығып, шиыршық атып отыратынды шығардым. Қыз мені шын ұнататынына әлі көзім жетпейді. Оның мені іш тартып, сабақты бірге дайындасқаны тек жанашырлықтан ғана болуы да мүмкін ғой. Адамға жаны ашып, көмектесіп жіберуі әлі шынайы махаббат емес те шығар. Ал мен байғұс қызды құлай сүйгенімді сезбей де қалдым. Ендігі жерде маған онсыз өмір — құр қуыс дүние сияқты. Өзімше қиял теңізіне малттыптынды шығардым. Өзімше Энже — Ғалия-бану да, мен — Халел боламын. Ал Ибрагим — Исмагил жауыз. Рольдерді осылай бөліп, ойша Исмагилмен жекпе-жекке шығып жеңіп жүремін. Оқуымды жақсы бітіріп, Энжемен қол ұстасып елге, казак сахарасына қайтамын. Мұндай сұлуды көрмеген елдегі туыстар қуанып, құттықтап, ұлан-асыр той жасайды. Тойда Энже «Ғалия-бану» әнін шырқайды. Тойға жиналған жұрт жамырай риза болып:

– Ұзағынан сүйіндірсін!

– Бақытты болындар!— деп батасын беріп, тілек тілейді.

Әне, «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе» деген сол екен.

Сөйтіп жүргенде Еділ бойында оба ауруы тарапты деген сөз шыққан. «Жұт — жеті ағайынды» деген рас шығар. Алдымен қатарынан екі жыл бұл жақта астық шықпай қалды. Енді ауру тарады. Тағдыр өзі сақтасын, бізге келе қоймас деп қойғанбыз. Кенет Энже ауырып, емханаға түсті. Тағы бір-екі студент обаға шалдықты. Оқуымыз уақытша тыйылып қалды. Сол екі арада елден хат келсін. «Әкең хал үстінде, тез жет!»— депті. Қоштасайын деп Энжені іздеп емханаға барсам, маңайына жолатпайды, не хат та қабылдамайды. «Е, ештеңе етпес, елге барып, қайта оралғанымша Энже аман-сау айығып кетер, жолығармыз»,— деп өзімді өзім алдандырып кете бардым.

Ол кезде көлік қазіргідей ме, жарты ай шамасы жол жүріп жетсем, әкейді жерлеп те қойыпты. Жылау-сықтау. Қашанғы жылай бересің. Тірі адамның тіршілігі бар. Енді Уфаға қайтайын десем, қарт шешей, шиееттей бала-шаға. Үп етіп ұшып кеткелі отыр. Елдегі ағайын, ақсақал-қарасақал жиналып:

– Шырағым, енді әке орнына сен әке боласың. Мына иесіз үйді кімге тастайсың. Қой, оқу дегенді айтпа. Жүр ғой сендей елдің

баласы, әліпті таяқ деп білмей-ақ күн көріп жүр. Құдайға шүкір, олардың қасында сен ағып тұрған молда емеспісің...

Ол кезде мендей оқуы бар адам некен-саяқ. Лезде жұмыс та табылды. Ауылда мұғалім болып қала бердім. Ол бір мұғалімнің қадірлі кезі. Ауыл болып мені алақанына салып, басына көтереді. Шешемнің бақытында шек жоқ: баласы ең құрметті адам болғанына қуанғаннан шальның қасында жоқ екенін де ұмытып кетті. Інілерім, қарындастарым үсті-басы бүтінделіп, аузы аққа жарылды. Қарасам, төрт құбылам түгел сияқты.

Бірақ мен жан-жағым жалаңаш, ызғырық желдің өгінде тұрған сияқты. Өзім мұнда, есіл-дертім алыста, Орал тауда. Мен жоқта Энже ауруынан жазылып, оқуына қайта оралған сияқты. Енді оның жанында шикіл сары Ибрагим отырған сияқты. Адам сағыныштан сандалғанда не болса соған жалбарынғыш: Энжеге күннен де, айдан да, жұлдыздан да, жерден де, құстан да сәлем айтамын. Ал өзім жете алмаймын, кете алмаймын. Ауруханаға хат жазып едім, жауап болмады. Сірә, хат арқылы да жұқпалы ауру тарап кететін болуы керек. Ибрагимге хат жібіріп едім, о да үндемеді. Оқудың бастығынан да жұбныш хбар болмады.

Менің сүйретіліп сұлдем ғана жүргенін байқаған ағайын өлденені сезіп, ақсақал-қарасақалы ақылдасып мені үйлендірмек болды. Ары-бері шатқаяқтап көріп едім, айналайын ағайын тізеге салып басып жіберді. Содан сол женгенмен, өзін білесің, елу жылдай бірге өмір кештік. Оның дүниеден қайтқанына да он шақты жыл болып қалды. Энже алғашқы бір-екі жыл есімнен кетпей, елендетіп, күндіз ойдан, түнде түстен шықпай жүрді де, ақыры ұмытыла берді. Тек оқта-текте жүректі бір шаншулатып, бір күрсіндіріп кететіні болмаса, бұрынғыдай жан қинағанды қойып, әдемі бір көрген түстей елеске айналған...

* * *

Күн сәскеден өтіп, түске таяп, қызуы асқына бастаған екен. Дермене, жалбыз аңқыған шөмеледен шек-шектің, шегірткенің әні жиілей берді. Жабайы алмаға үймелеген аралар ызындайды. Қызыл-жасыл көбелектер көлбендейді. Осындайда Ғабдол Слановтың:

Қызыл-жасыл, теңбіл көк,
Дүние деген көбелек.
Соны қуып келемін
Мандайдан терім себелеп,—

деген өлеңі еске түседі.

— ...Содан осы бір жыл бұрын ба екен, «Қазақ әдебиетінде» әңгімем шықты. Ол елден жырақта туып-өскен бір дәрігер қазақ қызының есейгенде ата жұртын іздеп келгені туралы болатын. Оқыдың ба, жоқ па, білмеймін...

— Оқыдым, оқыдым,— деп асыға бас изедім. Әңгіме арқауы үзіліп қалмаса екен деймін.

— І-і-і,— деп Сағын аға менің ықыласыма риза болғандай маған бір қарап алды да, маңайды шолып:

— Безобразие, түс болып қалыпты ғой. Қой, қайтайық. Әңгімені қысқартып тоқ етерін айтқандай былай: Әлгі «Қазақ әдебиетінде» әңгімем жарияланғаннан кейін, шамада, бір айдан соң бір хат алайын.

Конвертіне қарасам: «Қазан» дейді. «От Ихсановой Э.» дегені тағы бар. Хат редакцияның адресіне келіпті де, ондағы жігіттер маған табыстады. Түк түсінсем — бұйырмасын. Қазанда қандай танысым бар? Не де болса, деп конвертті ашайын...

Саған өтірік, маған шын, сексенге келген адамның елжіреп, ағыл-тегіл сезім билеп, сол сезімнің селіне шыдай алмай еңкілдеп жылағаны қиын екен. Баяғы Энже! Фамилиясы Ихсанова екені есімде жоқ. Сөйтсе, бұл «Қазақ әдебиетін» Қазандағы туғандар да жаздырып алады екен. Менің әңгімем басылған нөмір өлдеқалай Энженің қолына түскен.

«Сіз сол Сағын Рахметовсіз бе, әлде аттас-фамилиялас басқа біреусіз бе, білмеймін. Әйтеуір, үміт дүниесімен жазып отырмын. Құдайдан сол Сағын Рахметов болғай деп тілеймін. Өйткені сіздің жер бетінде тірі жүргеніңіздің өзі маған үлкен медет болар еді. Арада жүз жыл өтсе де, неге екенін білмеймін, осындай тілек тілегім келеді. Сіз болсаңыз да, болмасаңыз да, Сағын Рахметов деген есімнің өзі маған сонау-сонау алыста қалған, қахар соғып, қиындықпен өткен, бірақ аса қымбатты жастық шақты еске түсірді. Мен сияқты жалғыздік қарт кісіге жаннаттай жастық шақты еске алудың өзі кәдімгідей нәсіп. Есіңізде ме, Сағын (егер сол Сағын болсаңыз), сіз бек ұнататын «Ғалия-Бануда»:

«Ақ атласым жетпеді,
Күміс қайшым өтпеді.
Он бес жастан ғашық болған,
Ғалия-Бану сұлуым, еркем,
Құдайым нәсіп етпеді,—

деуші еді ғой, сол айтқандай, тағдыр-жазмыш бізді бір-бірімізге нәсіп етпесе де, сол бір сүйікті балғын шақты еске алудың өзі маған зор байлық. Сонан соң алыста бұлдырап қалған жиырма екінші жылдан бері менің басымнан нелер өтті, не көрдім, не білдім — оның бәрі ұзақ-ұзақ хикая. Егер шын Сағын Рахметов сіз

болсаңыз, осы хатты алысымен өзіңізден бір хабар берерсіз. (Әрине, «Ғалия-бануды» ұмытпасаныз, әрине, керек деп тапсаңыз). Әне, сонда мен сіздің нағыз Сағын Рахметов екеніңізге көзім жетіп, тәңірге көп-көп тәубе айтып, сізді тірі сақтаған тағдырға табынып, тағы бір хат жазармын. Сонда бәрін тізермін. Ал әзірге тек «Сизлар яктан искән жылләр белән бер хабар киләрсің ми» деп үміт етуші, ұмытпасаныз, Энже Ихсанова».

– Безобразие. Міне, хаттың сипаты осындай. Ауру адамдай мең-зең халге душар болдым. Бозым бозбала шаққа қайта оралғандай, жүрегі түскір тәтті бір сезімнен уылжып қоя берді. Адам қартайса бала болады, деуші еді бұрынғылар. Сол рас, бала болдым ба, деймін өзіме өзім. Бірақ есіл-дертім Энжеде. Қартайғанда кара басты ма, мұнша толқып, топалаң тигендей, аласұрған не деймін. Сөйте тұра енді қазір шамаданды көтеріп, Қазанға жиналғандай боламын. Қой, сандалма, деп тағы өзімді қайраймын.

Содан бір мезгіл қу сезімді тежеп, ақылға салып көріп едім, ақылым айтты: хат жаз деді. Оп-онай нәрсе, осы ойыма келмей, қаншама уақыт апиын ішкен адамдай дал болдым десенші. Тіпті айтуға да ұят. Отыра қалып, хат жаздым. Не жазғанымды тізіп қайтейін, ақыр соңында: «Энже, суретінді салып жібер», – деппін.

Содан күнде танертен елендеп тұратын болдым. Тұра салып почта жәшікке жүгіремін. Төртінші этаждан бірінші этажқа қайта-қайта түсіп-шығу менің жасымдағы адамға едәуір күш болса да, емпендеп тыным таппаймын. Бір түсіп, бір шығып, еліріп жүргенімді көрші де байқап:

– Сәке, тыныштық па? – дейді.

– Е, әшейін, газет келді ме деп...

– Біздің почтаны қойсаңызшы, газетті өмірі уақытылы әкелмейді ғой, – деп көршім мені әурелеген почтаға айдаладан кіжінеді-ай кеп.

Біреуден өмірі бүйтіп хат күткен емеспін ғой. Сөйтсем, хат күту деген қасірет болады екен. Конверттің ішінде баяғы тірі Энженің өзі құндақталып келетіндей тағатым таусылды. Сол баяғы он жеті – он сегіз жастағы кезіміз болса, жөн басқа, сексендегі селдір шақта не азап. Сексенге келгендер некен-саяк, олар енді ақырғы сапарға бет түзеп, тіршіліктің анау-мынау күйбеңіне араласа бермейтін, қызық-шыжықтың базарынан әлдеқашан қайтқан адамдар. Сексендегілер өткен өмірдің қатпар-қатпар естеліктерінің сені бұзылса, соны қызықтап қана өмір сүреді. Қағазға жазылмаған қалың естелікті бір-бір парақтап жыртып алып отқа жағып, соның қызуына жылынып отыруы керек қой сексендегілер. Біздің жаста адамдар төсегінде жалғыз жатады. Қалың көрпе жылыта алмайтын жаурауық жанды естеліктін

демімен жылытады. Ол үшін еске алатын өткен шактың тәтті-тәтті кезендері бола қойса ғой. Алдан не күтеді? Ал мен болсам әлденені алдан күтетін болдым. Әлдене болғанда — әлгі хат. Хат келсе, маған жастық шакты жібек бұйдамен жетектей келетін тәрізді.

Баяғыда біз Уфада оқып жүргенде, башқұрттар театрына баратынбыз. Сонда қай спектакль екені есімде жоқ, әйтеуір, біреуінде қалындығын сағынған бір жігіт:

— Жырақалардан язған,
Сәлем хатларыңны
Күтә-үтә түземлегем биткас,—

деп жырлайтыны есімде қалыпты. Яғни, «алыстан жазған сәлем хатыңды күте-күте төзімім бітті» дегені ғой. Енді, құданың күдіреті, мен сол болдым. Әдейі почта бөліміне барып, сондағы бір қыздан.

— Қызым, Қазаннан хат қанша күнде келеді?— деп те сұрадым. Оның айтуынша, көп кешікпейтін сияқты. Салбырап, еңсем түсіп үйге қайтып келсем, жәшікте газет жатыр екен: ала салып сілкілеп едім, көк конверт сусып барып еденге түсті. Жарылып қалатын жаны бар заттай лезде қақшып алдым. Суреті бар ма екен деп саусағыммен сипалаймын. Жұқалау көрінді. Әдетте суреті бар хаттың конвертінде: «Осторожно — фото!» деген ескертуі болар еді, мынада ондай жазу жоқ...

Сексенге келген адамда сабыр-шыдам мол болса керек еді, енді қайда асығады? Жоқ, мен мұны ұмытып, конвертті ашып жіберіп, баспалдақ бойлап оқып келе жатыппын. Қарсы алдымнан шелек көтеріп төмен түсіп келе жатқан көршімді де көрмеппін. Соқтығысып қала жаздадық.

— Сөке, немене, қалындығыңыздан хат алдыңыз ба?— деп қалжындайды әлгі. Сасқанымнан:

— Иә, иә, жо-жоқ, бір жолдастан,— деппін.

Осы жұрттың сұнғыласы бар ма, қайдағы-жайдағы сырынды біліп қоятын сияқты. Мынау білмеген де шығар, бірақ қалжыңның өзі шын шыққаны таң қаларлық.

Майда әріппен маржандай тізіліп жазылған қол сол баяғы Энже қолы. адамның жасына қарай өні, бәлкім, мінез-құлқы өзгерсе де, жазуы өзгермейді екен. Дүниеде қанша адам бар, бірақ саусақ ізі өмірі бір-біріне ұқсамайтын көрінеді. Сол сияқты жазулары да бір-біріне ұқсамайтын болуы керек. Қалай десе де, мен Энже қолтаңбасын өзге мыңдаған қолдың ішінен таныр едім.

Арада алпыс жылға жуық уақыт өтсе де, мен мына маржан жазудан оның жұп-жұмсақ мақпал үнін естігендей болдым. Жазу сөйлеп тұрған сияқты. Шын сезімнен шыққан жазудың бәрі сөйлейді. Энже хаты тек құрғақ хабар-ошар ғана емес, көкірегі қарс айрылған күрсініс, қысқа күннің батар шағында қызғылтым

сәуле шалған ұлпа бұлттардың мұнары сияқты бір нәзік сезім бар бұл хатта. Орман-тоғай, айна көл, жазық даланы қимай қайтқан қыр қаздарының арман аралас қиқуы бар. «Сіз тірі екенсіз ғой, Сағын. Тағдырға мың рақмет. Айналып келгенде өміріміз ұқсас өтіпті. Мен ерімнен, сіз жұбайыңыздан айрылыпсыз. Адамдар осылай адасып жүреді. Әйтпесе мен сізге, сіз маған жар емес пе едік. Ертеде қосыла қалсақ, бақытты болар ма едік, әлде бір-бірімізді жек көріп кетер ме едік – білмеймін. Бірақ өмірдің басында кездесіп, әлдеқалай айрылысып, соңында хат арқылы табысқанымызға да шүкір. Өлгенін тіріліп, өшкенің жанғандай бір заман. Біз бірақ екі жарты – бір бүтін бола алмаспыз. Тым кешіктік. Күн төбеден төмен құлап, ұясына батуға шақ қалды. Ол баста-ақ:

Жолымыз айырылған,
Қанатымыз қайырылған.
Біз бірге боларға жоқ шара.

Бізде осындай бір ән де бар. Бізге арналып шығарылған сияқты. Бағбандар әр түрлі сортты жас алма шыбықтарын бір-біріне қиыстырып байлап, будандастыра береді. Екі шыбық бір дене болып бірігіп кетеді. Ал, қу ағаштар біріге ме. Тамырлары жалғасып, тәндері біртұтас бірікпесе, желімдеп жапсырғанмен бола ма? Бізден жасыл жапырақ төгілгелі қашан. Мен сіздің бір сөзіңізге қайран қалдым, Сағын. Сізде әлі бала мінез бар болар. Бозбалалық сезімі сақталған сіз, сірә, бақытты боларсыз. Әйтпесе менен сурет сұрар ма едіңіз. «Әнже, суретінді салып жібер» дегеніңіз қалай?

Жоқ, Сағын бағырем, мен сізге суретімді сала алмаспын. Мен сіздің көз алдыңызда, көкірек көзіңізде, сол баяғы жиырма екінші жылғы қалпымда қалғым келеді. Сіз мені шын жақсы көрсеңіз, сол балғын бойжеткен қыз кезімді жақсы көріңіз. Сол бейнені басқа ештеңемен былғамай, таза сақтаңыз. Он сегіздегі қыз бенен жетпіс сегіздегі қаусаған кемпірдің суретін салыстырып не береке табасыз, не мұратқа жетесіз? Обал емес пе? «Қазанға барғым келеді» депсіз. Маған бола әуре болмаңыз. Біздің жаста ұзақ жол жүру өте қауіпті. Біз енді, алда қанша жарық күн бар, бұйырған уақыт ішінде тек хатпен табысып тұрайық. Маған сол да қанағат. Соған да тәуба. Жер бетінде тірі жүргеніміздің өзі менің жаураған кәрі жүрегімді жылытқандай болды. Соған да шүкір. Мен үшін сол да жеткілікті».

Жалпы хат сарыны осындай...

Сағын аға: «Осының бәрін несіне айтып отырмын?» дегендей маған бір түрлі кінәлі адамдай күле қарап тыйылып қалды. «Осының бәрін айтқызың сен қу ғой» дегендей ме, қалай. Әр

адамның сыртқа шаша бермейтін сыры болады. Тіпті еш жан білмей, өзімен бірге дүниеден өтетін сыр да болады. «Алжыған шал» деп ойлады-ау деп, менен қымсынған сынайы бар. Менде ондай жымысқы ой жоқ екенін оған қалай сездіріп, қалай сендірем?

— Мынау бір сәулелі мұң екен, — дедім басқа лайық сөз таппай.

«Қазанға барсам» деуіңіз бекер дегім келді де, айтпадым. Шынында да, кемсиген кемпірді бір көру үшін тау асып, тас басып не керек... Артынша өз ойымнан өзім үялдым. Ол менің ойым, менің көзқарасым. Ал Сағын ағаның ойымен, соның көзімен қарағанда, қандай боларын мен қайдан білейін.

— Кеше хат жазып жібердім, — деді Сағын аға менің күдігімді сезіп қалғандай. — Сурет салғаннан неге шошыдың, Энже, — дедім. — Уақыт, көп болса, сенің бетіңді әжімдеген шығар, ал жүрекке әжім түспейді, — дедім.

Міне, мәселе қайда жатыр. Сағын ағаның соңғы сөзі мені ұрып жыққандай болды. Әне, Сағын аға көзімен қарағанда көрінетін сұлу дүние.

— Безобразие, уақыт болып қалыпты ғой, қайтайық, — деп Сағын аға сүйретіліңкіреп барып орнынан тұрды. Таудан төмен қарай еңкендеп келеміз. Ылди жолы жылдам. Жол ылдига жетектеп барады.

МАЗМҰНЫ

41 жылғы келіншек	3
Бір нәзік сәуле	5
Сол бір күз	11
Ақсай мен Көксай	16
Бойтұмар	39
Айырбас	51
Сүдігерде ізен ызындайды	57
Жүз жылдық жара	65
Шекшек шырылдайды	74
Интернат наны	79
Қасқырдың тарамысы	84
Соңғы нәсіп	91
Кәрі солдат	96
Жазғы демалыс	102
Тілсіз қонырау	105
Аманат	110
Шағалалар қайда ұйықтайды?	114
Ұзақ командировка	119
Алтын тікен	121
Тұйық шарбақ	125
Нәсер	130
Қыз бен бота	139
Жүрекке өжім түспейді	142

Шерхан Мұртаза

Жүрекке өжім түспейді

Әңгімелер

(Қазақ тілінде)

Редакторы *Ғ. Жандыбаев*
Көркемдеуші редакторы *Б. Серікбай*
Техникалық редакторы *З. Бошанова*

ИБ № 6100

Теруге 19.07.2002 жіберілді. Басуға 7.07.2004 қол қойылды. Қалыбы-84x108 1/32. Кіріп түрі «Таймс». Офсетті басылыс. Шартты баспа табағы 7,98. Шартты бояу көлемі 8,3. Есепті баспа табағы 8,88. Тарады 500 дана. Тапсырыс 704. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы «Жазушы» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Дайын диапозитивтерден ЖШС «Жедел басу баспаханасында» басылды.
480016, Алматы қаласы, Д. Қонаев көшесі, 15/1.